

1996-02-07

VILÁGTÖRTÉNET

1995. tavasz – nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Harmut Kaelbe: A francia és a német polgárság 1870–1914	3
Pamela Pilbeam: A középosztályok és a bürokrácia	18
Kende Tamás: Az orosz–csehszen harcok múltjából	38
Szokolay Katalin: Egy magyar vonatkozású lengyel kéziratról	42
Láng Imre: Truman nézetei az amerikai külpolitika néhány alapkérdéséről	50
Cseresnyés Ferenc: A magyarok hazatelepülése Ausztria brit övezetéből (1945–1947)	58
N. Szabó József: Magyar–svéd kulturális és tudományos kapcsolatok, 1945–1948	66

SZEMLE

Retusált portré, „szépséghibákkal”. Josef Hanzal: Edvard Beneš (Ism.: G. Kovács László)	72
Eric Hobsbawm: Age of Extremes. The Short Twentieth Century, 1914–1991 (Ism.: H. Haraszti Éva)	73
Rabocseje dvizsenije v Rosszii. Hronyika 1896. (Ism.: Jemnitz János)	74
Diccionario de mujeres célebres (Ism.: Ambrusné Kéri Katalin)	75
Historia de las mujeres IV. El siglo XIX. (Ism.: Ambrusné Kéri Katalin)	76
Sanya El Mechat: Tunisie, les chemins vers l'indépendance (Ism.: J. Nagy László)	77
Mémoire de femmes. Tunisiennes dans la vie publique 1920–1960 (Ism.: Ferwag- ner Péter Ákos)	78

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautaványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 200,- Ft, példányonkénti eladási ára: 100,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-62265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szerveztelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9522016 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A FRANCIA ÉS A NÉMET POLGÁRSÁG, 1870–1914

A 19. századi németekre mindig mély benyomást tett a francia polgárosodás. Egyetlen más nagy európai országban sem volt modern, még új polgárság társadalmilag és mindekelőtt politikailag ennyire fejlett. A francia burzsoáziára úgy tekintettek, mint a német polgárság jövőjére, még akkor is, ha ezzel a jövővel ambivalensen vagy elutasítóan álltak szemben. Nem csak a porosz–francia háború előtt, Franciaország általános kulturális és gazdasági előnyének idején övezte a francia polgárságot a különös modernség. Még a 19. század végén is, amikor Németország gazdaságilag megelőzte Franciaországot, a francia burzsoázia modellként állt Németország előtt. Werner Sombart úgy tekintett Franciaországra, mint általában „a modern társadalmi osztályok szülőföldjére”. A mai német történészek is polgárosultabbnak tartják az elmúlt évszázad Franciaországát az akkori Németországnál, és Franciaországra mint „klasszikus polgármemzetre” tekintenek. Ezért tekintik Franciaországot Németország, különösen pedig a német polgárság fejlődési mércéjeként, legalábbis a második császárság után és a harmadik polgári köztársaság berendezkedését követően.

Valóban annyira más volt a francia polgárság, és mi volt benne annyira más? Mindekelőtt a politika; a francia polgárság nagyobb politikai hatalma és ennél fogva egy polgárosultabb állam ennek az oka? Vagy inkább a társadalom szerkezete? Zártabb szociális osztály volt-e a francia polgárság, belső feszültségektől, arisztokrata modellektől és proletár miliőtől kevésbé fenyegetett és szorongatott? Vagy a kultúra, s azon polgárosultabb életformák különbsége volt az, amelyeket akkoriban Európa többi része, mindenekelőtt Párizs mutatott? Erre a kérdésre ez idáig nincs biztos válasz, mert a francia és a német polgárságot a történészek soha nem hasonlították össze igazán. Bár esküsznek a francia burzsoázia fejlettebb polgárosultságára, bizonyítani máig nem tudták azt.

Ha a francia és a német polgárságot megpróbáljuk összehasonlítani, nem kell a polgárság szociális történetének minden lehetséges aspektusát nyomon követni. Sokkal inkább két kérdés áll ennek az összehasonlításnak az előterében. Az egyik oldalon felvetődik az a kérdés, amely a „Polgárság” ZIF-kutatócsoportot erősen foglalkoztatta, és ennél fogva sok cikkben felmerül: a németországi liberális polgárosultság hiánya és ennek az elmaradottságnak történeti-szociális okai. Ennek a kérdésnek csak akkor van értelme, ha meghatározott nyugat-európai országokat hasonlítanak össze, amelyek között a késő 19. és a korai 20. század elején Franciaország kiemelkedő szerepet játszik, és amelyekhez Nagy-Britannia, Hollandia és Svájc is hozzátartozik. Ezzel szemben általánosságban nem igaz, hogy Németországban nem volt liberális polgárosodás. Ráadásul a liberális polgárosodás hiánya 1914 előtt nem érvényes bizonyos német területekre, amelyek persze az akkori Német Birodalomban jelentéktelenebb súllyal bírtak, mint a mai Szövetségi Köztársaságban, így pl. Baden, Württemberg, Bayern, a Hanza-városok,

gyakran a Rajna balparti területei is. Végül a 19. századi liberális polgárosultság hiánya mögött a nyugat-európai országokkal összehasonlítva nem állt Németországban átfogó szociális- és gazdaságtörténeti különfejlődés. A liberalizáció elmaradását fontos politikai körülmények egész sora mellett bizonyos, meghatározott különbségek magyarázhatják, amelyek a német és a francia polgárság között a mentalitás és a társadalom szerkezetében rejlenek. Jelen tanulmány fő célja ezeknek a különbségeknek a bemutatása és egyidejűleg a korábbi zsákutcák elkerülése, mint pl. annak a tézisnek, amely a német polgárság különösen erős feudalizálódását hangsúlyozza.

A másik oldalról nézve ez a cikk abból a mai nézőpontból íródott, hogy a francia és a német társadalom jóval kevésbé különbözik egymástól. A cikk feladata megmutatni, hogy a két világháború és a konfliktusokkal teli háború közötti időszak európai meghasonlottsága nemcsak hibás politikai döntéseken nyugszik, hanem emögött az európai társadalmak, esetünkben a francia és a német társadalom mélyrenyúló ellentétes fejlődése áll. Németország és Franciaország társadalmi elidegenedésének egy lényeges alkotórésze a francia és a német polgárság különböző fejlődése volt. Nem próbáljuk meg viszont bemutatni, hogyan hatott ez a fejlődés az akkori idők politikájára, sem azt pontosan igazolni, ma milyen nagy mértékben hasonlítanak egymásra az európai társadalmak. Ennek a dolgozatnak mindenekelőtt a különböző fejlődés tényét kell felvázolnia.

A kérdésfelvetés elsősorban a francia és a német polgárság közötti különbségekre irányul, és kizárólag azzal foglalkozunk, ami más volt Franciaországban, mint Németországban. Vizsgálódásunk élére tulajdonképpen az európai polgárság fő jellemvonásait kellene állítanunk, de le kell mondanunk a következők ábrázolásáról: a polgárság közös történelmi gyökerei, az iparosodó európai társadalmak polgárosodása, a 19. századi polgárságnak a professzionizmus és nagyvállalkozás következtében létrejött mélyreható változásai, az európai értelmiség azonos szerepe, a nemesség, az állam és a munkásság közös vonásai. Mert egy ilyen vázlat aligha épülhetne a rendelkezésre álló összehasonlító kutatásra, hanem lényegében a nullánál kellene elkezdni, és ezért túlságosan részletes lenne.

Sajnos helyhiány miatt le kell mondanunk arról is, hogy a két nemzet összehasonlításán túl a két ország rendkívül nagy regionális sokféleségét megtárgyaljuk. Ez különösen azért lett volna érdekes, mert nemcsak Párizs egyszerűsége, hanem a Dél- és Nyugat-Németország, valamint Kelet- és Észak-Franciaország közötti határokon túlnyúló hasonlóságok is világosabbá váltak volna. A kutatás még itt sem jutott el odáig, hogy néhány összefoglaló mondattal téziseket tudnánk megfogalmazni.

A kései 19. és a korai 20. században Franciaország és Németország az európai polgárság két szélsőséges esetét képviselte. A francia és a német polgárság rendkívül nagy mértékben különbözött egymástól. A többi európai ország között kevésnél volt ilyen éles az ellentét. Aligha van még másik olyan korszak, amikor a francia és a német polgárság ilyen messze állt egymástól és ennyire idegenek voltak egymásnak. Ez különösen érvényes a következő négy, szorosan összefüggő szempontra. A német nagypolgárság a politikai hatalmat mégiscsak megosztotta a nemességgel, és ezért politikailag jelentősen gyengébb volt, mint a francia polgárság. A német polgárság jobban megosztott volt, a francia polgárság erősebben összeforrott és egységesebb szociális osztályt képezett. Az állam beavatkozása a polgári életbe mélyebb volt Németországban és erősebben szétforgácsolta a polgárságot, mint Franciaországban. Végül a német polgárság egy másik szociális réteg- és osztályviszonyokkal találta magát szemben, és ezért is maradt kevésbé liberális, mint a francia polgárság.

1. Hatalommegosztás a nemességgel

Az első legszembetűnőbb és legismertebb különbség Franciaország és Németország között az első világháború előtt a német nemesség sokkal nagyobb politikai hatalma volt, és ez különösen megnehezítette a két ország közötti megértést. 1914 előtt nem volt a Német Birodalomban egyetlen polgári kancellár sem, és nem volt a polgári minisztereknek, akiket akkoriban a birodalmi hivatalok vezetőinek neveztek, abszolút többségük. Ugyanez érvényes a legnagyobb német szövetségi államra is. A kormányokat Poroszországban is mindenekelőtt az arisztokrácia állította. Nem mindenütt voltak az arisztokraták egyszerűen a polgári érdekek szíromjai. Németországban egy hatalmas érdekcsoport, egy tökéletes, az akkori viszonyokhoz képest rendkívül modern agrár-tömegszervezet, a „Bund der Landwirte” (Gazdaszövetség) működött, amely messzemenően a vidéki arisztokrácia ellenőrzése alatt állt, illetve a befolyásos konzervatív pártokban szintén az arisztokráciának volt döntő szava. Emögött azonban a franciától teljesen különböző alkotmány állt, és mindenekelőtt egy hatalmas császári udvar, amely az arisztokraták számára megközelíthetőbb volt, mint a polgárok számára. A császár nemcsak a katonai, hanem a többi központi, politikai döntésbe is beavatkozott. A birodalmi kormányzat messzemenően tőle függött, és előnyben volt a bár túlnyomóan polgári, de gyenge német birodalmi gyűléssel szemben. A legnagyobb politikai befolyást, amely egy alapján polgári társadalomban elképzelhető volt, Németországban az arisztokrácia birtokolta.

Végül a német nemesség olyan születési előjogokat élvezett, amelyek Franciaországban elképzelhetetlenek voltak. A német nemesség sokkal nagyobb számban töltötte be a hadsereg és a közigazgatás fő rangjait, mint a francia arisztokrácia. Legalábbis Poroszországban, de a Szász Királyságban is nemesek találhatók ezek élén. 1910 körül a vezető német államban, Poroszországban nemcsak a 11 miniszter közül volt 7 nemes, hanem a tartományok közigazgatásának 12 elnökéből (Oberpräsident) 11, a kormányzati körzetek 36 elnökéből (Regierungspräsident) 23, a 22 rendőrfőkapitány közül 15 volt nemes. A kerületi vezetők (Oberamtmänner) és a közigazgatási vezetők többsége is nemes volt, sőt gyakran ősi nemes.

A porosz-német hadsereg tábornokai 1910 körül nagyrészt még mindig a nemesek közül kerültek ki. Magában a tisztikarban, mint egészben, nem régóta tették ki a polgárok a többséget. Még az 1890-es években is a tisztek csaknem fele nemes volt. A hivatali és tisztii pályákhoz szükséges, félreismerhetetlen követelmények ellenére a legmagasabb pozíciókat a legelőkelőbb körök messzemenően zárt versenyében osztották el. Sőt, az első világháború előtti utolsó két évtizedben néhány pozícióban a nemesek által elfoglalt rész még növekedett.

Ezt a képet bizonyára nem kell tovább ecsetelni. Németországban is visszaesett azonban a nemesség részvétele a kulcspozíciókban, részint a közigazgatás kibővítése, részint a német hadsereg első világháború előtti erőteljes felfegyverzése által. Bizonyára Poroszországban is léteztek polgári területek és posztok, mint pl. a kereskedelmi és ipari miniszterek, a (hadi)tengerészet, vagy a legfelsőbb bírók. A nemesség igénye mindenekelőtt a reprezentatív kulcspozíciókra korlátozódott a szövetségi államban, a tartományokban, kormányzati kerületekben és körzetekben, míg azokban a másodlagos méltóságokban, ahol a szaktudás szükséges volt, a polgárok domináltak. Tény, hogy a Német Birodalom déli része sokkal inkább hasonlított Franciaországra. Sem Bajorországban, sem Württembergben, Badenben, Hessen-Darmstadtban nem tolongott a hazai nemes-

ség az állami közigazgatás kulcspozícióiban olyan erősen, mint Poroszországban. Délen régóta a polgárok birtokolták a földet. A mai Szövetségi Köztársaság területén a nemesség akkoriban már gyakran nem védte kulcspozícióit a polgársággal szemben, és nem ragaszkodott a természetadta privilégiumaihoz – és ez a későbbi fejlődés szempontjából döntő. De mindez az első világháború előtt kivételnek számított. 1914 előtt még az volt uralkodó, amit a nemesség, főleg az Elbán túl, tradíciók, elvárások, jelzálogjogok formájában a német történelembe bevitt. Ez Franciaországban is feltűnt. 1907-ben a következőket írja az egyik Németországgal foglalkozó francia tudós: "A német gondolkodás amennyire tudott, állandóan megpróbált a régi hatalmakkal összhangba kerülni... Ahelyett azonban, hogy egy logikusan tagolt, egységes államot hozott volna létre, a tradíciót mindig figyelembe véve, respektálva a monarchista tekintélyt, semmit sem mulasztott el, hogy a megszerzett jogokat megvédje és a demokrácia fejlődését késleltesse."

Az akkori Európában aligha létezett Németországnak nagyobb ellentéte, mint Franciaország. Az első világháború látószögéből tekintve ez 1914-ig egyre élesebb lett. Mindazt a politikai hatalmat, amit a francia forradalom bukása után, a Bourbon-restauráció idején, Lajos Fülöp és III. Napóleon második kísérlete alatt a nemesség megszerzett, fokozatosan elveszítette a Harmadik Francia Köztársaság 1871-es megalakításával. Nem létezett már az az udvar, amelybe a nemesek privilegizált „bejárással” rendelkeztek. Az 1875-ös új alkotmány óta egyetlen kormányzó vagy miniszter sem volt nemes. MacMahon gróf volt a Harmadik Köztársaság egyetlen politikailag valóban prominens nemese, akit az antirepublikánus többség 1873-ban államelnökké választott. Jellegző módon kapitulált az erősödő köztársaság előtt, és 1879-ben leköszönt államelnökségéről. A francia nemesség már csak regionális szinten rendelkezett meghatározott politikai befolyással. Nemzeti szinten Franciaországban a polgárság volt az uralkodó. Az erős „Bund der Landwirte”-nek sem létezett az ellenpárja Franciaországban. A két társadalom szétválásában kétségtelenül fontos fordulóponthoz vezetett III. Napóleon bukása és a Harmadik Köztársaság megalakítása. Amit a német polgárság elveszített a hatalomból való részesedés lehetőségéből Bismarck Franciaország fölötti katonai győzelmével és a birodalom létrehozásával, úgy nyerte el ezt az esélyt a francia polgárság III. Napóleon vereségével és az 1875-ös új köztársasági alkotmánnyal.

Ezenkívül Franciaországban nem létezett a nemesi ifjak számára olyan védőbástya, amilyen Poroszországban volt. Ez különösen a hadseregre volt érvényes: a Harmadik Köztársaság idején egyre jobban visszaszorították a nemeseket még a tábornokok között is. 1878 körül még a tábornokok 39 %-a volt nemes, 1900 körül már csak 20 %-a. A tisztek már régóta csaknem kizárólag polgári származásúak voltak, egy jelentős részük már kispolgári származású. Franciaországban a közigazgatás élén is sokkal kisebb szerepet játszottak a nemesek a századfordulón, mint Poroszországban. A 19. század folyamán fokozatosan érvényre jutott a francia közigazgatásban a névtelen pályázati verseny (concours) formája. Ezáltal, legkésőbb az 1880-as évektől, nemcsak a polgári előkelő családok nepotizmusa esett vissza, akik még a második császárság koráig a közigazgatás élére való bejutást nagyon erősen ellenőrizték; de a francia nemesség is kénytelen volt alávetni magát ennek a versengésnek.

Léteztek Franciaországban is nemesi területek, még 1900 körül is, mindenekelőtt a külügyi szolgálat, de a hadügyi és tengerészeti minisztérium is ilyen volt, ahol a concours különösen későn (1880) jutott érvényre. Bizonyára a századfordulón még mindig magasabb volt a nemesek részvétele a francia közigazgatás élén, mint ma. Fontosabb azonban az, hogy alig különbözött ez a porosz nemesi részaránytól az olyan háttérben

meghúzódo adminisztrációs csúcspozíciókban, mint pl. a miniszteri osztályvezetők vagy előadó tanácsosok. Így Franciaországban is, legalábbis a második császárság idején, a miniszteri osztályvezetők 24%-a még mindig nemes volt. A Harmadik Köztársaság idején, bár látszólag tovább csökkent a nemesi arány, a Franciaország és Poroszország közötti különbség ebből a szempontból már nem olyan látványos. Ezzel szemben áttekinthetetlen volt az ellentét a két ország között azokban az adminisztrációs kulcspozíciókban, amelyek sok reprezentációs kötelezettséggel jártak, és amelyeket a rezsimváltásoknál „meg is tisztogattak”: a köztársaság tulajdonképpeni alapítása előtt a prefektusok még csaknem fele nemes volt; ezzel szemben az első világháború előestéjén csak durván minden tizedik. Nemcsak a hadsereg, hanem a Francia Köztársaság közigazgatása is elsősorban polgári hivatalnokokkal mutatkozott meg a nyilvánosság előtt a századfordulón. Ezzel szemben a porosz hadsereg és közigazgatás nemcsak jóval több jogkört és juttatást nyújtott a nemeseknek, hanem ezeket túlnyomórészt nemesek képviselték a nyilvánosság előtt is.

Semmi nem utalt az első világháború előestéjén arra, hogy ez a feltűnő hatalmi különbség a francia és német polgárság között belátható időn belül elsimulna. Kevés jele volt annak, hogy a német nagypolgárság a hatalom megoszlása ellen fellázadna, vagy egyáltalán a francia burzsoáziát példaképének tekintené, és az egész politikai hatalmat célratorőn magához ragadná. Egy kis ellenzéki baloldali liberális kisebbségtől eltekintve úgy tűnt, a nagypolgárság Németországban egyetért a hatalommegosztás status quójával, ami nyilvánvalóan garantálta, mindenestre nem fenyegette a vállalkozói tevékenységet, a gazdasági növekedést és Németország világhatalmát. A német nagypolgárság többsége nemcsak passzívan elfogadta az arisztokráciával való hatalommegosztást, hanem politikai szövetségben a nagyagráriusokkal a birodalmi gyűlésben képviselői által aktívan támogatta is azt. Ez a politikai szövetség fontos követelményeket állított: belpolitikailag biztosította a német világhatalmi politikát, a fegyverkezést Franciaország és Anglia ellen, és később az 1914-es háborús célokat is; hozzájárult a német liberalizmus szakadásához és ahhoz, hogy a birodalmi kormányzat elzárkózzon az akkoriban legnagyobb német párt, a szociáldemokraták részvételétől. Hozzásegített ahhoz is, hogy a legnagyobb német szövetségi államban, Poroszországban az elavult cenzusos választójog reformját megakadályozzák, és hogy a birodalmi gyűlés nagyobb befolyást nyerjen a kormányra. Bár a nagyipar és a nagybirtokos arisztokrácia szövetsége kétségtelenül nehéz válságokat és érdekellentéteket élt át az 1890-es évek elején, 1905 után, illetve közvetlenül az első világháború előtt ismét, szabályos bukása mégsem következett be soha.

A nemesség nagy politikai befolyásának és a politikai nyilvánosságban való nagy jelenlétének elfogadása a német liberalizmus 1870-es évektől tartó mély krízisével van összefüggésben, és ezt erősítették még azok a sajátos német körülmények, amelyek között a nemesség, mint a politikai liberalizmus törekvő ereje, már a császárság előtt sem jött számításba. A liberalizmus ilyen jellegű krízise nem létezett az első világháború előtti Franciaországban – erről lehet vitatkozni –, ha ebbe az összehasonlításba nemcsak a francia libéraux-kat, hanem a francia republikánusokat is bevonjuk. Az 1870-es években Franciaországban, Németországgal teljes ellentétben, egy pontosan ellenkező irányú fordulat következett be: a liberálisok hatalomra jutása, és a monarchista irányzatok kiválása a hatalomból. Ennek az ellentétes fejlődésnek, amire itt nem térhetünk ki bővebben, és amely megérne egy pontosabb összehasonlítást, több oka van. Fontosak a következők: a francia forradalom mint történelmi mérőöldkő; a francia liberálisok és re-

publikánusok nagyobb képessége arra nézve, hogy mint a nemzeti érdekek képviselői jelenjenek meg; fontos a liberálisoknak Németországban nem létező esélye a katolikus egyház elleni mozgósításra; Franciaország lassabb gazdasági és társadalmi fejlődése is, amely különösen a szabad foglalkozásukat, a hivatalnokokat, professzorokat nem taszította abba a mély identitászavarba, amelybe a liberális német képzett polgárság került, különösen az 1870-es évektől.

2. A német polgárság kisebb mértékű szociális összefonódása

A háború utáni történészek interpretációjában hangsúlyos megítélést kap a nagypolgárság és a vidéki arisztokrácia közötti szövetség, illetve a polgárságon belüli társadalomtörténeti fejlődés. A sajátos fejlődés nyitját sokan a német nagypolgárság szociáltörténeti „feudalizálásában” látták.

Ha a német nagypolgárság társadalmi feudalizálásáról beszélnek, akkor arra gondolhatunk, hogy a nagypolgárság átvette a nemesi értékrendet és életstílust, és lemondott a polgári gondolkodás- és életmódról, de gondolhatunk arra is, hogy a nagypolgárság és a vidéki arisztokrácia egy „feudálkapitalista” felső rétegben teljesen összeolvadt. A különböző történeti munkák sokoldalúan megvizsgálták ezt a „feudalizálást”. A nagyvállalkozók egyre szorosabb összefonódását a nemességekkel részben a következőkkel próbálták igazolni: a nemességbe való beházasodással, a fiúk belépésével az olyan presztízzsel járó, akkoriban még arisztokratának tekintett foglalkozásokba, mint a tiszti, a nagybirtokosi, a diplomata, de utaltak a nemességgel való szociális kapcsolatokra is pl. az ünnepeken, fogadásokon. A feudalizálás alatt pedig részben a vállalkozók egy nem polgári szociális rangsorba történő betagozódását értették. Ezt azzal igazolták, hogy a tartalékos tiszti rendeleteket demonstratívan polgárok vezették be, illetve azzal, hogy a polgárok kereskedelmi tanácsosi és nemesi címek, rangok után törekedtek, ahelyett, hogy – mint az a birodalom megalapítása előtt a klasszikus polgárságban gyakori volt – az ilyen „feudális” címeket elutasították volna, és a polgári tiszteletbeli hivatalokat, városi díszpolgári és egyetemi díszdoktori címeket részesítették volna előnyben.

Más vizsgálatok a feudalizálás alatt azt értették, hogy a polgári vállalkozók a nemesi életstílust utánozták, egyszerű polgári házak helyett kastélyszerű villákat építettek, nagybirtokokat (uradalmakat) vásároltak, fiaik polgári diákegyesületek helyett nemesi egyesületekbe léptek; lányaikat jó hírű nevelőintézetekbe adták; ahelyett, hogy a többi polgár lányaival együtt iskolába jártak volna, fényűző, drága és utánzó életstílusuk volt. Mindez a régi, egyszerű, a takarékoság és szolidaritás polgári értékeihez igazodó életforma helyett. A német nagypolgárság feudalizálásának ezen tendenciáiban a történészek nemcsak a polgári életmód Európában teljesen általános bomlását látták, hanem mindenekelőtt a nemességgel való messze kiható politikai szövetség szociális alapját. A történészek számára Franciaország ebből a szempontból többnyire a történelmi ellenpélda volt – egy nem alkalmazkodó (elhatárolódó), liberális és teljesen a hatalomra is jutott polgárság.

Az újabb kutatások persze egyre inkább azt mutatják, hogy a francia és a német polgárság közötti ellentétet sokáig félreértették. Ami továbbra is érvényes marad, az a kétségtelenül éles különbség, ami egy a hatalomhoz csak félig jutott, a vidéki arisztokráciával politikailag együtt működő, a hadsereg és a közigazgatás csúcspozícióiból részben még kizárt német és egy uralkodó, a nemességet elnyomó, liberális francia nagypolgár-

ság között van. Amit félreértettek, az a szociális háttér, mert az újabb tanulmányok csak kevés adatot tartalmaznak uralkodó szociáltörténeti feudalizálódásra vonatkozóan, mindegy hogy ezalatt az arisztokráciával egy feudálkapitalista felső rétegben való összeolvadást értenek, vagy a nagypolgárság alávetését az arisztokrata értékeknek.

Itt nagyon fontosak a német vállalkozók leggazdagabbjai, a multimilliomosok, mert ők tudtak a legkönnyebben nemesi életmódot megengedni maguknak. Közvetlenül az első világháború előtti időről készült vizsgálatok azt mutatják, hogy ezek közül a gazdag polgári vállalkozók közül csak kevesen házasodtak be a nemesek közé, bár jóllehet, ezeknek a multimilliomosoknak nagy része már milliomos családban nőtt fel, és ezért már házasulandó korukban, nemcsak idősebb férfiakként, a nemesség számára vonzó partnereknek számítottak. Ennek a néhány száz leggazdagabb polgári vállalkozó családnak lányai is sokkal ritkábban kötöttek házasságot a nemességgel, mint azt korábban feltételezték. Csak kb. minden ötödik lány házasodott be a nemességbe – nem ritkán az újonnan nemességet kapott családokba, nem pedig a valóban ősi nemesek közé.

Fordítva is úgy tűnik, hogy a nemesség és a nagypolgárság a maguk házassági köreiből inkább külön utakat jártak. Hogy milyen kevés hatást ért el az arisztokrata modell a polgárságban, az mindenekelőtt a polgári multimilliomosok fiainak pályaválasztásában mutatkozik meg. Nagyon kevés közülük az olyan – csak kb. minden tizedik –, aki olyan foglalkozást választott, amit akkoriban arisztokratának tekintettek volna, és így nagybirtokos, diplomata vagy tiszt lett. A túlnyomó többség a polgári modellt követte és szintén vállalkozó lett. Ha nem ők örökölték az apai vállalatot, akkor maguk alapítottak; ha nem vállalkozók maradtak, akkor más polgári foglalkozást választottak, mindenekelőtt szabad foglalkozásokat, mégpedig ezeket éppoly gyakran, mint az arisztokrata foglalkozásokat. Ezért nem abban rejlik a francia polgársággal szembeni különbség, hogy a német nagypolgárságot erősebben alávetették a nemesi eszményképeknek, vagy a német polgári vállalkozói családok szorosabban összeolvadtak a nemességgel, ahogy ezt mindig feltételezték.

Ez persze nem azt jelentette, hogy a nagyipar és a nagybirtok közötti politikai együttműködés minden szociális háttér nélkül jött létre. A francia és a német polgárság közötti második lényeges különbség jóval fontosabb volt: a német vállalkozók nagyobb szociális elszigeteltsége a polgárságon belül, és bár kisebb mértékben a szabadfoglalkozásúak, az orvosok, ügyvédek, mérnökök között, de mindenekelőtt az államhoz közeli foglalkozásúak, a közigazgatási tisztviselők, bírók, professzorok, lelkészek között, sőt még talán a gimnáziumi tanárok között is. Ez a társadalmi elszigeteltség nemcsak a szociális kötöttségeket, de a német vállalkozók politikai szolidaritását a polgárság többi részével sem hagyta soha annyira megerősödni, mind Franciaországban.

A német polgárság sokkal kevésbé volt egy olyan önmagában zárt, egybeforrott szociális osztály, mint a francia. A német sokkal jobban széthasadt, szétforgácsolódott. Ezért a német nagypolgárság és a vidéki arisztokrácia politikai együttműködésének útjában nem álltak olyan erős gátló szociális kötöttségek, mint Franciaországban.

Bizonyára 1914 előtt Németországban is voltak világos, egységesítő és a polgárságot egybefonó tendenciák. A diplomás tisztviselők, a szabadfoglalkozásúak, a főiskolai és középiskolai tanárok műveltségi (kulturális) fölényükkel egyre jobban beolvadtak ebbe a folyamatba. A vállalkozók képzetesebbek lettek: növekvő részük végzett főiskolát, mindenekelőtt a menedzserek (igazgatók), akik túlnyomó többségét már 1914 előtt egyetemeken, műszaki főiskolákon képezték. Még fontosabb volt az, hogy a vállalkozói családok egyre szorosabban összefonódtak a képzett polgársággal. 1864 körül csak minden

25. professzor, 1910 körül már minden tizedik vállalkozói családból származott. A vesztfáliai vezető hivatalnokok közül a század első harmadában csak minden harmincadik, a századfordulótól minden ötödik vállalkozói családból származott. A német régióktól függően minden ötödik, illetve harmadik magasabb tisztviselő, majdnem minden ötödik bíró (mint Szászországban) ilyen háttérrel rendelkezett. A rajnai és a vesztfáliai vállalkozók fiai egyre gyakrabban kötöttek házasságot szabadfoglalkozású és magasabb tisztviselő családok lányaival. A képzett polgárok és a vállalkozók közötti választóvonal kétségtelenül nem volt már olyan éles, mint gyakran még a 19. század első felében.

De Franciaországgal összehasonlítva a vállalkozók és az egyéb polgárok közötti választóvonal még a századforduló körül is feltűnően éles maradt. A német polgárság már az iskolában és a főiskolán is kevésbé volt zárt, mint a francia polgárság: különösen a századfordulótól már a képzésben is más utat jártak a német vállalkozók, mint a magasabb tisztviselők, orvosok, ügyvédek, lelkészek, tanárok és professzorok. A vállalkozók és fiaik inkább a modern reáliskolákat, reálgimnáziumokat és utána műszaki egyetemeket látogatták. Ezzel szemben az ún. képzett polgárok és fiaik inkább gimnáziumokba és utána az egyetemek filozófiai és jogi karjaira jártak. Franciaországban viszont sokkal gyakrabban találhatók a polgárok fiai ugyanazokban az intézményekben. Inkább együtt mentek a líceumokba és utána a főiskolákra is sokkal kevésbé voltak elkülönítve, mint Németországban. A német főiskolai képzés erősebb szakosodása ezt a különbséget tovább erősítette.

A német polgárság egyoldalú összefonódása még nyomósabb tény a francia polgárságtól való különbség szempontjából. Bár egyre több vállalkozó fia áramlott a képzett polgárságba, mégis a német polgárságon belül a vállalkozók meglehetősen elszigeteltek maradtak, sokkal elszigeteltebbek, mint a francia nagyvállalkozók. A német képzett polgárság nem nyomult be a gazdaságba.

A századforduló körül kb. csak minden tizedik nagyvállalkozó származott a képzett polgárságból, nem több, mint már a 19. század elején. Ezzel szemben Franciaországban 1912-ben minden negyedik nagyvállalkozó magasabb hivatalnoki és szabadfoglalkozású családból került ki. A francia polgárság első összefonódása ebből a szempontból is erősebb volt. Talán Németországban a házassági körökben mélyebb árkok is húzódtak. Nemcsak a polgári multimilliomosok lányai, akiknek egy orvos, egy ügyvéd, egy magasabb tisztviselő nem jelentett különösen jó partit, hanem a nagyobb vállalkozók többségének lányai is ritkán házasodtak a képzett polgársággal. Bizonyára 1914 előtt már Németországban sem jelentettek két külön világot a vállalkozók és a képzett polgárok, Franciaországgal összehasonlítva mégis megmaradt a meglepően mély szakadék közöttük.

Úgy néz ki, mintha a német polgárság eme heterogénységének négy egészen különböző oka lenne. Az egyik oldalon létezett egy hagyományos ok. Úgy tűnik, Franciaországgal szemben a vezető hivatalnokok és a képzett elit erősebben elzárkózott az új értékek elől; és a feltörekvő ipari társadalommal, a vállalkozók nyereség- és fejlődésorientált gondolkodásával, az ipari városokkal, az új szociális hierarchiával – ahol a képzettség kevésbé, inkább a jövedelem és a gazdasági teljesítmény számított – szkeptikusan, hacsak nem ellenségesen álltak szemben. Ez az ipari forradalom előtti időből származó régi polgári felső réteg az új társadalmi rendben el kellett hogy veszítse jelentős szociális presztízsét és tekintélyét. Ezért ők az iparosítást gazdasági helyzetük válságának is tekintették. Ebben a válságtól való félelemben és a beilleszkedési tehetetlenségben a képzett polgárság nagy része úgy reagált az iparosításra, hogy attól elzárkózott, megtagadta

a közép- és főiskolák új képzési tartalmát, szívósan kitartott a klasszikus, humán képzés mellett, amelyre a presztízse épült, lenézte a vállalkozói értékeket és magatartást, félt a moderntól, és reakciói közé tartozott az is, hogy szociálisan elkülönítette fiait a pályaválasztásban, lányait a házasságban. A német képzett polgárságnak a vállalkozóktól való elkülönítése feltűnt a kortárs francia megfigyelőknek is. Henri Lichtenberger, a Sorbonne professzora ezt írta 1908-ban útibeszámolójában Németországról: „a régi születési és műveltségi arisztokrácia helyén egy új vállalkozói nemesi réteg keletkezik, amely az érdemet és rangot a szakismeret és a sikerek alapján értékeli. Magától értetődik, hogy ennek a fejlődésnek a következményei sokáig nem alakultak ki, és még számos régi társadalmi csoport marad fenn szinte érintetlenül a modern társadalom között. Ilyen a polgárságnak az a része, amely »szabad foglalkozást« folytat, a papság, a felsőbb iskolák tanársága, a tisztviselők és a tisztek, amelyeket a vállalkozói szellem még alig érint.” Ellenkezőleg is igaz: a német megfigyelők is észrevették az önmagában zártabb francia polgárságtól való különbséget és a francia képzett elitnek a gazdasággal szembeni kisebb fenntartásait. Werner Sombart közgazdász megállapította, hogy „a vidéki értelmiség nálunk sokkal furcsábban viszonyul a burzsoáziához, mint máshol”. „Franciaországban – írja egy akkoriban Németországban sokat olvasott ismerője a Raján túli társadalomnak – képzettség és vagyon jobban fedi egymást, mint nálunk.”

A diplomások és vállalkozók szorosabb összefonódása Franciaországban egy másik, ugyancsak inkább hagyományos okra épült: a notables létrehozott rétege, amely Franciaországban sokkal kialakultabb volt, mint Németországban. A notables volt az ancien régime és a modern kapitalista társadalom közötti hosszú átmeneti időszakban a felső réteg, mindenekelőtt a tulajdonképpeni nagyvárosokon kívül, vidéken és a kisebb városokban. Ez a réteg nagyon különböző szociális csoportokból állt, vidéki nemessekből éppúgy, mint korai vállalkozókból, orvosokból, ügyvédekből és polgári nagybirtokosokból. Jellemző volt rájuk a tulajdonuk, származásuk, a szakmán belüli előmenetel, de a szaktudás is. Uralkodó politikai befolyásuk részben a cenzusos választójogon alapult, részben pedig azon, hogy a hagyományos társadalmak jellemző módon elfogadták a felső réteg politikai vezető szerepre és hatalomra való igényét. Ez a notables réteg, amely Franciaországban a Harmadik Köztársaság elején elkezdett felbomlani, néhány helyen azonban még a két világháború között is fennmaradt, még nem volt modern polgárság, mivel a vállalkozók nem a dinamikus magját alkották ennek a felső rétegnek. A notables értékei inkább hagyományosak voltak, erősebben irányultak a biztos jövedelmekre, mint a vállalatok kiterjesztésére. Persze a notables nem is az ancien régime feudális jogokhoz kötődő felső rétege volt. Biztos, hogy nem feltétlenül a liberális, mindenekelőtt pedig nem a republikánus eszmék hordozói voltak.

Kutatásunk szempontjából azonban az a döntő, hogy ebben a rétegben már a korai 19. századtól a gazdasági polgárság, a diplomások és a földbirtokosok szociálisan összefonódtak és politikailag együtt cselekedtek abban az időben, amikor Németország fontos részein a vállalkozók, a hivatalnokok és a vidéki nemesek élesen elkülönülő szociális csoportokat alkottak. Így tehát a modern francia polgárság szorosabb összefonódásának megvolt a maga előzménye, már a notables szoros, belső összefonódásában.

A német polgárság vállalkozóinak élesebb elszigeteltségét erősítette egy nagyon modern fejlődés: a nagyvállalatok kialakulása. Az 1850–60-as évek ipari forradalmának klasszikus vállalkozója gazdasági hatalmánál fogva még teljesen a városi polgárságban gyökerezett. Vállalatának legfeljebb néhány ezer alkalmazottja volt. Ez többnyire még helyi üzem volt és egyetlen városhoz kötődött szorosan, vezetése még viszonylag egy-

szerű. Ezeknek a vállalkozóknak a vagyona legfeljebb annak a városnak a keretében volt meghatározó, ahol éltek, ritkán nemzeti keretben. Ezért ezek a vállalkozók még szilárdan a helyi városi polgársággal voltak összefonódva, abból származtak, velük kötöttek házasságot, megvoltak a fontos szociális kapcsolataik, egyesületeik, a többi városi polgársággal és polgárság többi tagjaival aktívan részt vettek a városi önkormányzatban. Nem lehet eleget hangsúlyozni, mennyire különböztek az 1880-as évektől feltörekvő új nagyvállalkozók az ipari forradalom eme hagyományos vállalkozójától. Az új nagyvállalkozók több ezer alkalmazottal rendelkező vállalatokat vezettek, amelyek tagjaikkal együtt nagyobbak voltak, mint a német városok többsége. Ezek a vállalatok gyakran több helyen termeltek, ezért tulajdonosaik már csak ritkán kötődtek bizonyos városi társadalmakhoz.

A vállalatok vezetése bonyolult volt, és a többi polgár számára többnyire nehezen érthető. Gazdasági hatalmuk és vagyonuk következtében ezeknek a vállalkozóknak már csak kevés közös ügyük volt a városi szabadfoglalkozásúakkal, hivatalnokokkal, tanárokkal. Messze fölöttük álltak, és a német társadalom leggazdagabbjaihoz és gazdaságilag leghatalmasabbjaihoz tartoztak. Röviddel az első világháború előtt ezek a nagyvállalkozók már többségben voltak a német multimilliomosok között. A nagyvállalkozók és a többi polgár közötti növekvő gazdasági különbség meglazította a szociális kötések is, a házassági köröket, a fiúk pályaválasztását, az egykor szoros szociális kapcsolatokat. Maguk a nagyvállalkozók vagy legkésőbb fiaik lassanként kialakítottak egy sajátos életstílust is, amivel kiemelkedtek, és elhatárolták magukat a többi polgártól. Kastélyszerű villákkal, fényes fogadásokkal és estélyekkel, fényűző életstílussal különböztek a klaszrikus polgárságtól. Amit persze közvetlenül a nemesi stílusnak való behódolásnak értenek, az sok esetben elhamarkodott és félreérthető. Az új polgári felső rétegnek bizonyára gyakran eklektikus és összeszedett életstílusa volt, amellyel magát távol tartotta a többi polgártól éppúgy, mint a nemességtől. Bizonyára ez Franciaországban is kialakult. Mégis úgy tűnik, az első világháború előtti német nagyvállalatok gyorsabban terjeszkedtek és más nagyságrendeket értek el, mint Franciaországban. Németországban, úgy tűnik, azok a modern gazdasági okok is erősebbek voltak, amelyek ennek az új felső rétegnek a képzett polgársághoz való kötődését meglazították.

A német polgárság erősebb belső megosztottságának érve első pillantásra meglepő lehet. A francia polgárságot is mindig erősen megosztottnak tekintik, persze olyan formában, amely Németországban első pillantásra így nem létezett: az elválasztás a párizsi és a vidéki, továbbá a katolikus és a laicista polgárság között történt meg. Ennek ellenére ezek a különbségek nem voltak akkorák, mint azok az egészen más természetű választóvonalak, melyek a német vállalkozók és a képzett polgárság államhoz közel eső részei között húzódtak. Ráadásul a német polgárságon belül is léteztek erős egyházi és területi választóvonalak: a protestáns polgárság, a nemrégiben részeiben valóban jól megvizsgált zsidó és a még alig vizsgált katolikus polgárság között; továbbá figyelembe kell venni egyrészt az erős regionális különbségeket a Ruhr-vidéki mágnások, a Hanza-kereskedők, a szász gyárosok között, akik 1914 előtt Németországban nem alkottak közös érdekszövetséget, másrészt a berlini bankárok, főiskolai tanárok, vezető hivatalnokok, festők és írók növekvő presztízsét a vidékkel szemben. A választóvonalak gyakran bonyolultabbak lehetnek, mint az egyszerűbb ellentétek Franciaországban; de ezek – a vállalkozók és a képzett polgárság közötti ellentétén felül – Németországban is megosztották szociálisan és politikailag a polgárságot. Bizonyára ezek az ellentétek Németországban sem voltak elég erősek ahhoz, hogy a polgárság szociális osztályának létezésében kételkedjenek, de a német polgárság 1900 körül mégis kevésbé tűnik egységesnek.

3. A német polgárság erősebb széttagoltsága az állam által

Elérkeztünk a harmadik különbséghez: a német polgárság azért sem volt olyan szorosan összefonódott szociális osztály, mint a francia, mert a német állam erősebben beavatkozott a polgári világba, és így különösen a polgárság hivatali életét és szociális rangsorát erősen szabályozta és irányította. Ha nem is mindig sikerült ez az államnak, a polgárság ezáltal mégis jobban tagolt volt, mint Franciaországban.

A francia viszonyok számára elképzelhetetlen állami szabályozás Németországban a polgári hivatás gyakorlásának erőteljes állami ellenőrzésével kezdődött. Ez különösen kivehető volt 1914 előtt az ügyvédi pályáknál. Az egységes német ügyvédi rend bevezetése óta (1879) az ügyvédek egész Németországban államilag ellenőrizték hivatali munkájukban. Már a vizsgáikat sem egy egyetemi tanárokból vagy ügyvédek által álló bizottság, hanem egy állami vizsgabizottság előtt tették le. Szakképzésüket nem ügyvédi irodában, hanem állami joggyakornokként kapták meg. Az ügyvédi engedélyről nem a jövődől kollégák, hanem az állami igazságügyi igazgatás döntött. Bár a hivatali gyakorlatot egy kollégákból álló becsületbíróság felügyelte, de ez előtt a becsületbíróság előtt csak az ügyészeknek volt joguk vádat emelni. Az elővizsgálatot egy állami bírónak kellett vezetnie, a fellebbezési hatóság egy állami bíróság volt. Ráadásul Poroszországban az ügyvédek, ha egyidejűleg közjegyzők is voltak, hivatalnokhoz hasonló státust kaptak, és ezért a foglalkozások számlálásánál egyszerűen hivatalnokként vették őket számba. Az ügyvédi foglalkozás Németországban sehol sem jelentett valódi „szabad” foglalkozást. A századfordulón a német ügyvédek között az állami ellenőrzéssel szemben csak korlátozott ellenállás volt. Az ügyvédeknek az ellenőrzés előnyöket is nyújtott; megvédte őket a konkurenciától, biztos jövedelmet szerzett nekik és emelte szociális presztízsüket. Ezentúl az 1879-es ügyvédi rend a porosz ügyvédeknek a korábban még merevebb állami hivatali ellenőrzés érezhető liberalizálását jelentette. Mindenesetre az ügyvédek állami ellenőrzése még a századfordulón is odavezetett, hogy hivatásuk gyakorlása más szabályok szerint ment végbe, mint a többi polgáré, és már ezért elkezdtek szakadékok a német polgárságban.

Állami ellenőrzés kisebb mértékben a német orvosoknál is volt. Bár ez, különösen az 1860-as években, meggyengült, de a 19. század végén ismét valamivel erősebb lett a szakmai réteg többségének támogatásával és az orvosi érdekszövetségek nyomására. Azóta az orvosok sem egy egyetemi tanárokból vagy saját kollégáikból álló bizottság előtt tették le záróvizsgálataikat, hanem egy állami bizottság előtt. A hivatali engedélyt, jóváhagyást az orvosoknál sem a kollegiális kooptáció, hanem egy állami hatóság adta meg. Hivatásuk gyakorlása fölött egy állami becsületbíróság őrködött, és államilag elismert keretek között szevezték őket. Az állam befolyása itt biztos gyengébb volt, mint az ügyvédekénél, de az orvosokat is megvédte a konkurenciától, biztos jövedelmet szerzett nekik és felértékelte saját hivatásukat. Itt is léteztek a polgári foglalkozást érintő különleges állami szabályok, amelyek megkülönböztették ezt a foglalkozást mind a hivatalnokoktól, mind a vállalkozóktól, és amelyek a német polgárságon belüli ellentétet erősítették.

Németország legélesebb kontinentális ellentéte bizonyára nem annyira Franciaország, sokkal inkább Svájc, ahol az állam a polgári foglalkozásokba nagyon kis mértékben avatkozott be, és ezért a szabad verseny, sokkal jobban mint Németországban, a hivatás gyakorlásának alapja és közös polgári ideológia is maradt. Ennek ellenére a polgárság hivatásának gyakorlásában jelentős a különbség Franciaországhoz képest is.

Legélesebb az elentét az ügyvédek esetében. Ők a századfordulón Franciaországban sokkal önállóbbak voltak az állammal szemben, mint Németországban. A jövőendő ügyvédek vizsgáikat nem állami, hanem egyetemi vizsgáztatók előtt tették le. Szakmai képzésüket ügyvédi hivataloknál tett gyakorlaton és tanfolyamokon kapták meg, amelyeket az ügyvédi szervezet intézett, nem pedig az állam. A hivatali engedélyről egy ügyvédi testület döntött, nem pedig az állami igazgatás. A hivatás gyakorlását egy kollégákból álló becsületbíróóság ellenőrizte. Csak súlyos esetekben – esetleg a teljes szakmai eltiltásnál – lehetett állami bíróságnál perelni. Sehol máshol az európai kontinensen nem voltak olyan önállóak az ügyvédjelöltek, mint Franciaországban. A francia állam ismételt kísérletei ellenére, hogy az ügyvédjelöltek hivatásgyakorlatát jobban ellenőrizze, ezt a Lajos Fülöp óta fennálló és a forradalom előtti hagyományokhoz visszanyúló önállóságot az első világháború előtt messzemenően meg tudták tartani.

Gyengébben, de még mindig jelentősen különbözött 1910 körül a francia orvosi pálya a némettől. Franciaországában az orvosokat is kevésbé ellenőrizte az állam, és képzésüket, a hivatás engedélyezését és a szakmai gyakorlatot sokkal inkább maguk között szabályozták. Vizsgáikat nem állami, hanem egyetemi vizsgáztatók előtt tették le, és a hivatás engedélyezéséről saját, az állam által alig ellenőrzött testületek döntöttek, ugye-
sebben, mint Németországban. Maguk ellenőrizték hivatásuk gyakorlását és az állami ellenőrzéssel szemben messzemenően önállóak voltak.

Összefoglalva: a francia polgárság önállóbb volt hivatali gyakorlatában, és kevésbé ellenőrizte az állam, mint a német polgárságot. A hivatali képzés, a polgári foglalkozások engedélyezése, az egyes polgári foglalkozások teljesítményének minőségi ellenőrzése jobban magának a polgárságnak a kezében maradt. A francia polgári forradalom hatásának megítélésénél persze pontos megkülönböztetéseket kell tenni. A forradalom minden szakmai réteg szervezetét teljesen megszüntette, és mindenekelőtt az ügyvédek-nél, a legrégebbi és a már akkor teljesen kifejlődött szabad foglalkozásnál érvényesítette a szabad foglalkozások minőségének és munkaerőpiacán minden ellenőrzés nélküli, tiszta piacgazdasági elvét. A francia forradalommal való világos szakítással a francia ügyvédeknek sikerült Lajos Fülöp idején hatalmas rendi szervezeteket törvényesen létrehozni és ezekkel a forradalom előtti hagyományokhoz kötődni.

Ebben az ügyvédi szervezet a többi szabad foglalkozás számára éllolvas volt. Ami mégis éles ellentét maradt Németországhoz képest a francia forradalom óta, az a francia polgárság elszakadása az állami, az abszolutizmusra emlékeztető ellenőrzéstől, amivel szemben a hivatás gyakorlásának sajátos módján sokkal eredményesebben védekezett, és Németországgal ellentétben védekezni is akart. A saját foglalkozás állammal szemben kiépült önállóságának eme vívmányára épült Franciaországban a polgárság közös öntutata. Ezzel ellentétben Németországban ez hiányzott, és legfeljebb a nagyon különböző polgári érdekek fáradságos megegyezésével lehetett elérni.

Súlyosbította ezt még az, hogy 1910 körül Németországban az állam nemcsak a polgári hivatásgyakorlásba, hanem a polgári szociális hierarchiába is erősebben beavatkozott, mint Franciaországban, és így a polgárságot, mint szociális osztályt, is szétforgácsolta. Mindenekelőtt a bonyolultabb rendek és címek politikájával próbálták meg a német monarchiák a polgárságot széttagolni, és a vagyon és jövedelem alapján éles, államilag meghatározott különbségeket tenni. Bizonyos szerepet játszott ebben a polgárok nemesítése, ami persze Németországban aránylag ritka volt, és nem teremtette meg a hivatali és címeres nemesek nagy súllyal bíró rétegét, ahogy ez Franciaországban a napóleoni korszakban, Lajos Fülöp és a második császárság idején létrejött. Németország-

ban fontosabb volt a tanácsosi címek rendszere, amelyek adományozásával az udvarhoz vezető utat megnyitották, amelyek felett különösen 1848 után és az 1860-as évek idején politikai ellenőrzést gyakoroltak, és amelyek nemcsak a polgárság egy államilag meghatározott elitjét emelték ki, hanem a polgárságot magát is megosztották: minden egyes polgári foglalkozásnak saját tanácsosi címe volt. Orvosoknak az egészségügyi tanácsos, vállalkozóknak a kereskedelmi tanácsos, jogászoknak az igazságügyi tanácsos, amelyeket a mindenkor minisztériumok adományoztak. Mindemellett a megbecsülésnek egy bonyolult rendszerét fejlesztette ki a német állam. A városi tiszteletbeli hivatalok és egyetemi tiszteletbeli címek mellett a politikai rendek négytagú rendszere létezett. Egyedül Poroszországnak négy különböző érdemrendje volt, amelyeket ismét részben több különböző osztályra osztottak szét: a vörös sasrendre, a fekete sasrendre, a koronarendre és a Hohenzollern-rendre.

Ezt a példát a kisebb német szövetségi államok is követték. Szászország ugyancsak háromféle rendet adott ki: az Albrecht-rendet, a Heinrich-rendet és az érdemrendet. Ezek között a rendek között bonyolult rangsor létezett. A rendek némelyikét csak bizonyos köröknek adományozták, így a porosz fekete sasrendet csak hivatalnokoknak és katonáknak adták, és a nemesítéssel kötötték össze, vagy a szász Heinrich-rendet, amelyet csak tisztek kaptak. Végül fontos szerepet játszott a polgárság szociális hierarchiája szempontjából a tartalékos tiszti pátenst is, legalábbis Poroszországban. Összességében Németországban az államnak sikerült a gazdasági különbségeket az éles állami különbségek egy bonyolult hálójával lefedni. A német nyilvánosság előtt ezek az államilag létrehozott szociális különbségek gyakran többnek számítottak, mint a gazdasági teljesítmény és a vagyon. Ez a kortárs francia megfigyelőknek is erősen feltűnt. „A címekhez való vonzódás” egyike „a németek Franciaországban legismertebb jellemvonásainak... A porosz rangsor 43 kategóriát tartalmaz (egy képviselő a 40. kategóriába tartozik, az udvari altisztek után jön)” – írta 1887-ban Jules Laforgne, aki öt éven át volt az akkori császárnő felolvasója.

Ezzel szemben Franciaországban sokkal egyszerűbb volt az állami rendek és címek rendszere, és a polgárság mint szociális osztály összetartását kevésbé gyengítette. Hivatalos nemesítés a Harmadik Köztársaságban már nem létezett. A tiszti pátenst Franciaországban nem vették eléggé tekintetbe ahhoz, hogy vele éles szociális különbségeket alkothattak volna. Ugyancsak hiányzott a tanácsosi cím, amely a polgárságot különböző foglalkozási csoportokra osztotta. Csak egyetlen egy rend létezett, a Légion d'honneur, amelyet öt osztályban adományoztak. Ezt a rendet elvben a társadalom minden tagjának adományozták, és nem osztotta meg a polgárságot. Emellett sokkal fontosabbak voltak, mint Németországban a választott közhivatalok, mindenekelőtt a polgármesteri és a parlamenti képviselők hivatala. Ezekkel a hivatalokkal a helyi városi és területi társadalom élére kerültek az emberek. Franciaországban sem egyedül a gazdasági siker és a vagyon számított, de a hivatalok, amelyek fölött a polgárság politikai befolyását érvényesítette, és a rendek, amelyek polgári-republikánusok voltak, finom különbségeket alkottak. Ezért a tiszteletbeli hivatalok és rendek inkább erősítették a polgárság mint szociális osztály összetartását és nem hasították azt szét, mint a rendek, a címek és rangok Németországban.

4. Más szociális szerkezet és más szociális konfliktusok

A liberális polgárság fejlődése Franciaországban és Németországban a századfordulón végül azért is vált ketté, mert a német polgárság más szociális szerkezetű volt, és más szociális konfliktusokkal állt szemben, mint a francia. Európai keretek között a Németország és Franciaország közötti ellentétek ebből a szempontból is élesebbek voltak, mint 1850 körül, sokkal élesebbek, mint ma, és élesebbek, mint a hasonló gazdasági fejlettségű legtöbb akkori európai ország között. Különösen két különbség esik ennél latba: Németországban a gazdaságilag önálló kispolgárság kisebb ereje, az ipari munkások nagyobb tömege és a munkásmozgalom nagyobb szervezőereje; mindkettő megmagyarázza a németországi polgári modell kisebb hatóerejét, és ebből kifolyólag a nemesi kultúra, de a munkáskultúra nagyobb ellenállását a polgári kultúrával szemben.

A századfordulón a német nagypolgárság először találta magát szemben egy olyan rétegszerkezettel, amely szociális helyzetét jelentősen bizonytalanabbnak és ingadozóbbnak mutatta, mint Franciaországban. Mindenekelőtt azért, mert a gazdaságilag önálló kispolgárság és az önálló gazdálkodók összehasonlítva jelentősen vékonyabb réteget alkottak Németországban, mint Franciaországban. Csak kb. minden negyedik-ötödik kereső – tehát a kisebbség – tartozott Németországban ehhez a szociális réteghöz.

Ezzel szemben Franciaországban ez a réteg a keresőképes lakosság csaknem felét foglalta magában. Fontos itt, hogy Németországban nemcsak az önálló gazdálkodók, hanem a polgársághoz közel álló városi, ipari és kereskedő kispolgárság, az iparos mesterek, a kiskereskedők, a fogadósok, a fuvarozási vállalkozók is számszerűen viszonylag gyengébbek voltak, mint Franciaországban. Az ok mindenekelőtt abban rejlik, hogy ez a kispolgári réteg Németországban nem tartott lépést a népességnövekedéssel, és ezért bár a számuk nem, de gazdasági súlyuk csökkent, míg a lassúbb francia népességnövekedésben ezek teljesen tartották magukat. Bizonyára az önálló vállalkozóknak csak egy része, akiket a statisztikai hivatalok megszámláltak, élt gazdaságilag valóban biztos polgári egzisztenciában. Ezzel szemben jelentős részük, különböző okoknál fogva, valószínűleg olyan helyzetben élt, amely a munkásokétól nem különbözött. Még ha ezt a statisztikailag nehezen pontosítható feltételezést meg is tesszük, az tény, hogy Németországban a népesség jelentősen kisebb része építette egzisztenciáját gazdasági önállóságra, és hogy ezért a mentalitásnak és illemszabályoknak a hatóereje is, melyek a gazdasági önállósághoz kötődtek, lényegesen gyengébb volt Németországban. Németországban a nagypolgárság sokkal kevésbé tudott egy széles kispolgárság megnyugtató biztonságára támaszkodni, mint Franciaországban.

Egyidejűleg a német nagypolgárság a századfordulón egy lényegesen masszívabb munkássággal állt szemben, mint a francia. Míg Franciaországban a keresőképes lakosság csak kb. jó egy harmada számított munkásnak, addig Németországban jóval több mint a fele. Bizonyára távolról sem minden munkás tartozott a modern ipari proletariátushoz, amelytől a nagypolgárság különösen veszélyeztetve érezhette magát. A munkások jelentős része nemcsak Franciaországban, hanem Németországban is vidéki vagy városi házi függőségi viszonyban állt, vagy bedolgozó, vagy legalábbis kézműipari, kereskedelmi kisvállalatok munkása volt, vagy személyes szolgálatban állt. Ezeket a munkásokat nehezen lehetett a munkáspártok számára mozgósítani. Németországban is jelentősen kevesebb mint a felük dolgozott ipari vállalatoknál. Ennek elle-

nére Németországban a századforduló körül az ipari munkások sokkal nagyobb számban jelentkeztek, mint Franciaországban, az ipari foglalkozásnak sokkal nagyobb súlya volt. Franciaországhoz képest ezért a polgári mentalitásnak és illemszabályoknak, melyek gazdasági önállósághoz kötődtek, a hatóereje is lényegesen gyengébb volt Németországban.

(Fordította: Horvát Gabriella)

Irodalom

- W. Sombart: Die deutsche Volkswirtschaft im 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts. Berlin 1919.
- A. J. Mayer: Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848–1914. München 1984.
- H. J. Puhle: Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften. Göttingen 1975².
- H. Henning: Die deutsche Beamenschaft im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1984.
- H. Reif: Westfälischer Adel 1770–1860. Göttingen 1979.
- W. Runge: Politik und Beamtentum im Parteienstaat. Die Demokratisierung der politischen Beamten in Preußen zwischen 1918 und 1933. Stuttgart 1965.
- M. Agulhon: La propriété et les classes sociales. In: Histoire de la France rurale. Paris 1976.
- J. Estèbe: Les ministres de la république, 1871–1914. Paris 1982.
- M. Dogan: Les filières de la carrière politique en France. In: Revue française de sociologie 8, 1967.
- W. Serman: Les officiers français dans la nation 1848–1914. Paris 1982.
- C. Charle: Le recrutement des hauts fonctionnaires en 1901. In: Annales 35, 1980.
- Uő.: Le recrutement des hauts fonctionnaires en France au XIXe siècle. Paris 1980.
- Uő.: Intellectuels et élites en France 1880–1900. Paris 1986.
- G. Thuillier: Bureaucratie et bureaucratis en France au XIXe siècle. Genf 1980.
- H. P. Ullmann: Interessenverbände in Deutschland. Frankfurt 1988.
- H. Kaelble: Industrielle Interessenpolitik in der Wilhelmischen Gesellschaft. Berlin 1967.
- D. Langewische (szerk.): Liberalismus im 19. Jahrhundert. Göttingen 1988.
- Uő.: Liberalismus in Deutschland. Frankfurt 1988.
- W. Stahl: Der Elitekreislauf in der Unternehmerschaft. Frankfurt 1973.
- F. Ringer: Education and Society in Europe. Bloomington 1979.
- J. Kocka (szerk.): Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert. Göttingen 1987.
- W. Conze–J. Kocka (szerk.): Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1985.
- W. Mosse: Jews in the German Economy. Oxford 1987.
- G. L. Geison (szerk.): Professions and the French State, 1700–1900. Philadelphia 1984.
- P. Flora: State, Economy and Society in Western Europe, 1815–1975. Frankfurt 1987.

A KÖZÉPOSZTÁLYOK ÉS A BÜROKRÁCIA

E tanulmány tárgya az állam szerepének példátlan kiterjesztése és az ebből adódó foglalkoztatás sokféle fajtája. Az állami adminisztráció gyors növekedése és átalakulása egy felismerhető modern bürokráciává szorosan kapcsolódott a demográfiai robbanáshoz, az ebből következő urbanizációhoz, a gazdasági és társadalmi fejlődéshez. A 18. századi filozófusok racionalizáló eszméi teremtették meg a tekintélyt az autokratákat „megreformálni” kívánó kísérleteknek. A független hatalom tradicionális forrásai felett (az állam, a feudalizmus, a közösség vagy egyház) kívántak szélesebb körű ellenőrzést gyakorolni. A modern állam fejlődésének ebben a képlékeny szakaszában kristályosodtak ki a bürokratikus struktúrák. A kormányok a lokális lojalitással és bizonyos fokú autonóm hatalommal rendelkező adminisztrátort engedelmessé köztisztviselőkké kívánták átalakítani, akik érdekeltek a centralizált állam, más szóval bürokrácia hatalmának kiterjesztésében. Egy adminisztrátor regionális hatalmi bázisának ereje és saját vagyonának nagysága folytán vagy Poroszországban a *képzettséghez*, a kultúrához és oktatáshoz kötődő tradicionális tisztelet folytán megpróbálhatja formálni a királyi politikát, esetleg nyíltan bírálja. A bürokrata esetében sokkal inkább valószínű még magas beosztás esetén is, hogy fizetéstől függ és pszichológiailag, de pénzügyileg is a hierarchikus előléptetési rendszerhez kötődik.

Az adminisztrációból a bürokráciába való átmenet, a köztisztviselők képzésében és felvételénél mutatkozó nagyobb hivatásszerűség, az elismert hierarchiákon belüli specializáció természetesen a méret és pénzügyi függőség következménye volt. A demográfiai és gazdasági változások drámai módon átalakították az államhatalom koncepcióját. A korábban szerény igazgatási struktúrákat radikálisan átalakították, hogy teljesen új funkciókat vegyenek át. Nevezetesen: ahogy előre haladt az iparosodás a 19. század második felében, a *laissez faire* („liberális”) attitűd a növekvő beavatkozásnak adta át a helyét. Az álláslehetőségek minden szinten szaporodtak, számszerűleg leginkább a polgárság közép és alsó mezőiben. Az állam új szerepkört vállalt magára az oktatásban, a legszélesebb értelemben vett társadalmi szolgáltatásokban, a gyógyításban, szállításban stb. A jog és rend otthoni biztosítása, a külföldi hatalmakkal vívandó sikeres háború feltételeinek biztosítása és az önmaga fenntartásához szükséges adó begyűjtésében való érdek mellé a kormányok új funkciói társultak, így az egyének és közösségek életének megszervezése és ellenőrzése. Ezek korábban nem voltak az állam hatáskörében.

Mikor nevezhetünk egy államgépezetet bürokratikusnak? Itt most talán elég csak két jellemvonásra utalni: a méret és a hivatásszerűség, a tartós és irányított struktúra. A bürokrácia kifejezést először Franciaországra alkalmazták egy 1802-es szótárban. Max Weber szerint – akit a társadalomtudósok még ma is a legfőbb szakértőnek tartanak – bürokráciáról akkor beszélhetünk, ha a legfelsőbb akaratot racionális módon és jogi kere-

tek között közvetítik. A korábban már kifejtett nézetek a régi elit hatalmának kontinuitásáról felvethetik a kérdést, vajon a definíció második fele – Németországtól eltekintve – alkalmazható-e a 19. század vége előtt. Franciaországgal kapcsolatban felvetették, hogy a forradalommal – főleg a Direktórium (1794–99) idején – döntő változások történtek. Viszont Tocqueville az *ancien régime* és a forradalom utáni Franciaország hasonlóságát hangsúlyozta. Nem vitás, hogy a 19. század második felében Franciaország komplex és igen fejlett bürokráciával rendelkezett. Az akkoriban bekövetkezett változások azonban főleg mennyiségiak. A 80 000 elemi iskolai tanító mellé 50 000 új postás jelent meg. Poroszországban a már teljesen kiformalódott közigazgatás átalakításában az 1807 körüli Stein-féle reformok voltak a legfontosabbak, azaz egy olyan szervezet kialakítása, amely kritikátlanul elkötelezett az állam iránt. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ez a folyamat már korábban elkezdődött és nem is fejeződött be ekkor.

Olaszországban a 18. század második felében számos tartományban hasonló reformokba kezdtek. A francia uralom időszaka néhány esetben felgyorsította a változások ütemét, azonban a modern bürokratikus struktúrák kialakulása szórványos és regionális jellegű volt. Mindez végül is akkor torzult el, amikor az egyesítés után teljesen elhibázott módon bevezették a piemonti rendszert...

Célunk, hogy feltárjuk a középosztályok helyzetét a virágzó állami bürokrácián belül. Főleg a köztisztviselők változó társadalmi-gazdasági eredetét vesszük bonckés alá. Továbbá; milyen mértékben járult hozzá a burzsoázia a bürokratikus hierarchiák különböző szintjeihez, és milyen mértékben vették át a vezető állami tisztviselők a régi nemesiség viselkedési mintáit? Megvizsgáljuk, hogy a bürokráciák milyen mértékben professzionalizálódtak az alkalmazás követelményeiben, az oktatási és képzési színvonalban. Már most hangsúlyoznunk kell az állami bürokrácián belül a rendkívül nagy rangkülönbségeket; a nagykövetektől és az állandó miniszteri államtitkároktól a postásokig, illetve rendőrökig terjedt a skála. Az utóbbiakat a társadalomtudósok nem sorolnák a középosztályhoz, a 19. századi statisztikák azonban a bürokrácia különböző szintjeit egybecsemossák. 1789-ben a gazdag nem nemesek leginkább a köztisztviselői címre vágytak. Ezt tartották a legjobbnak, ez volt a legbefolyásosabb állás. A következő évszázadban két fő tendencia vált érzékelhetővé. Az elit csoport hatalma, rangja és elszigeteltsége fokozódott, illetve az alacsonyabb beosztású bürokraták száma robbanásszerűen nőtt, ahogy a központi, a helyi kormányzat és egyéb intézmények hatásköre kiterjedt. A felső szint növekvő professzionalizálódása csak arra szolgált, hogy növelje a magas és alacsonyabb rangú hivatalnok közötti áthidalhatatlan szakadékot. Az egymást követő kormányok megerősítették a mandarinréteg – mely a gazdagokból állt, legyen szó akár nemesről vagy polgárokról – elkülönültségét.

Franciaországban a forradalom előestéjén, amikor az igazgatási posztok megvásárolhatóak voltak, a legvonzóbb 51 000 állásból 39 000-et középosztálybeliek töltöttek be. Azok a családok, melyek vagyonukat gyakran a kereskedelembe vagy szellemi pályákra szereztek, állami szolgálatba léptek, mert ez volt az egyik módja a nemességbe való beházasodásnak vagy a nemesi cím közvetlen megszerzésének. Élénk verseny folyt a legvonzóbb és legmagasabb presztízsű vezető állásokért. Néhány területen a professzionális pályán tevékenykedők többsége számára elérhetetlenné váltak az árak. 1789-ben ez volt az egyik tényezője a középosztály e csoportja frusztráltságának és elégedetlenségének. A hivatalviselők személyükben törekvők, ambíciózusak és politikailag tudatosak voltak. 1789-ben a harmadik rendből az Általános Rendi Gyűlésbe választottak több mint 40%-a ebbe a kategóriába tartozott...

Arra, hogy az uralkodók gazdag nem nemeseket vonjanak be a kormányba – olyan emberek kinevezése jelentik a tipikus példát, mint Colbert kinevezése XIV. Lajos által. Ez a módszer különösen *Poroszországban* volt sikeres, ahol a királyok arra törekedtek, hogy a nagy hatalmú nemeseket ellenőrzésük alá vonják és szétszórt birtokaikat centralizálják. A 18. századi Poroszországban valójában egy autonóm, önmagát utánpótló bürokrácia jött létre. A vezető posztokat nem a földbirtokos nemesek szerezték meg, hanem közemberek, akik viszont ezekben az évszázadokban „szolgáló” nemessé váltak. Ők utánozták a nemességet, lányaikat pedig, ha mód volt rá, nemes családokba házastották be, és földbirtokot vásároltak. A közigazgatás vezető posztjain a születési előjogoknál fontosabbá vált a kulturált, csiszolt gondolkodásmód és a civilizált életstílus vagy a képzettség. Nagy Frigyes – tudatában lévén a független királyi intézkedések eltorzulásának – megfordította a trendet, a vezető posztokat a földbirtokos nemeseknek tartotta fenn. Ő csak egyetlen nem nemest nevezett ki az „Általános Igazgatóságba”, és a vezető posztokat olyan nemeseknek adta, akiknek nem volt közigazgatási tapasztalatuk. Frigyes abban bízott, hogy a nemesi származású állami tisztviselők könnyebben kezelhetők lesznek, de ez nem vált be.

A bürokrácia a monarchikus ellenőrzés újbóli teljes bevezetése előtt a korábbi függetlenedés útján haladt. Az 1794-es új Általános törvény – mely ténylegesen az alkotmány szerepét töltötte be az 1848-as forradalom utáni időszakig – a vezető tisztviselők státusát megnövelte és formába öntötte a társadalom többi részétől való elkülönülésüket. A bürokráciát korporatív testületnek ismerték el, külön rendként, mely mind a nemesektől, mind a polgárságtól különbözik. Privilegiumaik mentesítették őket a helyi adóktól, ugyanakkor arra is volt kísérlet, hogy kizárják őket a helyi rendekből. Ez utóbbi szabályt az egymást követő királyok megpróbálták betartatni, s ez megerősítette a vezető bürokraták izoláltságát. A köztisztviselők identitása sokkal inkább a hivatásukra, mint a származásukra épült. Legyen szó akár földbirtokos (Landadel) akár „szolgáló” nemességről (Dienstadel), a két csoport közötti különbségeket – Franciaországhoz hasonlóan – fellazították a társadalmi kapcsolatok és az összeházasodás. A szolgáló nemesektől – akiknek címei a közigazgatásnak tett szolgálataikat fejezték ki – eredetileg a földbirtokos nemesség ambícióinak ellensúlyozását várták. 1794–1806 között a vezető posztok 1/3-át szolgáló nemesek töltötték be, és ez a 11 000 személy úgy érezte, hogy a földbirtokos nemesség fölött áll. Ez az érzés azonban nyilván kölcsönös volt. A bürokráciát erőteljes hierarchikus láncolatok és családi kapcsolatok kötötték össze, s a századfordulón a földbirtokos nemesek fiai nem törekedtek, vagy nem volt lehetőségük a kinevezésre és előléptetésre, hiszen ez idő tájt általában nem rendelkeztek a megkívánt iskolai végzettséggel. 1820-ban a hallei egyetem jogi karán – az ígéretes bürokraták többsége innen került ki – csak a hallgatók 8%-a volt nemesi származású. A Napóleontól elszenvedett vereség elősegítette, hogy a vezető bürokraták megkíséreljék megteremteni a saját ellenőrző jogukat az 1807 utáni Stein-féle reformok révén. Így a porosz bürokráciában a század elején már a szolgáló nemesség játszott domináns szerepet.

Akkor még a kevésbé jómódúak is bekerülhettek a közigazgatásba, a későbbiekben azonban kizárták őket. A családi kapcsolatok segítettek a pályázót, azonban az érdem és tehetség nem lebecsülhető szerepet játszott a felvételnél és előléptetésnél. Ebben az időben a formális felvételi és előléptetési kritériumok hiányában a parasztok és kézművesek gyermekei, a többiekhez hasonlóan, még beléphettek az alsó szintre és versenyezhettek a felsőbb posztokért. Így, bár a bürokrácia fontos vonatkozásokban zárt jellegű volt, társadalmilag nem volt teljesen exkluzív kaszt. A század első felében Halléban a joghallga-

tók 1/3-a paraszt vagy kézműves származású, vagy tanítók és kistisztviselők gyermeke volt. A számítások szerint az 1820-as években az egyeteméről toborzott vezető emberek 70%-a a „művelt” osztályokból származott. Ezek több mint felének az apja vagy bürokrata, vagy szellemi pályán tevékenykedő volt. Az üzletemberek fiai 11, a nagy földbirtokosok fiai pedig 9%-ot képviseltek. A paraszt- és kézműves származásuk aránya 12%. Az 1830-as években az egyeteméről érkezők között 25–30% volt az alsó középosztálybeliek aránya, a kisebb tisztviselők, parasztok, kézművesek stb. fiai. De később a 19. század folyamán lényegesen csökkent az ezekből a társadalmi csoportokból származók esélye. Bár a Stein-féle reformok azt deklarálták, hogy a hivatalos kinevezések a tehetségen alapulnak, mivel azonban a vezető állások számát a felére csökkentették – pedig a népességszám növekedett –, szilárdan ellenőrzés alatt tartották betöltésük módját. A század második felében kibontakozó heves verseny azt eredményezte, hogy az alacsonyabb származásúak előtt bezárultak a kapuk. Az 1830-as évektől az egyetemek a jelentkezőktől érettségi bizonyítványt kezdtek követelni, s ennek következményeként a század második felében az alsóbb osztályokból származók aránya elkezdett csökkenni. Hivatalos kinevezést csak az egyetemet végzetek kaphattak. Tudatos volt a törekvés arra, hogy – a legalantasabb posztok kivételével – az alsóbb osztályokat kizárják mindenféle bürokrata állásból. A szegényebb családok azon gyermekeit, akik nem mondtak le arról, hogy „képezzék magukat”, nem fogadták be a diákszervezetek és katonai csoportok. Pedig éppen ezeknek a jóváhagyására volt szükségük, hogy szóba jöhessenek a bürokráciába való bekerülésnél. Így a köztisztviselők társadalmi bázisát a társadalmi konzervativizmus és bürokrácia érdekében tudatosan szűkítették. A századfordulón már nem voltak alsó középosztálybeli vagy ennél alacsonyabb származású jelöltek a vezető állásokban.

A század folyamán egyszerűen az történt, hogy a porosz bürokrácia egy privilegizált, önmagát utánpótló testületből fokozatosan az új és konszolidáltabb felső osztály egyik megnyilvánulási formájává vált. A köztisztviselők nagy része kezdetben a családi tradíciókat követte. 1820-ban a 893 vezető tisztviselő közül 370 nemes volt, nagyrészt szolgáló nemes. 1850 táján azon joghallgatók közül, akik a közszolgálat felé orientálódtak, több mint 50% volt a bürokrata családi háttérrel rendelkező. 1900-ra ez a dinasztikus tradíció elhalványult. Ennek részben az volt az oka, hogy pénzügyi és előlépési korlátozások miatt a meglévő tisztviselők vagy nem nőültek, vagy kevesebb gyermekük volt. Halléban a jogi fakultáson a tisztviselő származásuk aránya az 1850-es években 51% volt, az 1870-es évekre ez már csak 36%. A tisztviselők fiai más állások után néztek. Így az üzleti életben, iparban és hadseregben számukra korábban elfogadhatatlan foglalkozásokat választottak. 1848-ig a bürokrácia nem kedvelte a hadsereget. 1860-ban azonban fiaik már a másodikká a katonatisztek fiai után a katonai karriert választók között. 1900-ban pedig már ők a listavezetők. Ekkorra a hadseregbeli karrier gyakran bevezető volt a későbbi, bürokrácián belüli, sikeres életpályához. 1900-ban a Rajna-vidék vezető hivatalnokainak 70%-a korábban a hadsereghez kötődött. Mindez ösztönözte a konformizmust, az uniformizmust és az autoriterizmust. A házasságok irányultságában teljesen hasonló tendencia figyelhető meg. A tisztviselők hajlottak arra, hogy kollégájuk leányát vegyék feleségül. 1900-ban azonban a vezető Rajna-vidéki tisztviselők feleségei között csak 34% volt tisztviselő származású, 48% pedig üzletemberek, gyárosok leánya. A vezető beosztású tisztviselőknek csak 37%-a tisztviselő származású, 17% földbirtokos, 30% jött az üzleti életből vagy az iparból, 6% a katonatiszt apák gyermeke és 10%-ot képviselnek az egyéb csoportok. 1903-ban a vezető állásokra jelölt személyeknek csak 4%-a rendelkezett középbeosztású köztisztviselői családi háttérrel, és csak

30%-uknak volt az apja vezető beosztású tisztviselő. Ugyanakkor 15%-nak az apja felső beosztású katonatiszt. A földbirtokos származásuk aránya 22% volt, az üzleti körökből 16% érkezett. 1594–1806 között a vezető hivatalnokok 60%-a nemes volt, s ezeknek 36%-a újonnan szerezte címét, vagyis valószínűleg szolgálatain révén jutott hozzá. 1820-ban ez az arány 42% volt, 1916-ban pedig már 50%-ra emelkedett. A családi birtok eladósodása után egyre több nemes lépett állami szolgálatba. 1801-ben 20 000 nemes-családot írtak össze, s minden második családnak volt földbirtoka. 1880-ban viszont már csak minden hatodiknak. A közszolgálathoz szükséges képesítés hiányában az első menedékük a hadsereg volt. A század folyamán a későbbiekben a nemesek fiai már felkészültebbek voltak a szükséges egyetemi képzettség megszerzésére. 1820-ban a bürokraták 24%-a, 1852-ben pedig 32%-a nemes. 1850–70 között a földbirtokos arisztokraták, de a jómódú ipari középosztály fiai közül is egyre többen akartak tisztviselők lenni. A hallei egyetemen 10%-ról 14,5%-ra nőtt a nemesi származásuk aránya, az üzleti körökből származóké 9%-ról 17%-ra nőtt. Annak ellenére, hogy a hivatalokban a földbirtokos származásuk száma növekedett, hosszabb távon mégis kisebbségben maradtak. 1839-ben 46%-os az arányuk, s ez 1914-re 25%-ra csökkent. Viszont egyre többen lettek a vezető állásokban. A jobb módú családokból származtak, mintegy jelezve, hogy az ő pályaválasztásuk már nem a gazdasági hanyatlás előli menedékhely-keresés. Azok a tradicionálisabb vezető tisztviselők, akik hozzászórtak az állami szolgálaton keresztüli nemesi cím szerzéséhez, nem vették jónéven a földbirtokos nemesek beáramlását. Még kevésbé tetszett nekik, hogy a király egyre gyakrabban a nagy földbirtokkal rendelkezőket emelte nemesi rangra a hivatalviselőkkel szemben. 1840-ben a kormánytanács panaszt tett IV. Frigyes Vilmosnak: „A hivatalnokoknak a társadalmon belüli helye, képzésük jellege és életmódjuk, valamint vagyonuk jellege akadályozza akár kisebb föld birtoklását is. Ez pedig kizárja, hogy bekerüljenek a nemességbe.”

Bár 1850 után a nemesi származású hivatalnokok aránya nem nőtt, a bürokraták egyre inkább a vagyonos családokból származtak. A gyors iparosodás hatása a bürokrácia társadalmi összetételében abban érhető tetten, hogy a gazdagabb köztisztviselők jórészt az üzleti körökből származtak. A Rajna-vidéken 1850-ben a vezető hivatalnokok 38%-a volt nemes, 1905-ben az arány 13%. Viszont 1850-ben 47%-uk önálló jövedelemmel rendelkezett. 1905-re ez az arány 64%-ra nőtt. A pénz, s nem a képzés vált a fő minősítéssé. A század folyamán a német bürokrácia társadalmi összetételében alapvető változás történt. Kezdetben ők saját magukat és őket is valamifajta eszményi védelmező osztálynak tartották, akik nem egy osztály érdekeit reprezentálják, hanem az egész társadalmat. Utánpótlását minden társadalmi osztályból meríti, bár főleg gazdag közemberekből és nemesekből áll. Később fokozatosan csak a felső osztály érdekeit kezdi reprezentálni, és nemcsak a társadalom többi részétől szakadnak el, hanem a társadalom nagy részétől izolálódnak, és félnek, főleg az új gyáripari munkásosztálytól. 1900-ra a meglévő társadalmi és politikai rendszer rendíthetetlen híveivé válnak. Fél évszázaddal korábban tevékenykedő kollégáikkal éles ellentétben ők véglegesen belegabalyodtak a konzervatív politikába. Eltűnik a közszolgálati etosz, így a bevont és gyorsan beolvadó széles társadalmi rétegekből nyert alapos társadalomismeret is eltűnik. Ehelyett a vagyonos, felső középosztályi magatartásformát vették át, amely kizárta más társadalmi csoportok figyelembevételét, és ez egyre alapvetőbb társadalmi tudatlansággá és félelemmé vált.

A korai közszolgálat „aranykorának” image-t nem szabad eltúlozni, de mégha egy csipetnyi szkepticizmussal tekintünk is rá, nem vitás, hogy a közigazgatás valódi változáson ment keresztül. Mivel magyarázható ez? A bürokrácia szerepéről új koncepció

született, részben a belső nyomás hatására, részben a szélesebb politikai innovációra adott válaszként. Így pl. a választott gyűlések fejlődése során a vezető hivatalnoki állások létszámát 1808 után a felére csökkentették. Ennek okai abban keresendők, hogy a Napóleontól elszenvedett vereség után – az iparosodás hatására – felismerték a reformok szükségességét.

A népességnövekedés, a minősített diplomások békeidőbeni növekedése telítődést okozott a bürokráciában a pályakezdőknek is és azoknak is, akik előléptetésre vártak. 1830-ra a tisztviselők meg voltak győződve arról, hogy az egyetemek sok tanulót vesznek fel, és korlátozásokat vezettek be. A vezető beosztásúak meg akarták őrizni társadalmi és gazdasági státusukat, ezért ellenezték az apparátus létszámbővítését. A felvételi vizsgák egyre szigorúbbakká váltak, s csak egyetemet végzettek jelentkezhettek. Ennek ellenére az 1850-es években ötször annyian kezdték meg a jogi egyetemet, mint egy évszázaddal korábban. Viszont az utánpótlás társadalmi bázisát szándékosan és alaposan szűkítették. Korábban a középiskola utáni tízéves fizetés nélküli tanulódő nehéz periódus volt az alsó osztályból származó, jövődöbéli bürokrata számára. Most a szegény családok számára valójában fel sem vetődhetett az ilyen karrier. A kialakult generációs konfliktus aláasta a közszolgálat tradicionális homogenitását. A nyugdíjak alacsonyok voltak, nem volt nyugdíjkorhatár, s így az emberek egyre inkább a hivatalból haltak ki. Így viszont azok számára, akik megvetették lábukat a hivatalban, behatárolódtak előre lépési lehetőségeik.

A fiatalabb tisztviselők hajlamosak voltak más szemmel nézni hivatásuk etoszáát. Kevesebbre tartották a testületi megbecsülést, fontosabb volt számukra az egyéni képesség és hatékonyság. Ezeket az attitűdöket az új ipari társadalom szempontjából hasznosabbnak ítélték, és ezek egybeestek a fiatal tisztviselők által tapasztalt oktatásügyi változásokkal. A század elején azt tartották az ideális oktatásnak, amely hozzájárul az ember *képzéséhez* (Bildung) vagy az általános kultúrához és civilizációhoz. A későbbiekben az egyes állások specializáltabb képzést igényeltek, s ez az egyes ügyosztályok közötti áthelyezést és kapcsolattartást nehezebbé tette. Sőt, egyfajta kulturális szakadék alakult ki a tisztviselők fiatal és idősebb generációja között. A bürokraták egyre inkább az üzletemberekhez váltak hasonlatossá. Legalább annyira érdekelhetette őket a fizetésük, mint a státusuk és rangjuk. Sokkal szívesebben azonosultak a közszolgálaton kívüli csoportokkal, mint saját főnökeikkel.

Az olasz félszigeten a restauráció időszakának uralkodói szintén megkísérelték csökkenteni a franciák által megnövelt tisztviselői létszámot. Az osztrák uralom alatt álló Lombardiában a kezdőktől magasabb iskolázottságot – főleg hosszabb egyetemi tanulmányokat – követeltek. Ez Poroszországhoz hasonlóan kizárta az alsó középosztályból származókat. Az előre lépés korlátai minden szinten terhesebbek voltak a polgárság számára, mint a hasonló politikát folytató Poroszországban, mivel az olaszok egyáltalán nem tölthettek be vezető állásokat. Poroszországhoz hasonlóan még vezető állásokban is panaszkodtak a pénzügyi javadalmazásra. Az 1900-as évek elején nyugdíjazott főügyész a következőképpen ecsetelte, hogy mi vár a fiatal igazságügyi tisztviselőre: „15 évnyi majdnem elviselhetetlen és gyakran teljesen kibírhatatlan vidéki tartózkodás. Legalább 6-7 áthelyezés, mielőtt a bírói rangot vagy helyettes ügyészi rangot elnyerné. Míg egy fiatal esküdtzéki bíró 5-6 évig várhat arra, hogy helyettes bíró legyen belőle, s csak ezután engedheti meg magának azt a luxust, hogy időnként vendéglőben étkezzon és néhány új inget vegyen. Ezután még további 8-10 évnek kell eltelnie, mielőtt magára öltheti a teljes bírói tógát.”

A fiatal tisztviselők felvételének elapadása és az elhalványult karrierlehetőségek a professzionális középosztályok tömegét fordították szembe Olaszországban és Poroszországban is a kormánnyal, és e tömegek az alkotmányos reformok aktív támogatóivá váltak. A 19. század közepén Poroszországban, főleg a bírói kar fiatal tagjainál, a politikai aktivitás háttérbe szorította a testületi identitást. A fiatal generáció az állampolgári felelősség fogalmaiban kezdett el gondolkodni, s addig példa nélküli konfliktusba keveredett a királysággal. Az ellenzéki csoportokban a jogászság fiatalabb tagjai döntő szerepet játszottak, annak ellenére, hogy IV. Frigyes Vilmos többször megpróbálta őket elhallgattatni. Az 1840-es években a király megpróbálta ellenük felhasználni az új egyesült országgyűlést, de meglepetésére az 1847-es gyűlésen az ellenzék négy vezetője a magas rangú állami tisztviselők közül került ki. 1848-ban – csatlakozva a kézművesekhez – a fiatal tisztviselők a demokrácia ügyének támogatása érdekében olyan szervezeteket hoztak létre, mint a trieri Demokratikus Liga és a berlini Politikai Klub. Mások az alkotmányozási klubokhoz csatlakoztak, melyek, bár korlátozott választójoggal, de a képviselői intézményekért harcoltak. Az 1848. évi nemzetgyűlési választásokon az idősebb tisztviselők a liberálisok, a fiatalabbak a demokraták mellé álltak. A bürokraták látványos sikeréhez hozzájárult a társadalmi befolyásuk és az alternatív vezetők hiánya. Az ipari és üzleti élet jómódú tagjai a liberálisokat támogatták. A demokraták – akik utálták a bürokráciát mint olyat – a kézművesekhez és a szegényebb csoportokhoz fordultak. Őket nyilvánvalóan nagymértékben befolyásolták személyes sérelmeik és nélkülözésük, gyakran „proletároknak” nevezték magukat. Berlinben a megválasztottak 1/3-a egyetemet végzett köztisztviselők közül került ki, s közel egy negyedük jogász volt. A keleti tartományokban az idősebb generációhoz tartozó konzervatívabb tisztviselőket választottak meg, míg a nyugati részen a fiatalabb jelölteket támogatták. Sokkal élesebb különbség volt a városi és a falusi tisztségek között. A városokban a radikálisokat választották meg, akiknek nagy része tisztviselő volt, ezzel szemben falun inkább a konzervatívabb irányzatokat támogatták. A forradalom előtt a városi tanácsokban csak elvétve lehetett találni köztisztviselőt. Most viszont a testületek fele közülük került ki. Az új nemzetgyűlés 42%-a bürokrata volt, s ezen belül 36% a bírói testületben, 16% pedig az államigazgatásban tevékenykedett. Hausemann és Camphausen, akik az ellenzékét irányították a régi Egyesült Nemzetgyűlésben, most a korlátozott választójog bajnokaként fellépő jobboldalt vezették, s a király miniszterelnök-jelöltként vette számításba őket. A bírói testület néhány fiatal tagja – a baloldal és a középbal vezetőiként – szembekerült a királlyal, s megkísérelték a nemzetgyűlés 1848. novemberi feloszlását megakadályozni.

Amikor 1849-ben a király által összehívott új nemzetgyűlés megvitatta az uralkodó javasolta alkotmányt, a köztisztviselőknek engedélyezték az aktív politikai szereplést. A változás azonban más irányba haladt. A széles körű bírósági reform, a fennmaradt feudális szabályozások eltörlése és a francia stílusú rajnai rendszer modellként való felhasználása új bírósági testületek létrehozását igényelte, és így jelentősen bővültek a foglalkoztatási lehetőségek. Az új nemzetgyűlésben még 42,2% volt a bürokraták aránya, most 16%-ra csökkent a konzervatívok aránya. A 140 baloldali képviselő közül 53 dolgozott bíróságokon. A baloldaliak továbbra is részt vettek a parlamenten kívüli demokratikus mozgalmak vezetésében. 1849 májusában a háromosztályos választójog bevezetése – a tulajdonos osztályoknak biztosítva előnyöket – az idősebb konzervatív bürokraták számát 40-ről 113-ra növelte. Az „alkotmányos” bürokratákat a korlátlan egyeduradalom hívei váltották fel. A politika többé már nem a helyi nemesek hobbija volt,

ahol az igazgatási tisztviselők voltak a természetes vezetők, hanem a politikai pártok és érdekcsoportok ügyévé vált. Bár a köztisztviselőket továbbra is beválasztották a porosz parlamentbe, de 1855-re a parlamentben ülő igazgatási tisztviselő honatyák döntő többsége konzervatív volt, csakúgy, mint a választott magisztrátusok 55%-a. Amikor I. Vilmos mint régens enyhített az új szabályozásokon, újra felbukkant a régi ellenzék. De ugyanazok az emberek bukkantak fel, idősebben, feladva radikalizmusukat, óvatos liberálisokként tűntek fel. Legfőbb gondjuk az volt, hogy hivatali posztjukat megtartsák, s így nem vállalták a kockázatot. Vagyis nem új, fiatalabb generációról van szó. Így a parlamenti politikában – éles ellentétben a legtöbb országgal – megcsappant a bürokraták részvétele. 1855-ben a bürokraták aránya 50%, 1873-ban és 1912-ben 24%. Majd 1904-ben már csak 17%. Más európai országokkal összehasonlítva ez olyan kivételes jelenség, amely további vizsgálódást igényel.

1848-ban néhány bürokrata a kibontakozott radikalizmusból ábrándult ki, mások meg amiatt, hogy a radikális mozgalom kudarcot vallott. Hasonlóképpen kiábrándító volt egyesek számára a *Landtag* vagy parlament király általi alapítása Poroszországban, mivel az nem tudta megfékezni a királyi hatalmat. Ugyanakkor az erősödő konzervatív tényezők éppen ellenkező okból akarták korlátozni a parlamentarizmust. Más országokban – nevezetesen Franciaországban, Olaszországban és Nagy-Britanniában – a parlamentbe való beválasztás érzékelhető anyagi és szakmai elismerést jelentett a köztisztviselőknek. Poroszországra ennek éppen az ellenkezője az igaz, 1848 után olyan vezető demokratákat, mint Temme és Stieber vonzó állásajánlatokkal csábítottak el az ellenzék éléről, másokat pedig fenyegetéssel bírtak rá az engedelmességre. A tisztviselői önállóság elenyészett. Ráadásul a professzionális frusztrációt jelentősen csökkentették a fizetésemelések és a század második felében bekövetkező 75%-os létszámemelkedés. Áttekintve azokat a szélesebb demográfiai, gazdasági és politikai kérdéseket, melyek befolyásolták a köztisztviselők változó attitűdjét és szerepét, úgy tűnik, hogy a változás ütemét döntő módon 1848 eseményei befolyásolták.

Az egyre jobban professzionizálódó bürokrácia társadalmilag exkluzivábbá és még inkább tekintélyelvűbbé vált. Nemcsak a kevésbé jómódúakat zárták ki köreiből, hanem a zsidókat és a katolikusokat is. Máshol a közigazgatás professzionizálódásával az arisztokráciához való szoros kötődés gyengült. Nagy-Britanniában egyrészt erős és független bürokrácia, másrészt teljes körű képviseleti intézményrendszer jött létre. Poroszországban az 1848-as forradalom lehetőséget teremtett a bürokrácia konzervatív tagjainak, hogy szembeszálljanak kollégáik reformtörekvéseivel, konszolidálják és megerősítsék a reakciós szemléletet. 1848 után a parlamenti intézmények hatalmának radikális csökkentése miatt a tisztviselőknek aligha maradt más alternatívájuk, mint az, hogy a királyi hatalom ügybuzgó híveivé váljanak. A bürokraták magatartásának megértéséhez egy további kulcs a független bíróságok hiánya Poroszországban és később Németországban. Oroszországhoz hasonlóan, az egykori patrimonális bíróságok feloszlása után, minden bírósági kinevezés a királytól jött. 1848 után összeomlott a porosz bírói testületek fiatalabb tagjainak a királyi hatalmat megkérdőjelező kísérlete. Nem volt koncepció a hatalmi ágak megosztására, mely pedig Franciaországban annyira zavaró volt az udvar számára. Itt nem volt ahhoz hasonló csata, ami a 18. század második felében dúlt a Bourbonok és a parlamentjeik, illetve a fellebbviteli bíróságok között.

Joggal vetődik fel a kérdés: ha az 1848-as forradalom döntő hatást gyakorolt a porosz köztisztviselők lelkületére, mi volt a hatása az 1789-es forradalomnak a francia bürokráciára? A különféle politikai irányzatokhoz tartozók meg voltak győződve arról, hogy a

forradalom nemcsak a modern francia állam intézményrendszerét teremtette meg, hanem egy új polgári közigazgatási elitet is elindított a pályán. A revizionista történészek mostani generációja vetette fel az *ancien régime* és a forradalom közötti kontinuitás témakörét. (Ezt először Tocqueville népszerűsítette). Kimutatták, hogy a 18. századi bürokraták igen nagy arányban hivatalban maradtak, vagy úgy is fogalmazhatunk, hogy újra felbukkantak. A franciák teljesen másként viszonyultak a bürokráciához, mint a németek. A franciák köztisztviselőikre nyilvánosan inkább gyanúval és megvetéssel tekintettek, s nem megilletődéssel és csodálattal, mint Németországban.

A franciák tehát nyíltan bürokráciaellenesek. Ugyanakkor a franciák többsége arra vágyott, hogy gyermekei funkcionáriusok legyenek, mert szerintük a hivatalnok mindenható. Az *ancien régime* centralizált igazgatási rendszere, ahol a király által kinevezett *intendánsok* (biztosok) vezették a tradicionális tartományokat, meglepően hasonlított ahhoz az erősen centralizált struktúrához, mely a forradalom felfordulásai idején és a császári időszakban jött létre. Ez utóbbi rendszer az országot sokkal később egységekre, *département*-ekre bontotta, s a belügyminiszter nevezte ki az élükre a prefektusokat. A napóleoni államtanács a Bourbonok alatti elődjére emlékeztetett.

Meg kell említeni azonban néhány alapvető különbséget. Az *ancien régime*-ben a kinevezések megvásárolhatók és öröklhetők voltak. Így az örökös a hivatalviselőnek – a fizetett személyzethez nem hasonlítható – önállósága volt, főleg mivel az egymást követő uralkodók pénzügyi problémáik miatt arra kényszerültek, hogy újra áruba bocsássák a hivalt. A forradalom eltörölte az öröklést és a hivatalviselőket kárpótolta. Ezután a tisztviselők fizetett alkalmazottá váltak és addig maradtak a hivatalban, amíg megfeleltek a kormány elvárásainak. A funkcionáriusoknál – a felsőbb beosztásúaknál – óriási szerepe volt a politikai lojalitásnak, s gyakori személyi változások történtek mind a forradalom zűrzavaros éve alatt, mind a 19. század nyugtalan, s még mozgalmassabb éve alatt. Az alacsonyabb beosztású alkalmazottak állásuk biztonsága érdekében távol tartották magukat a politikától. Többé nem vásárolták a hivatalokat, azonban elvártak egy bizonyos vagyoni szintet és az igényelt szerepnek megfelelő közmegebecsülést, mivel a fizetések ritkán biztosították a nemesi életszínvonalat. A megfelelő családi háttér elengedhetetlen volt, és sok 19. századi nemes, taláros nemes őssel, *parlementaire* múlttal büszkélkedhetett. (Eredetileg a taláros nemesi rangot az igazságügyi szolgálatokért adták.)

Az *ancien régime*-beli tisztviselő és 19. századi utódai között az egyik fő különbség a képzettségi szintben mutatkozott, nevezetesen a professzionális képzés nagyobb szerepében. Egy vonatkozásban csekély változás történt: a felelősségteljesebb állásokban lévő bürokraták társadalmi eredetében. Ők a 19. században egyöntetűen előkelőségek voltak. Rendszerint földbirtokos családból származtak, egy részük nemes, és sokan polgári származásúak. Érdekes módon – bár a hivatalok többé már nem öröklődtek – a forradalom után mégis nagyon hamar kialakult a dinasztikus tradíció. Az öttagú Direktórium időszaka (1795–98) fordulópontnak tekinthető a francia bürokrácia fejlődésében. Ezen időszakban az igazgatás hatalmas mértékben bővült, és hatalma is megerősödött. A Direktórium időszakában negyedmillió, azaz ötször annyi köztisztviselő tevékenykedett, mint a forradalom előtt. A központi mag 850%-kal növekedett, 700-ról 16 000-re. A forradalmi évek valódi karriertettek lehetővé azon tapasztalt emberek számára, akik elég ügyesen navigáltak a politikai hullámverések között. A tisztviselők többsége minden szinten középosztálybeli származású volt, és 8%-uk részesült valamilyen felsőfokú képzésben. A forradalom előtt az alacsonyabb beosztásban dolgozók közül azon

20%-nak, akik a központi igazgatásban dolgoztak, vagy az apjuk, vagy rokonuk már valamelyik minisztériumban dolgozott. Ez az arány a császárság időszaka alatt a felére csökkent. Az alacsonyabb hivatalnoki beosztásban nem volt olyan előléptetési esély, hogy az alkalmazottból funkcionárius váljon. A tisztviselő csak az *alkalmazottak* számára meghatározott fokozaton lépkedhetett feljebb. A vezető beosztású funkcionáriusoknak a felső hatalomhoz való viszonya – mely a porosz bürokráciát olyannyira megosztotta – a forradalmi Franciaországban gyorsan megoldódott. A funkcionárius vagy lelkesen azonosult a kormányzati politikával és a legnagyobb óvatossággal tevékenykedett, vagy tudomásul vette az elkerülhetetlen elbocsátást. Tízéves külső háború és a polgárháborúk után Napóleon gondosan ügyelt arra, hogy mind a forradalmárokat, mind pedig az 1789 előtti elitet is szolgálatba fogadja. Az utóbbi években a francia történészek alapos helyi esettanulmányokban vizsgálták az eliten belüli kontinuitást és megújulást. Magas szintű kontinuitást találtak. A központi kormányzat tisztviselőinek 27%-a 1789 előtt kezdte a karrierjét, a helyi közigazgatásban 34%, az igazságszolgáltatásban 32%, a pénzügyi apparátusban pedig 20%. Azok, akik a kinevezést elsősorban megtiszteltetésként kapták, ritkán maradtak meg a hivatalokban, és a szenilitás, illetve az elhalálozások is ritkították soraikat. Ezek után ironikusan azt feltételezhetnénk, hogy sok felső középosztályi *ancien régime*-beli tisztviselő zsebre téve a kompenzációt, csinos birtokokat vásárolt a hozzátartozó dolgokkal, majd a forradalom viharainak elcsitulásával újra megjelent mint bürokrata. Természetesen voltak új nevek és családok is. A forradalmi háborúk hosszú időtartama, a magas veszteségek a köztisztviselők körében, s az ezt követő gyors előléptetések, majd Napóleon azon törekvése, hogy vezető katonatiszteket fontos közigazgatási posztokkal jutalmazzon, eredményezte azt, hogy új emberek kerültek az előkelőségek azon csoportjába, akik a császár nevében kormányoztak. De nem volt szó az új „felső középosztály” hatalomátvételéről, mivel sok vezető tisztviselő – *ancien régime*-beli vagy forradalmi, illetve császári időszakbeli tapasztalatokkal felvértezve – már a megállapodott polgársághoz tartozott. Sokan azok közül, akik elfogadták az új napóleoni nemesi címeket, már az *ancien régime*-ben is rendelkeztek azzal. A császárság végén a prefektusok 21%-a nemesi származású volt.

Napóleon 1814. évi veresége után és még inkább Elbáról való visszatérése és végleges veresége után mélyreható változások történtek a bürokráciában. A középosztálybeliek rováására nőtt az 1789 előtti nemesek és azon családok aránya, akik a forradalom kitörése előtt már a nemesi cím várományosai voltak. 1830-ban a prefektusok 45%-a nemes volt. A restauráció alatt kinevezett prefektusok 70%-a rendelkezett nemesi címmel, sokan közülük emigránsok voltak. A közszolgálatához egyre inkább az *ancien régime* időszakában megszokott módon viszonyultak. Sőt a restauráció prefektusai szembetűnően idősebbek voltak, mint a Napóleon alatt szolgáltak, és a szakszerűség helyett inkább a nemesi magatartás jellemző rájuk. Néhány közülük író volt, mások képviselők vagy szenátorok, akik a parlamenti ülésszakot körzetüktől távol töltötték. A körzet igazgatását gyakran másodállásnak tekintették, s beosztottjaikra hagyták. Néhányan hivatásos tétlenkedőknek tekinthetők. 1819-ben Castejéről, Haut-Rhin prefektusáról – akinek a családja a nemesi rangot a 15. századig tudta visszavezetni – mondták a következőt: „Nem tölti másnapjait, mint ül az asztalnál, kártyázik, ágyban fekszik és csak délben kel fel vagy gyakran még később.”

A restauráció időszakában a nemes tisztviselők előnyben részesítése nem jelentett elsöprő politikai is gazdasági változásokat. Az új Bourbon-prefektusok két harmada korábban ugyanebben a beosztásban szolgált. Azonban az új arcok közül tizenkettő emig-

rás nemes volt, ezen státusuk pótolta a minősítést, s mostani magatartásukat családjuk múltbeli lojalitása garantálta. A prefektusként alkalmazott nemesek száma 1815 márciusában majdnem megduplázódott, 30-ról 58-ra nőtt. Miután Napóleon elmenekült Elba szigetéről, Carnot újra forradalmi módon lecserélte a bürokráciát. A nemesek aránya a prefektúrákban egy harmadról egy kilencedre csökkent. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a felső középosztály „restaurációja” a prefektúrák élén nem volt több, mint az első restaurációbeli változások első hulláma. Időszerűnek tartották a bürokratikus testületek társadalmi összetételének korrigálását, de ugyanilyen fontosnak tartották a legmagasabb szakmai szint fenntartását is. A „100 nap” új prefektusai közül 60 nem „új”, az első restauráció alatt elbocsátott tehetséges tisztviselők közül válogatták ki őket. Hasonlóképpen: Waterloo után XVIII. Lajos (1814–24) gondosan ügyelt arra, hogy megfékezze az ultraroyalista bosszú visszahatását, és kompromisszumokat és megbékélést keresett a bürokráciáján belül, s ezt várta tőlük. Az új prefektusok közül csak egy nem szolgált Napóleon alatt. Viszont a 100 nap alatti lojalitást már másként ítélték meg, ez rendszerint többéves kényszernyugdíjazással járt. Azon 100 prefektus közül, akik Napóleont szolgálták a 100 nap alatt, csak tíznek sikerült újra valamilyen tisztviselői állást szerezni 1830-ig. Azok a középosztálybeli tisztviselők, akik prefektusi ambíciókat dédelgettek, csalódottan éltek meg a második restaurációt. A prefektusnak kinevezett 164 ember közül 118, azaz 70%-uk forradalom előtt szerzett nemesi címmel rendelkezett. 11-nek az apja vagy nagyapja részt vett a parlamentben, sokuknak pedig az *ancien régime* magisztrátusával volt kapcsolatuk. A restauráció fontosabbnak tartotta a szolgálat eszméjét, mint a professzionális képzést a bürokráciában. A pályázók az állami szolgálat családi tradícióját hangsúlyozták és felsorolták a család geneológiáját. Hosszú időre elfeledkeztek Napóleon azon kísérletéről, hogy az államtanácsban az ülnöki poszt betöltéséhez megköveteljék a jogi vagy az egyetemi végzettséget. Az alprefektusi poszthoz a kvalifikációt a család helyi kapcsolatai pótolták. Azon *ancien régime*-beli katona számára, aki nem csatlakozott a császári hadsereghez, a prefektúra gyakran csak második választás volt, pl. életkora miatt. A császári bürokrácia társadalmi összetétele is hasonló módon alakult ki, a különbség a nemesi címeknek a kezdeti és későbbi előnyben részesítése volt. 1816-ban 75,6 % volt az arányuk. Kétségtelen, hogy a felső középosztálybeli jelöltek kizárása politikai kalkulációra épült, és azt feltételezték, hogy a nemesek, különösen az „emigránsok” valószínűleg sokkal inkább szimpatizálnak és lojálisak a monarchiával. A prefektustól senki sem várta el, hogy részrehajlás és gáncs nélküli lovag legyen. Fő feladata az volt, hogy megnyerje a választásokat. A restauráció tapasztalatai – főleg X. Károly (1824–30) időszakában – megmutatták, hogy a kifogástalan pedigré nem elég. Károly a szélsőséges politika előkötelezett híveként, részben amiatt veszítette el az 1827-es és 1830-as választásokat, mert prefektusainak nem volt meg a szükséges tudása és képzettsége, hogy egyidejűleg a kormány korteseiként és a helyi nemesi érdekek koordinátoraiként tevékenykedjenek. Az 1830-as forradalom megmutatta: ahhoz hogy egy prefektus sikeres választási kortes legyen, már nem az *ancien régime* királyi biztosa volt szükség, hanem a professzionális kompetencia és tapasztalat volt a döntő.

Az 1830. júliusi napok után a bürokrácia teljes újraépítése következett. A régi prefektusok közül csak hét maradt a hivatalában. A tizenkilenc katonai körzet mindegyik vezénylő tábornokát menesztették, és a restauráció magisztrátusának 400 tagját is leváltották. A bürokrácia csúcsán a restauráció 34 tanácsadójából csak 10 tanácsadó maradt a helyén. Ez volt a 19. század legátfogóbb közigazgatási forradalma. A kinevezettek közötti középosztálybeliek bizonyos mértékig háttérbe szorították a nemeseket, bár a ne-

mesi rang még értékes maradt, de már többnyire Napóleon alatt szerzett címeiről van szó. A tisztogatás alapja politikai volt; hogy eltávolítsák a Bourbonokkal szimpatizálókat, akik nem voltak hajlandók hűségesküt tenni az új királynak, Lajos Fülöpnek. Mivel az új emberek maguk szakképzettek voltak, legyen szó vezérő tábornokokról, az igazságszolgáltatás tagjairól, a tapasztalat alapfeltétel volt. Az új embereket azok közül a napóleoni korszakbeli tisztviselők közül válogatták, akik 1815 vagy a restauráció liberálisabb szakasza óta állástalanok voltak. Tipikus példa erre Choppin d'Arnonville. Ő 1819-ben az Államtanács ülnöke, Decazes Isère prefektusává nevezik ki, majd 1820-ban Doubs-ba helyezik át, az új, jobboldalibb kormány azonban felmenti, mielőtt még új állomáshelyére érkezne, s ezután 1830-ig állás nélkül marad. Ekkor Guizot kinevezi Doubs prefektusává. Az orléanisták időnként talán túlságosan is tisztelték bonapartista elődeiket, mivel számukra a második restauráció után elbocsátottak túl radikálisnak tűntek. Számosan, így a Fergue-ek és Vieffville de Essart-ok még mindig szenvedve a Bourbonok alatti igazságtalan elbocsátásukat, túl antiklerikálisok és radikálisok voltak, ezért 1831 márciusában Casimir Périer leváltotta őket. Ekkor ugyanis politikájukban a mozgalom helyett az ellenállási irányzat mellett kötelezték el magukat. A dinasztikus tradíciókat azonban változatlanul tiszteletben tartották. A régi, forradalom előtti taláros nemesek tovább prosperáltak. A Vogézek első két prefektusa az 1830-as forradalom után Nau de Champlouis és Siméon ilyen családból származott. A de Champlouis család valószínűleg már a 15. századtól hivatalt viselt, a nagyapa és az apa a párizsi parlament ügyvédje volt. Siméon nagyapja Napóleon császársága és 100 napos visszatérése idején, valamint a királyság idején (1825–31) képviselő. Az első restauráció idején prefektussá nevezik ki; ezt követően Richelieu államtanácsosa és belügyminisztere.

A hivatalnoki karriereket és a családi kapcsolatokat tanulmányozva a kontinuitás erősebbnek tűnik, mint a változás. Az, hogy Polignac embereihez képest több nem nemes került hivatalba, még nem jelentett polgári forradalmat, bár az orléanisták nem teljes szívből haragudtak ezért a vádért baloldali kritikusaikra. A Bourbonok megpróbálták a társadalom menetét visszafordítani azzal, hogy nagyon sok nemest léptettek elő. A szélsőséges royalista mítosz erőltetése eltorzította a középosztálynak a bürokrácián belül játszott szerepét. Az orléanista rezsim úgy konszolidálta a bürokráciát, hogy a fontosabb beosztásokba nemeseket helyezett, s így meghatározta a század hátralévő éveinek karakterét. A tradícióval való szakítás csak néhány hónapig tartott, az 1848. februári forradalom utáni időszakban. Szegényebb középosztálybelieket neveztek ki, s a tisztviselőktől teljes pártatlanságot követeltek. Ez azután az 1848. áprilisi választásokon a kormány számára katasztrofálisnak bizonyult. Így a régi nemesek nemsokára átvették megszokott szerepüket.

A második császárság bürokráciája már első pillantásra felfedi, hogy a nemesek milyen sikerrel sasszéztak az 1848-as rövid demokratikus kavarodásban és megbékéltek a Napóleon Lajos által visszaállított általános választójoggal. Lajos Fülöp uralkodása idején alkatilag elég nehéz a bürokratákat és politikusokat egymástól megkülönböztetni. A képviselőház tagjainak 40%-a hivatalt is viselt. Ezt a gyakorlatot a politikai ellenfelek korruptnak ítélték. A képviselő kötelezettsége, hogy újraválasztását biztosítsa, azt jelentette, hogy amikor hivatali kinevezést is kapott, csak erősítette ezt a kritikát. A második császárság idején a politikus–hivatalnok kapcsolatok szorosak maradtak, bár ritkák már a prefektus képviselők. Prefektusdinasztikiak azonban terebélyesedtek. A császárság idején kinevezett 220 prefektus közül csak tíznek volt az apja képviselő. Ugyanakkor közülük 159 apjának volt tisztviselői állása, többnyire vezető beosztás; 30-an tábornoki csa-

lábból származtak. Csak három bankár és 102 gyárosfiú vált prefektussá. A politikusok fiaikat az Államtanácsba vagy a Kincstárba juttatták be. Csak a vagyon és a családi kapcsolat számított igazán. A második császárság prefektusai közül csak három (1%) származott szegényebb családból. 38 fő (17%) alsó középosztálybeli, ugyanakkor 91 személy (42%) mögött jómódú család állt – ideértve a nagyon gazdag középosztálybeli családokat. A nemesi származásúak száma 88 (40%). 1870-re a nemesi címmel büszkélkedő prefektusok aránya 33%-ra csökkent. A prefektúra a nemesek arányát tekintve a harmadik ágazata volt a bürokráciának. A nemesi címek 60%-a az első császárság idejében született, és sokan beházasodtak az illusztris első császárságbeli családokba.

A tradicionális igazgatási elitről mind Franciaországban, mind Poroszországban bebizonyosodott, hogy nagyon alkalmazkodóképes, és így biztosítani tudta állandó jelenlétét a vezető állásokban. Franciaország esetében a történészek bizonyos fokú „demokratizálódást” állapítottak meg, de ez csak akkor igaz, ha a kistisztviselőket is figyelembe vesszük. A Direktórium tisztviselőinek alig egy negyede alsó középosztálybeli, ugyanakkor az 1860-as években több mint 40%-a boltos, iparos, hivatalnok, paraszt vagy egyéb, pl. munkás származású. Ha a kistisztviselőket is figyelembe vesszük, ez az arány eléri a 66%-ot. Hasonlóképpen: az 1860-as években azok a középiskolát végzettek, akik a közszolgálati pályákra léptek, jórészt felső középosztálybeli apák fiai. A bürokráciából, szemben a Direktórium időszakának 33%-ával, most csak 25%-ot képviseltek a kistisztviselők, alsó középosztálybeliek. Figyelembe kell venni ennél az összehasonlításnál, hogy a lassú előrelépési lehetőség és az alacsony fizetés miatt azok kivételével, akiknek az apja olyan pozícióban volt, ami garantálta a jó beosztást, a fiúknak nem elsődleges választása volt a közszolgálat. A bürokrácia létszáma emelkedett, de hasonló mértékben bővültek az álláslehetőségek a vonzó alternatív hivatásokban is. Így az 1860-as években lényegesen mások voltak a feltételek, mint a Direktórium időszakában. Másrészt, ha a nagyszámú új kistisztviselői állást kizárjuk a kalkulációból, a nemesek pozíciója egyértelműen erősnek tűnik. Ha a családfa, a vagyon és a politikai alkalmazkodókészség oly fontos szerepet játszott a francia bürokratadinasztiáknál, hogyan lehet azt állítani, hogy a francia közigazgatás szakszerűbbé vált a 19. század folyamán? Ez egy másik olyan kérdés, melyben nehéz egyértelmű információkhoz jutni. A történészek vitáznak azon, vajon a napóleoni bürokraták, a visszatért emigránsokkal együtt képzetebbek voltak-e, mint elődeik? Whitcomb válasza igenlő, Church szerint viszont gyengébb képzettségűek voltak. Az oktatás szerepe akkor volt fontos a bürokraták számára, amikor fiaikat az utódlásra készítették fel. De egy évszázaddal ezelőtt ugyanez volt a helyzet. Mindkét időszakban arra számítottak a tisztviselők, hogy fiaik követik őket az állásukban. Poroszországhoz hasonló speciális képzés és versenyvizsgák, illetve felvételi vizsgák hiányában a jó, általános, klasszikus képzést tartották a legmegfelelőbbnek. A tisztviselők – ugyanúgy, mint Poroszországban – saját létszámuknál jóval nagyobb mértékben látogatták a középiskolákat. A 18. században Avallon bentlakásos középiskolájában 45%-ot ért el a tisztviselők, a szakképzett értelmiségiek gyermekeinek az aránya. Amikor Napóleon uralma idején a régi királyi középiskolákat a líceumok és törvényhatósági középiskolák váltották fel, 6000 líceumi ösztöndíjat ajánlottak fel. Ezek többségét a tisztviselők és a tisztek fiai kapták meg, mintegy jutalmul szüleik hűségéért. Még 1911-ben is az ösztöndíjak több mint felét a tisztviselők fiai kapták. A vezető beosztású tisztviselők nagy valószínűséggel valamelyik exkluzív líceumot látogatták. A második császárság prefektusai közül 151 járt középiskolába, s közülük 90 valamelyik párizsi iskolába. A tisztviselők gyermekei – mint bejáró tanulók – a törvényhatósági iskolákat lá-

togetták. Ezek a kevésbé híres iskolák az alacsonyabb beosztású közszolgálati állások felé nyitottak utat az alsó középosztályi szülőknek, így kézműveseknek és parasztoknak is. A bürokrata számára egyre inkább a jogi végzettséget tartották kívánatosnak. Louis-Napóleon prefektusainak több mint a fele a párizsi jogi karon végzett. 36-an vidéki egyetemeken végezték tanulmányaikat, 84-en ügyvédi képzettséget szereztek, hogy így javítsák jövőbeni közigazgatási kilátásaikat. 1867-ben az 5000 egyetemista közül 700-an tervezték, hogy közszolgálati pályára lépnek. Az elitista oktatási rendszer és az oktatási kvalifikáció növekvő súlya valószínűleg erősítette a közhivatal szakszerűségét, azonban a költség- és időtényező megerősítette a nemesek befolyását. Az igazgatási posztokra jelentkezők ajánlóleveleit és a róluk összegyűjtött információkat összevetve megállapítható, hogy nemesi befolyás miatt sokkal fontosabbnak tartották a származást, a vagyont, a család prosperitását és presztízsét, mint az oktatást. Ez utóbbi, úgy tűnik, csak véletlenül jelenik meg a fentebbi iratokban.

A csúcson lévők számára az állami szolgálat bőséges javadalmazást nyújtott. Egy nagykövet évi 150 000 frankot is kereshetett, s valamivel több mint száz köztisztviselő kapott legalább 20 000 frankot. Néhány prefektus 60 000 frankot is összeszedett, de a 277 prefektus és alprefektus közül 228 csak évi 3000 frankot keresett. Lényeges különbségek voltak az egyes minisztériumok között is. Teljes ellentmondásban azzal az eszmével, hogy a szakmai képzés a legfontosabb, éppen a legképzettebbek keresték a legkevesebbet. Egy mérnök hivatása csúcsán a fényesnek egyáltalán nem mondható 4500 frankos fizetésre számíthatott, a pályakezdők pedig nagyon szerény javadalmazásra számíhattak. Néhány állást eleve részmunkaidőnek tekintettek. Sok esetben a bérszintbe nemcsak eleve bekalkulálták a privát jövedelmet, hanem – Németországhoz hasonlóan – a szülőknek ígéretet kellett tenni arra, hogy gyermeküket a képzési idő alatt állandó anyagi támogatásban részesítik. A század végéig a külügyi szolgálatba lépőknek bizonyítani kellett, hogy legalább 6000 frank évi jövedelemmel rendelkeznek. Ahogy Zeldin megfogalmazta: a bürokrácia az *ancien régime* egyházához hasonló, szinte korporációs jellegű szervezet volt, melyben – az egyházhoz hasonlóan – óriásiak voltak a különbségek a javadalmazásban.

Ezt a korporativizmust a közép- és kistisztviselők növekvő szerepe hígította fel, ők ismerték fel leginkább a hivatal szakszerűbbé tételének igényeit, s megpróbáltak bevezetni egy olyan alapszabályt, amely a jogokat, kötelezettségeket és a kinevezés, illetve előléptetés szabályait rögzíti. Az 1840-es években egy újság – *La France administrative* – indult, hogy az egységet és a hivatásszerűséget támogassa ebben a hierarchikus szervezetben. Az 1848-as forradalmak felkarolták az ügyet és létrehozták a közigazgatás tisztavirág-életű nemzeti iskoláját. Ehhez viszont néhány bürokrata olyan ellenségesen viszonyult, hogy végül majd csak 1945-ben hozták létre az Ecole Nationale d'Administrationt. Az 1871-es katonai vereség után a speciális képzés hiánya miatti aggodalom megerősödött, s újabb kísérletet tettek a felvételi vizsga bevezetésére. (Az első kísérlet Napóleon idején kudarcot vallott.) A pártfogás módszere azonban meghatározó maradt. Sokkal jelentősebb eredmény volt az Ecole Libre des Sciences Politiques megalakítása. Ez a magániskola az új vezető generáció képzését tartotta feladatának. Szinte elképesztően sikeres volt a hivatalnoki elit „termelésében”. 1900 és 1937 között a 120 államtanácsos közül 116 innen került ki. E neves iskola növendékeinek aránya igen magas volt a pénzügyi felügyelők között, 281-ből 219 fő. A diplomáciai testületek 284 tagja közül 249, a számvevőszék 94 tanácsosa közül pedig 83 fő. Mivel ez az iskola nagyrészt nemes családok köréből toborozta a hallgatóit, így a speciális szakmai képzés intézménye tartósította a tradicionális elit pozícióját a vezető bürokrata állásokban.

Az igazgatási szervezet erősen rétegzett és hierarchikus volt. Felső szinten tipikus, hogy a központi igazgatási szerveknél alacsonyabb beosztásban eltöltött évek után következett a prefektúrára való áthelyezés. A prefektúrák rangja különböző volt. A Párizs közeliek vonzóbbak voltak, jobban fizetett állások voltak és egyértelműen nagyobb presztízzsel rendelkeztek, mint a távoli hegyvidékeken lévők. Az alprefektúrák külön csoportot képeztek. A 19. század folyamán végig fennmaradt az a hagyomány, hogy a helyi közigazgatást a helyi nemesekre bízták, akiket egy nem szakmabeli intendant – később alprefektusnak hívták – irányított. Az alprefektus a regionális elithez tartozott, rendszerint ő a nemes társai által legelfogadhatóbb személy. Az 1830-as forradalom hírei után a liberális nemesek egymást nevezték ki alprefektusnak. Ezt rendszerint jóváhagyta Guizot, az új belügyminiszter. A kinevezett alprefektusok mögött gyakran szép karrier állt, rendszerint a jogi pályán, időnként pedig mind jogi, mind közigazgatási területen. Demesmay elismert közjegyző (nótárius) volt, amikor Pontarlier (Doubs megye) alprefektusává nevezték ki 1830 augusztusában. A róla alkotott vélemény mintegy tipizálja a jó helyi tisztviselő elfogadott kritériumait. Demesmay a vidék legtekintélyesebb családjai közé tartozott. Tagja volt a körzet általános tanácsának, a járási tanácsnak és tagja volt a parlamentnek is. A területet kezében tartotta, vagyis a feletteseinek megfelelő és kielégítő állapotban. Az ő esetében közvetlen közelről érzékelhetjük a dinasztikus tradíció hatását. 1830. évi kinevezése után nekifogott, hogy a környéket még inkább hűbérbirtokká formálja. Egyik fia az alprefektusi állásban követte, a másik bekerült a képviselőházba.

A helyi presztízs és vagyon hiánya gyakran végzetes következménnyel járt. Ez akkor következhetett be, amikor a helyi hatalmasság saját lehetőségein túllépve léptette elő a támogatóit. Due de Choiseul, mint vezető szerepet játszó liberális, egy helybeli molnár fiát, Laurent tette meg 1830 augusztusában Neufchâteau alprefektusává, mintegy jutalmul a liberális választási bizottságban végzett fáradhatatlan munkájáért. Laurant, bár ügyvéd volt, aligha felelt meg a szavazó polgárral szembeni követelményeknek, és hiányzott belőle a megszokott prefektoriális elegancia. Még nemes támogatója is kénytelen volt elismerni, hogy „a helybeli nemesség a modorában hiányosságokat talál”. A megyeszékhely tekintetében a prefektus a gazdag családi háttere még fontosabb volt, mivel rafinált ízlésre valló szórakoztatást vártak tőle, viszont csak sovány fizetésre és juttatásokra számíhattak. Az a személy, aki olyan zenekarral adott fogadást, melyben csak hegedűs volt, minden hitelét elvesztette a helyi elit körében. A prefektusnak előkelőségként el kellett fogadtatni magát, hogy a helyi elit kívánságait megértse és továbbítsa Párizs felé. Az azonban fontos volt, hogy ne a környékhez kötődjön, mert csak így lehetett döntőbíró az elkerülhetetlen helyi rivalizálásokban. A sikeres prefektusnak, ha karrierjét tovább akarta építeni, széles körű befolyásra és kapcsolatokra volt szüksége. Lajos Fülöp egyik keresztfiát, de Tremont bárót nevezte ki Casimir Périer Dijon prefektusává 1831 márciusában. Kinevezését Choiseul, Preslin, Plaisance és Marmier herceg és Alexandre de Rochefoucauld gróf sürgette. A magas ajánlások egyáltalán nem garantálták az alkalmasságot. Ezt éppen de Trémont esete igazolta. Prefektusi hivatalát rövid ideig töltötte be, és viharos körülmények között távozott. A 19. századi prefektusok személyi anyagának áttekintése egyértelművé teszi, hogy a származásból adódó jó kapcsolatok, a megfelelő líceumok és házasság meghatározó szerepet játszottak. A bürokrata-családok között gyakori összeházasodás kiváló dinasztikus „kötfanyagot” jelentett. A dinasztikus tradíció töretlen maradt az első világháború kitöréséig.

Változások történtek azonban a közszolgálaton belül. A 19. század második felében jelentősen nőtt a francia közalkalmazottak száma. Azonban ezek olyan alsó kategóriák

voltak, olyan megdöbbenően alacsony fizetéssel, hogy a felsőbb beosztásúak aggódni kezdtek státusuk miatt. A századfordulón sokan panaszkodtak, hogy a tisztviselők váltak az új proletárokká. 1848-ban a porosz radikális bürokraták más indítékkal, de ugyanezt a leírást használták. 1900-ban a francia tisztviselők elsősorban a pénz miatt aggódtak. A valamivel 1500 frank alatti átlagfizetésük a munkásokéval volt egy szinten. Ugyanakkor Párizs nagy áruházaiiban a 250 legjobb eladónak 20–25 ezer frankot fizettek, vagyis egy prefektus keresett ennyit. A csúcson az állami tisztviselők, ha átmentek a magán-szektorba, megnégyesrezhették a fizetésüket. A köztisztviselők fizetésbeli veszteségeit kárpótolta – ha szerény mértékben is – a nagyobb biztonság. A fő kormányzati változásokat szokásos módon követő politikai és közigazgatási ringlis pil – amely sosem törődött a forradalmakkal – a század folyamán lelassult. A tisztviselők sikeresen sürgették az elismert stabil karrierstruktúrát és a részrehajlás nélküli hivatásos közigazgatást. A nyugdíjak növelték a biztonságérzetet. Ez először csak a hadseregére vonatkozott. 30 éves szolgálat után egy kapitány 1200 frank nyugdíjat kapott. Egy 1790-es törvény 30 éves szolgálat után fél fizetést biztosított a köztisztviselőknek. Azonban csak nagyon kevesen kapták meg a nekik járó jogosultságot. Az ilyen nyugdíjak csak 1853 után váltak normává. Így a francia bürokrácia a 19. század folyamán sokféle módon és alaposan átalakult. Társadalmi vonatkozásban Poroszországhoz hasonlóan a képzettség és kvalifikáció szerepének növekedése valójában csak megerősítette a vagyonosok befolyását. Az egyes tisztviselők dossziéi világosan mutatják, hogy az alkalmazást és előléptetést befolyásoló tényezők nagyon keveset változtak, és a vezető beosztások betöltése továbbra is a nemesek privilégiuma maradt. Az 1789-es forradalomnak jelentős hatása volt a struktúra racionalizálására. Ebben az értelemben a weberi tézis Franciaországra is alkalmazható. A nemesek hatalmának a fennmaradása azonban enyhítette a változások hatását, még 1850 után is, amikor a kisebb posztok ugrásszerű növekedése megkérdőjelezte a korporatív attitűdöt

Azt állítják, hogy az *olasz fűlszigeten* a francia uralom – a forradalom és a császárság idején – ösztönözte az új polgári igazgatási elit fejlődését. Ezt a folyamatot azután megszakították a restaurációval visszatért korábbi tisztviselők. Az ebből adódó felzúdulás segített abban, hogy a risorgimento egyfajta osztályharccá vált. A hivataluktól megfosztott Napóleon-kori tisztviselők és családjuk hatalmuk visszaszerzéséért harcoltak. Az előbb említett tézis szerint a francia forradalomnak mind a közép osztály, mind a bürokrácia szempontjából meghatározó szerepe volt. Bár a társadalmi változásokkal foglalkozó újabb részletes tanulmányok szerint az olasz valóság jóval komplexebb. Azaz strukturális reformok történtek a forradalmi éveket megelőzően, és Franciaországhoz hasonlóan a régi elit meglehetősen szívós volt. Az osztrák uralom alatti Észak- és Közép-Olaszország érzekelte II. József – a centralizált politikával összekapcsolódó – „felvilágosult” eszméinek előnyeit, a mélyreható előrelépést azonban Lombardia és Toscana uralkodó elitje megakadályozta. Velence a központosítottabb közigazgatás bevezetésével próbált segíteni saját gazdasági hanyatlásán, de az eliten belüli ellentét önpusztítóan bizonyult. Máshol, így Genovában, Piemontban, Parmában stb. nem is kísérleteztek reformokkal.

A francia hatalomátvétel a széttöredezett olasz államok sérülékenysége miatt könnyű katonai lehetőség volt. A helyi elit kezdetben ellenségesen reagált a francia jelenlétre. Ugyanakkor a polgári elemek alkalmazkodóbbak voltak. A francia uralom által a közigazgatásban ajánlott lehetőségek azonban két tényezőtől függtek. Ezért a francia birodalomba való beolvadás azt jelentette, hogy a – nem helyi – vezető tisztviselők franciák

voltak. Másrészt – mivel a franciák hódítók voltak – a mindenütt meglévő óriási pénzügyi korlátok komolyan akadályozták a közigazgatási reformot. Ráadásul, az olasz közigazgatás újjászervezésének ütemét és mértékét a franciaországi politikai széljárás is befolyásolta. A francia javaslatokra azok a területek reagáltak készségesebben, ahol már próbálkoztak reformmal. Ilyen zavaros körülmények között – a radikális jakobinus fázis lezárása után – a franciák számára a régi földbirtokos elit túlélésének ösztönzése révén gyakran könnyebb volt a napóleoni Franciaország követése. Ez főleg Piemont és Nápoly esetében volt így, ahol a régi családok számára a franciák közigazgatási és katonai posztokat ajánlottak. Ők gyorsan átvették az új prefektorális rendszert Lombardiában, Emiliában és a Nápolyi Királyságban. A tulajdonos osztályok most kevésbé elleneztek a reformot, mint korábban, felismerve, hogy – bár a feudális maradványok lebontása sérteti az érdekeiket, de ez nem szükségszerű – jelentős hasznot húzhatnak a közösségi földek ehhez kapcsolódó eladásából és az egyházi földek franciák általi elkobzásából. Ám mivel a franciák nagymértékben növelték a köztisztviselők létszámát, több lehetőség nyílt a polgárság számára, s a múlthoz viszonyítva az előléptetés valamelyest kevésbé kötődött a nemesi származáshoz. Összeolvadtak a régi és azok az újjazdag családok, amelyek a forradalmi évtizedek során szerezték meg vagyonukat, így a Cavour és a Pig-natellis család. A császári címek, az elsőszülött földöröklési jogának bevezetése és francia irányítású szabadkőműves páholyok felállítása mind segítette az összeolvadást, a közigazgatási elit konszolidációját. Nápolyban Murat úgy próbálta a helyi középosztályi tisztviselők számát növelni, hogy lehetővé tette számukra a földvásárlást. Mivel Nápolyban nem állt rendelkezésre nagyszámú képzett és alternatívát jelentő polgári elit a bíróságok és a helyi közigazgatás működtetésére, Murat nem tudta megtörni a bárói udvarok és a feudális igazgatás hatalmát. Emiatt a helyi bárók újra betölthették hagyományos szerepüket. Figyelembe véve az olasz gazdaság hosszú távú hanyatlását, nem meglepő, hogy még ott is, ahol a francia hódítók támogatták a helyi polgárságot, ez csak a virágzó régiókban volt igazán sikeres. A legújabb kutatások azonban azt sugalmazzák, hogy Nápolyban a Murat által létrehozott új bürokrata elit a későbbiekben részt vett a liberális mozgalomban.

A közigazgatás reformja a francia példát követte. Racionalizálták a központi kormányt. Párizsból kinevezett prefektusokkal az élen megyéket alakítottak ki és tanácsadó tanácsokat, melyeknek valójában nem sok tennivalójuk volt. Megszüntették a belső vámhatárokat, egységesítették a mértékegységeket és a pénzt. Újjászervezték az adózást. Utakat, hidakat és csatornákat építettek. Francia minta alapján modernizálták a kórházakat és iskolákat. Ez a program azt sugalmazza, hogy a közigazgatás minden aspektusát átalakították. Ennek hatékonyságáról nincs részletes adatunk, de tapasztalhatók lényeges regionális különbségek. A központi kormányzati reformot sokkal inkább végrehajtották, mint a helyi javaslatokat. Az utóbbiakról gyakran elfelejtkeztek. Minél közelebb volt Párizs, annál mélyebb hatást gyakorolt. Ez nemcsak a térbeli közelség problémája volt, hanem a költségeké is. A pénz volt az egyik fő akadályozó tényező Nápolyban a járványszerű korrupció és arcátlan lopás mellett. A nápolyi elit kérlelhetetlenül szembeszállt, a közigazgatási reformmal, főleg az adórendszer reformjával, személyes irigységét megerősítette a kinyilvánított patriotizmus. Mindenki tudta, hogy a francia birodalmat úgy alakították ki, hogy az Franciaország hasznát szolgálja.

Ha a forradalmi évtizedek igazgatási fejleményeit és a középosztály szerepét kívánjuk felbecsülni, nyilvánvaló, hogy számos tényezőt kell figyelembe venni. A kutatások jelenlegi állása szerint úgy tűnik, nem állítható, hogy a francia hódítás egy új, polgári vagy

másfajta elitnek adta volna át a terepet. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy Franciaországhoz hasonlóan a katonai és pénzügyi hasznosság volt a legfontosabb, és Napóleon hatalma fenntartása érdekében kompromisszumot kötött a régi elittel, legyen szó akár nemesekről vagy részben nemesekről, részben polgárokról.

A közigazgatás strukturális reformjának elfogadását és tartósságát nagymértékben befolyásolták a regionális különbségek és a francia uralom eltérő formái. Vagyis Párizs utasításait az onnan kinevezett bábfigura hajtja végre, vagy bizonyos fokú autonómiát is engednek.

Napóleon bukása után a Habsburgok és a többi, hatalomba visszakerült uralkodó kezdetben óvatosan viszonyult a francia intézményekhez és a bürokratákhoz. Az osztrák birodalomba beolvadt Lombardiában és Velencében egy idő eltelte után osztották csak ki a vezető állásokat az osztrákoknak. Az alacsonyabb állásokat meghagyták a helyi elitnek, ideértve az engesztelő ajándéknak számító hatáskör nélküli tanácsadó területeket. A nagy, francia stílusú bürokráciát gyakran bírálták. Nápolyban például a visszatért Bourbonok támogatói állásokat követeltek maguknak, s ez csak fokozta a franciák által kinevezett tisztviselők bizonytalanságát. A bürokrácia karcsúsításának szándéka az 1820-as forradalom egyik fő tényezője volt. A franciák azon kísérlete, hogy racionális kereteket alakítsanak ki, összeomlott, mihelyst a pénzügyi megfontolások arra kényszerítették a Bourbonokat, hogy tradicionális fortélyokhoz folyamodjanak. A köz- és magánszféra közötti különbség elhomályosult. Ugyanúgy, mint a múltban, a pénzigény a kormányt arra készítette, hogy bérbe adja az adószedést, a hírközlést, az állami szolgáltatásokat, sőt még a tisztviselők fizetését is. Az új részvénytársaság – mely vélhetően az égetően fontos iparfejlesztést támogatta volna – jövedelmezőbbnek találta, hogy 4%-os kamatra a fizetéseket és nyugdíjakat megelőlegezze. A modern közigazgatás szempontjából minden fontos ügy ismét a magánvállalkozók kezébe került. Azt sem lehet mondani, hogy ez a harsány visszatérés az *ancien régime*-hez a felemelkedő polgárság makacs tiltakozását váltotta volna ki, mivel a nápolyi kereskedők, ugyanúgy mint a földbirtokos arisztokraták, az említett részvénytársaságba fektették pénzüket. Eközben a Bourbonok arra kényszerültek, hogy olyan csontvázra soványodott közigazgatással dolgozzanak, amelyet rosszul és megszakítással fizettek, s hiányzott a központi irányítás és hatalom. A két szicíliai királyságban valójában a tradicionális módszerekhez való visszacsúszás inkább kivételes volt, a legtöbb tartományban már az egyesítés előtt megindult a közigazgatás modernizációja. Különösen így volt ez Piemontban a francia intézmények 1815. évi teljes megszüntetése után. Az 1848-as forradalom során ellenkező irányú változások történtek. Hierarchikus prefektorális rendszert hoztak létre, melyet kizárólag a politikai elittel töltöttek be.

Az 1860-as években bekövetkezett egyesítés ugyan nem jelentette a „gyarmati” olasz tartományoknak Piemont általi katonai meghódítását, a piemonti közigazgatási intézmények bevezetését, a központosított államot azonban a déliek inkább idegen járomnak, mint felszabadításnak tekintették. Piemonton keresztül Franciaország szolgált modellként az erősen központosított és a felső szinten erősen átpolitizált közigazgatás létrehozására. A képzési és előléptetési mechanizmus azonban nagyon kezdetleges volt. A piemontiak és más északiak folyamatos dominanciája a bürokrácián belül szemléletesen illusztrálja a fenti megállapítást: 1875-ben a belügyminisztérium 198 alkalmazottja közül 73 Piemontban vagy Liguriában született, 38 pedig Lombardiában és Venetóban. Ez a földrajzi egyenlőtlenség tartóssá vált. A 19. század végén a prefektusok, pénzügyi felügyelők és tábornokok 65%-a északi volt, s hasonlóképpen a vezető köztisztviselők több

mint fele is. A politikai szféra és az államigazgatás között a váltás könnyű volt. Gioliti egy ciklust töltött a kincstárban, majd öt évig a könyvelők szövetségének a titkára volt. Ezután képviselő és miniszterelnök. Nagyon kevés gondot fordítottak a legfelső szint alatt lévőkre, a 30 000 köztisztviselőre. A legtöbbüknek jogi végzettsége volt, de nem azért, mert ez volt a tényleges előfeltétel. Az előléptetésnek és áthelyezésnek nem volt hivatalos struktúrája. Nem volt garancia a hivatalviselés időszakára, és nem volt szabályozva az ún. elbocsátás, illetve a nyugdíj sem. Mindegyik minisztérium maga toborozta az embereit, akiket gyengén fizettek. Megélhetésük a felelősségi pótléktól függött, és teljesen ki voltak szolgáltatva felettesük kénye-kedvének. Nem volt semmiféle koncepció a karrierstruktúráról vagy az önálló kezdeményezésről, így a döntések még inkább a fővárosban történtek, mint máshol. Annak ellenére, hogy a közszerződési állások látszólag nem voltak vonzóak, mégis rengetegen jelentkeztek minden posztra. Az egyesítés után a déli gazdaság jól látható elmaradottsága és a helyi elégedetlenség politikailag szükségessé tette, hogy az állam kiegyenlítő szerepet játsszon. Ebben az időszakban délen elfogadottá vált, hogy a vezető állásokat az arisztokratáknak kell fenntartani, mert különben – mint a kortársak megfigyelték – nem találnának állást. A vezető állások nemcsak fizetést és státust biztosítottak, hanem örökletes hűbérbirtoknak is tekintették őket. Az egyesítéssel mind a közigazgatásban, mind az igazságszolgáltatásban gyorsan nőtt az állások száma, s ebből adódóan e területeken 50%-kal nőttek a költségek. Az igazságügyi tisztviselők száma ugyanannyi volt, mint Franciaországban, pedig csak feleannyi bíróság működött. 1882 és 1911 között az állami alkalmazásban állók száma 98 000-ről 260 000-re nőtt. Figyelembe kell azonban venni, hogy az 1911-es adatokban 177 000 olyan állás is szerepel, amely még nem szerepelt az 1882-es adatokban, nevezetesen a vasút és telefonszolgálat alkalmazottai. A bírói testülettel eltekintve a számszerű gyarapodás az állam szerepének század végi tényleges növekedését tükrözi. A legtöbb alkalmazottat Franciaországhoz hasonlóan nagyon gyengén fizették. 1870 előtt az elemi iskolai tanítók kevesebbet kerestek, mint a munkások. Sok szegény tartományban azonban a bőséges állami állások nélkül az alsó középosztálybeli felnőttek teljesen munkanélküliek lettek volna. Az állami állás státust és biztonságot nyújtott, de Európában a legacsonyabb fizetést adta. 1907-ben 139 216 elfogadott köztisztviselői állás volt, 1914-ben már 165 996. 1882-ben 103 osztályvezető tevékenykedett, 1914-ben pedig 314. Az olasz gyarmati minisztériumban – a jóval csekélyebb feladatok ellenére – ugyanannyi tisztviselő dolgozott, mint a britben. Az igényeknek még így sem tudtak megfelelni, és fennmaradt az északiakat előnyben részesítő előléptetés. Ebből adódóan Olaszországban a számszerű növekedés és a szolgáltatásokban játszott szerep elmélyítette a középosztályon belüli regionális társadalmi feszültségeket. Bár az olasz bürokráciában megjelent a professzionalizmus néhány eleme, tovább élt azonban az a vélemény, hogy a köztisztviselői állások a vezető nemeseket és a helyi politikusokat illetik. Ahogyan nőtt ezeknek az állásoknak a fontossága és száma, úgy urizálódtak egyre jobban ezek a pályák.

(Fordította: Timár Lajos)

Irodalom

- M. Weber*: Wirtschaft und Gesellschaft. I–III. Tübingen 1976⁵ (magyarul: Gazdaság és társadalom. Budapest 1987.)
- C. Church*: Revolution and red tape. The French ministerial bureaucracy, 1770–1850. Oxford 1981.
- J. Howarth–T. G. Cerny*: Elites in France. Origines, reproduction and power. London 1981.
- N. Richardson*: The French prefectural corps, 1819–1830. Cambridge 1966.
- R. Anderson*: Secondary education in mid-nineteenth century France. – Past and Present, 1971. 121–146.
- G. Thuillier*: Bureaucratie et bureaucratis en France au XIXe siècle. Genf 1980
- J. Aubert*: Les préfets en France 1800–1940. Genf 1978.
- L. Bergerox–G. Chaussinaud–Nogarel*: Grands notables du Premier Empire. Paris 1978–84.
- N. Clark*: Modern Italy, 1871–1982. London 1984.
- N. Barbagli*: Educating for unemployment. Politics, labour, markets and the school-system in Italy, 1859–1973. New York 1982.
- D. Mack Smith*: The making of Italy 1796–1870. New York 1968.
- J. R. Gillis*: Aristocracy and bureaucracy in 19th Prussia. – Past and present, 40. 1963. 103–129.
- H. Rosemberg*: Bureaucracy, aristocracy and autocracy. The Prussian experience, 1660–1815. Camb., Mass 1958.
- H. Henning*: Die deutsche Beamtschaft im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1984.
- H. Lichtenberger*: Das moderne Deutschland und seine Entwicklung. Dresden 1908.

AZ OROSZ–CSECSZEN HARCOK MÚLTJÁBÓL

A 18–19. század fordulóján és a 19. század elején lezajlott orosz–perzsa és orosz–török háborúk következtében Oroszország ellenőrzése alá vonta a kaukázusontúli területek jelentős részét. A Kaukázus birtoklása a 19. századi nagyhatalmi rivalizálások legfontosabbika: a keleti kérdés szempontjából kulcsfontosságú volt, mivel az Európát Ázsiától elválasztó hegység kitűnő felvonulási területül szolgált a Közel- és Közép-Kelet felé.

Miközben Oroszország 1801-ben Grúziának a birodalomhoz csatolásával végérvényesen megvetette lábát a Kaukázuson túl, a Kaukázus északi lejtőit és a Grúziába vezető hadi utat nem birtokolta, nem ellenőrizte. A régi századfordulótól kezdve éppen ezért létkérdéssé vált a határait kiterjesztő Oroszország számára az Észak-Kaukázus elfoglalása és pacifikálása. Ám ez jóval hosszadalmasabb feladatnak bizonyult, amint azt várták. Ennek okát abban kereshetjük, hogy itt nem reguláris perzsa és török csapatok ellen kellett háborúzni, itt nem érvényesülhetett az oroszok technikai és számbeli fölénye. Kedvezőtlen terepviszonyok között, vallásilag fanatizált, partizánháborút folytató ellenség ellen kellett kicsikarni a teljes győzelmet. Épp ezért a különleges feladat a hagyományostól eltérő harcászati, hadműveleti megoldást igényelt a korabeli orosz hadvezetéstől.

Jermolov tábornok, a kaukázusi orosz csapatok főparancsnoka az alábbi módon fogalmazta meg a Kaukázus hegyeiben egyedül eredményes hadviselés elveit: „*A Kaukázus egy hatalmas erőd, melyet félmillió helyőrség véd. A roham ellene túlságosan sokba kerül – tehát megostrmoljuk.*” 1816-tól kezdve a fentiek szerint zajlott a csecsen és cserkesz területek lassú, véres, rengeteg áldozatot, kínt és szenvedést hozó elfoglalása. Olyannyira lassú volt ez az ostrom, hogy a csecsenek esetében csak 1859-ben ért véget, míg az utolsó ellenálló cserkesz ault 1864-ben foglalták el az orosz csapatok. De hogy is nézett ki a Jermolov tábornok által elkezdett észak-kaukázusi orosz előrenyomulás? A harcok első szakaszában az orosz hadsereg célja az volt, hogy a Tyerek és Szunzsa folyók menti területekről fokozatosan kiszorítsa a csecseneket, megfosztva őket téli legelőiktől és ezáltal alapvető megélhetésüktől. Ahogyan lassan haladt előre az orosz hadsereg, úgy épültek sorra azok az erődök, melyeknek rendszerré összeállva egy gyűrűt kellett alkotniuk az egyre szűkülő – a Tyerek és Szunzsa közötti – csecsen területek körül. Az erődrendszer részeként építették meg 1818-ban a Groznaia erődöt, mely a későbbi Groznij városának lett a magja. (A várost 1870-ben alapították.)

A jermolovi hosszú ostromhoz tartozott az erődrendszer kiépítésén túl a csecseneknek menedékkül szolgáló erdők szisztematikus kiirtása, az elfoglalt csecsen aulok lerombolása, a lakosság erőszakos ki- és áttelepítése, kényszermunkára való besorolása. Az oroszok csecsenellenes megtorlásainak alapja a kollektív felelősség elve volt: gyakori volt a civil lakosság lemészárlása. A jermolovi taktikához tartoztak a csecsenek életterének fokozatos szűkítésén túl a csecsen települések ellen vezetett váratlan rajtaütések és büntető expedíciók, amelyekkel fenntartották az állandó zavart és félelmet, megakadályozták a csecsenek valamelyest is békés életét. Egy kortárs szerint az oroszok észak-kaukázusi előrenyomulása módszereiben a spanyol conquistádorok amerikai hódításaira emlékeztetett.

Az oroszok lassú, kíméletlen, ám folyamatos előrenyomulásával szemben az Észak-Kaukázus hegyi népei szent háborút hirdettek. E népek 19. századi mozgalmát nevezzük müridizmusnak. (Az arab eredetű mürid szó jelentése a hit követője, az igazság keresője.) Az aszketikus, világtól elforduló müridek a hitetlen oroszok elleni harcra biztatták követőiket. A helyi mohamedánok elkeseredését csak fokozta, hogy Jermolov tábornok, Észak-Kaukázus korlátlan ura 1822-ben megtiltotta a hadzsot, a mekkai zarándoklatot. Ekkor már zajlott a hegyi népek partizánháborúja az orosz hódítókkal szemben. A gerzel-auli katasztrófa csak olaj volt a tűzre, s addig nem látott fanatizmussal szálltak a csecsenek az oroszokkal szembe. Jermolov tábornok tűzzel-vassal verte le a lázadást 1826 elejére.

A kegyetlen harcok lezártaival a tábornok azt hitte, örökre lecsendesítette az engedetlen hegylakókat. Nagyot tévedett. A csecsen–orosz harcok két év múlva ismét kiújultak: 1828-ban három évtizedes állandó háború kezdődött. Az oroszellenes ellenállás első vezetője egy dagesztáni imám, Kazi-Mulla lett, aki maga is egy neves mürid tanítványa volt. Szent háborút hirdetett a hitetlen betolakodók ellen. Harcát eleinte siker kísérte, kisebb erődöket elfoglalt az oroszoktól, ám 1832-re elbukott. Kazi-Mulla után két évvel egy új müridtanítvány újította meg a szent háborút: Samil imám, a legendás katona pap, a hegyi népek elismert vezetője. 1834 és 1859 között állt az imám teokratikus állama, imamátsága élén. A folyamatos oroszellenes háborúk mellett megszervezte saját államát, amelynek területe a hadiszerecsétől függően változott. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az állandó háborúskodás közepette imamátságában kiépítette a közigazgatást, reguláris hadsereget tartott fenn, ennek alapja egy 5000 fős lovasság volt. Teokratikus államának eltartására rendszeres adót szedett, ami jól kiegészítette a másik alapvető bevételi forrást, a hadzsákmányt.

Egy évtizeden keresztül tartott Samil harcának sikeres, felívelő szakasza, fényes győzelmek sorát aratta az oroszok felett, akik kudarcaikat megelégtelve, Voroncov tábornok, kaukázusi főparancsnok és kormányzó vezetésével koncentrált offenzívát indítottak Samil csapatai ellen. 1845. július 6-án el is foglalták Samil rezidenciáját, Dargót – innen az offenzíva neve: dargói expedíció –, ám az orosz csapatok eközben hatalmas embervesztést szenvedtek. Ezért inkább kudarcnak tekinthető ez az expedíció. Voroncov tábornok ezt követően levonta a megfelelő következtetést: visszatért Jermolov taktikájához, a lassú bekerítéshez, kiéheztetéshez. A módszer ugyan idegen volt attól a hagyományos hadviseléstől, amire az orosz csapat- és vezérkari tiszteket oktatták: mocskos volt, kegyetlen és becstelen, ám ugyanakkor lassan, de biztosan célravezető. Voroncov dargói expedíciójának kudarca végleg megmutatta az orosz hadvezetésnek, hogy a hagyományos harcászat módszereivel nem lehet sikert elérni a „Kaukázus nagy erődjében, melyet félmillió helyőrség véd”.

A jermolovi módszerekhez visszatérő orosz csapatok az 1840-es évek végétől katonai téren lassan átvették a kezdeményezést, fokozatosan előrenyomultak. A csecsenek hősiiesen küzdöttek a hódítókkal szemben, partizánháborújukban mutatott bátorságukat az ellenség is megbámulta. A csecsen önvédelmi harcnak ezt a leszálló korszakát örökölte meg Tolsztoj Hadzsi Murat című elbeszélése. Ekkorra már maguk a csecsenek sem voltak egységesek az ellenállásban, a kudarckor hatására sokan feladták a kilátástalannak látszó küzdelmet, vagy éppen áttáltak az oroszokhoz.

A csecsen ellenállás némi levegőhöz jutott az oroszok számára megalázó krími háború alatt, ám annak lezártaival az orosz tábornokok döntésre vitték a három évtizedes kaukázusi háborút. 1859-ben végleg bezárult az a gyűrű, amit még 1816-ban Jermolov

tábornok kezdett kiépíteni. A három oldalról támadó, Barjatinszkij tábornok vezette orosz csapatoknak augusztus 25-én (szeptember 6-án) adta meg magát Samil imám a Gunib-hegyen. Ezután Szentpétervárra szállították, majd Kaluga városába száműzték. Érdekes adalék, hogy Samil és Barjatinszkij hosszú évekig leveleztek egymással. Ezekben a levelekben a legyőzött csecsen vezér gyakran megemlékezett II. Sándorról. 1870-ben II. Sándor cár engedélyezte az idős imámnak, hogy elzarándokoljon Mekkába. E zarándoklat során, Medinában érte a halál. Vannak olyan becslések, hogy Samil háborúinak következtében a korabeli csecsen népesség közel fele elpusztult. A katona pap elfogásával gyakorlatilag lezárult a kaukázusi háború, ám a csecsenek legyőzésénél nem volt kevésbé nehéz feladat az elfoglalt területek pacifikálása. Elszórt gerillacsapatok váratlan akciói nehezítették az oroszok berendezkedését Csecsenföldön.

A csecsenek az aktuális orosz–török háborút kihasználva 1877–78-ban is felkeltek a földjükön berendezkedő oroszok ellen. A felkelés leverését a már szokásosnak mondható tömeges mészárlások kísérték. Ez volt a múlt század utolsó jelentősebb orosz–csecsen harca. A cári birodalom a meghódított csecseneket inorodcünök (idegeneknek) tekintette – hasonlóan az oroszországi zsidókhoz. Az „idegen” státus ellenére katonai szolgálatra kötelezték őket, s mint katonákat igen megbecsülték. Ők alkották az első világháború vad divíziójának magját. Az orosz szupranacionális birodalom nem törekedett asszimilálásukra, keresztény hitre térítésükre. Így őrizhették meg a szovjet korszakra hagyományos életmódjukat. A csecsen területre telepített, főként petróleumipar és a városok nem szívták fel az őslakosokat, azok megmaradtak „idegeneknek” saját földjükön. A hagyományos életmód fennmaradásával együtt járt a kiemelkedően magas szaporodási ráta, az urbanizáció és a migráció alacsony foka. A szovjet korszakra is jellemző volt a csecsen nép erős etnikai identitástudata, melyet elmélyített az ezen a területen legerősebben gyökeret vert szufizmus, az iszlám egy középkori eredetű, konzervatív, asketikus, misztikus ága: ennek alapja az Istennel való közvetlen, személyes egység gondolata volt. A szufizmus a 8. században keletkezett, s a 11–12. században buddhista és keresztény hatásra vált szervezeti ideológiává, melyet a szunnita iszlámban legálisnak fogadtak el. Szervezeti alapja az ún. testvériségek (sajátos „rendek”) voltak, központjaik pedig kolostorok. Újkori orosz és nyugati megfigyelők szerint az askézisen és a misztikusságon túl nagyfokú xenofóbia is jellemzi a szufizmust. Az tény, hogy a 20. században sem volt jellemző a csecsen területen a vegyes házasságok gyakorlata, s hagyományaikhoz (étkezés, ruházkodás, életciklus, vallásosság) erősen ragaszkodtak. Az oroszok meg sem kísérelték az Észak-Kaukázus hegyes vidékeinek kolonizálását. Főképp a Csecsenföld és Dagesztán hegyes vidékein őrződött meg a hagyományos – 40–50 fős – nagycsalád, a szigorú egzogámia gyakorlata, illetve az olyan nemzeti hagyományok, mint a vérbosszú, a harcias életforma. Minden férfi egyben nagycsaládja és nemzetsége katonája is volt, amihez elengedhetetlen volt – a legszigorúbb tiltások ellenére – a fegyverviselés. Talán ezért is ábrázolták a szovjet korszakig a csecseneket az oroszok notórius rablókként, gyilkosokként. (Ez a hagyomány igen hamar újjáéledt az 1990-es évek elejének Oroszországában.)

Az 1917-es forradalmak okozta zűrzavarban, a birodalom dezintegrálódásában természetesnek tűnik, hogy az évtizedekig elfojtott szent háborút újból meghirdették a csecsenek. A forradalmak és különösen a polgárháború új erőt és lehetőséget adott az északkaukázusi őslakosoknak. Öt évig tartott a kegyetlen háború, melyben a csecsenek hol a vörösökkel, hol a Gyenikin vezette fehérekkel harcoltak két műrid vezetésével. 1920–21-ben a II. Vörös Hadseregnek irtózatosságot árán sikerült elfoglalnia Da-

gesztánt és Csecsenföldet, ám a szervezett ellenállás 1925-ig tartott. Az ezt követő években véres üldöztetésben volt részük a csecseneknek, aminek következtében 1928-ban újból fellázadtak. A második világháború elejéig még két jelentős csecsen felkelés tört ki: 1934-ben és 1940–42-ben. Ez utóbbit, érdekes módon, volt kommunisták vezették. A szovjetek vallásüldözése ellenére a helyiek jobban ragaszkodtak vallási hagyományaikhoz, mint az ortodoxok vagy éppen a zsidók. A mecsetbezárások sem értek el jelentős eredményt, mivel a szufi testvériségekbe tömörült csecsenek számára a vallási élet nem annyira a templomlátogatást jelentette, hanem inkább a szent helyek és a hagyományok tiszteletét. Az illegális szufi vallási testvériségek az Észak-Kaukázusban voltak a legerősebbek, s jól struktúrált, hierarchikus szervezeteiket megőrizték a legkeményebb vallásüldözések idején is. Olyannyira, hogy a háború végi deportálásukkor a csecseneknek sikerült elterjeszteniük a szufizmust Szovjet-Közép-Ázsiában, főképp Kazahsztánban.

A szovjetek következetes iszlámellenes politikája örmény- és főképp oroszellenes xenofóbiát váltott ki a csecsenekből. Nem véletlenül tartották ezt a területet a legkevésbé biztonságosnak a Szovjetunióban a belső migráció számára. Az 1970–80-as években, a csecsenek elleni genocídium totális bukása után a nem őslakosok köréből jelentős elvándorlás figyelhető meg erről a területről. Bár 1980-ban csak hét mecset működött Csecsenföldön (az 1970-es évek végén mindössze kettő), nyilvánvalónak tűnt a csecsenek elleni kulturális, politikai és vallási üldözés teljes kudarca. A hagyományos életmód következtében hamarosan újjátermelődtek a nagycsaládok, s a csecsenek legfontosabb hagyománya a szufizmus is virágzott a szovjet korszak végén. Szovjet szociológusok korabeli felmérése szerint az 1980-as évek elején Csecsen-Ingusföld lakosságának több mint a fele tartozott a szufi testvériségekhez. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a szovjet birodalom dezintegrálódásával párhuzamosan feléledtek a csecsen hagyományok, a függetlenedési törekvések. Ezek kurrens orosz kezelése pedig elvezetett egy újabb szent háborúhoz, mely módszereiben – mindkét oldalról – kísértetiesen emlékeztet az elmúlt két évszázad küzdelmeire.

Irodalom

- Cirotomo, R.: The Muslims of the SU. Current History, 1982. Oct.
 Benningsen, A. – Broxup, M.: The Islamic Threat to the Soviet State. New York, 1983.
 Isztorija Csecsen-Ingusetszkoi ASZSZR. I–II. Groznij, 1966.
 Granat Enciklopedija: Csecsnya címszó.
 Etnografija narodov SZSZR. Moszkva, 1958.

EGY MAGYAR VONATKOZÁSÚ LENGYEL KÉZIRATRÓL

London ma is a történészek egyik kincsestára. A második világháborús lengyel–magyar kapcsolatok kutatói számára a londoni lengyel intézmények, főként a Sikorski tábornokról elnevezett Lengyel Intézet és Múzeum (Polish Institute and Sikorski Museum), valamint az ún. Studium Polski Podziemnej (Polish Underground Movement [1939–1945] Study Trust) tartogat számunkra érdekes anyagokat. Bizonyítékkal szolgálhat erre az a kézirat is, amelyre az alábbiakban szeretném felhívni a figyelmet.

Az e két intézményben folytatott – sajnos rövid ideig tartó – kutatásaim idején a Sikorski-levéltár vezetőinek segítségével folytán került birtokomba az alábbi kézirat másolata, amelynek érdekességéhez, azt hiszem, nem fér kétség. Mégis, mivel egy nem teljesen kidolgozott, félig kész kéziratról van szó, megjelentetésére csak a szerző jóváhagyásával és némi átdolgozás után lenne lehetőség. A kézirat címe: *Bázis Budapesten. Az Ország és a londoni Központ közötti katonai kapcsolatok kirendeltsége. Fedőnév: „Romek”, „Liszt”*. (Baza w Budapeszcie. Placówka wojskowej łączności Kraju Centrala w Londynie. Kryptonimy: „ROMEK”, „LISZT”). A szerző: dr. Leonidas A. B. Kliszewicz. Feltehetően Nottinghamban él. A kézirat elkészítésének dátuma: 1982.

Kliszewicznek több tanulmánya jelent meg a bukaresti és a stockholmi lengyel bázisok munkájáról. Ennek a kéziratnak a nyomtatásban való megjelenéséről viszont nem tudunk. Oka lehet ennek azonban az is, hogy ez a bázis messze túlnőtt jelentőségében a többin, és a feltárt anyag rendkívül érzékenyen érinti a második világháborús lengyel politikai élet belső ellentéteit, külkapcsolatait, és az egyes személyek tevékenységére is igen bonyolult fényt vet. (A szerzőnek a mű írásakor valószínűleg nem volt módjában a magyar neveket és számos magyarországi adatot ellenőriznie.)

Ez a 200 gépelt oldalt meghaladó, 22 oldalas névmutatóval ellátott, rendkívül gazdagon dokumentált anyag nem elsősorban a Magyarországra menekültek helyzetéről, éles belső ellentéteikről nyújt gazdag és részletes képet (bár erre is érdekes utalások történnek), hanem arról az eddig csak felületesen ismert vagy sejtett tevékenységről, amit a budapesti – az emigráns kormány által kiküldött – lengyel katonai és részben politikai szervezetek folytattak, illetve arról a funkcióról, amit Budapest az emigráns kormány és legfelsőbb katonai vezetés, valamint a lengyelországi ellenállási mozgalom közötti vérkeringés biztosításában, kapcsolattartásban játszott.

A kézirat értékét emeli, hogy számos olyan dokumentumot is közöl – teljes szövegeket –, amelyekre ugyan utalások történtek a különböző forráskiadványokban, de eddig nem kerültek nyilvánosságra. Nemcsak a budapesti katonai bázis összetételének és struktúrájának, személyi állományának változásait közli a szerző, de a fedőneveket, a változó sifre kódjait és egyéb rejtjeleket. Utóbbiak természetesen *elsősorban* a lengyel kutatók számára felbecsülhetetlen értékek.

1939 szeptemberének tragikus eseményei következtében érthető, hogy Magyarországon, a magyar–lengyel közös határ jelentősége megnőtt a menekülő lengyel katonák tízezreinek a szemében. Mindazok a zavaros, homályos elképzelések, amelyek Lengyelországban a német megszállás alatt valamilyen módon a harc továbbfolytatásának

lehetőségeit mérlegelték, számításba vették Magyarországot, a magyar társadalom lengyel menekültek iránti együtt érző magatartásában rejlő esélyeket.

Kliszewiczről megtudjuk, hogy Karaszewicz-Tokarzewski tábornok – mint az később kiderült – némileg öntevékenyen már november elején megbízta Maria Gleb-Koszanskát egy, az Ország (az Ország nagybetűvel minden esetben a megszállt Lengyelországot és az ottani katonai ellenállást jelzi) és Budapest közötti közvetítő állomás megszervezésével. Ez az akció, mivel az új lengyel kormány megvonta bizalmát Tokarzewskitől, nem folytatódott. Eközben azonban már szerveződött az emigráns kormány és hadvezetés irányítása alatt álló, új, illegális katonai, illetve ellenállási hálózat. Ebben igen fontos szerepet kaptak azok a katonai és politikai bázisok, átmenőállomások, amelyeknek feladata volt a kapcsolattartás biztosítása az Ország és a Központ (emigráns kormány elnevezése) között: rádiós kapcsolat, levelezés, futárok továbbítása, pénzek átcsempészése, nem egy esetben fegyvereké is, specialisták kiképzése stb., de többnyire hozzájuk tartozott az adott országban tevékenykedő vagy az onnan Lengyelország felé irányuló katonai felderítés is.

Ezeknek a katonai bázisoknak a helye, szerepe a háború során változott, ezalól kivételt egyedül a lengyel emigráns kormány és hadvezetés I. számú bázisa, a „Romek”, később „Liszt” képez, amely bár nem zökkenőmentesen, s több átszervezést megélve, egészen 1946-ig működött Budapesten, igen jelentős szerepet vállalva a lengyel katonai ellenállásnak, illetve a lengyeleknek a német megszállók elleni háborújában.

A szerző szerint, amit néhány más visszaemlékezés is alátámasztani látszik, az I. számú katonai bázis 1939 késő őszi alakult. Ami biztos: a Kliszewicz kéziratában közzétett dokumentumok azt tanúsítják, hogy első parancsnokát, Alfred Krajewskit (fedőnevei: Adam Polesinski, Adam Korab, Jasienczyk) 1939. december 12-én készítették fel Párizsban, itt kapta meg a részletes instrukciókat. Feltehetően ebben a jegyzőkönyvben és instrukciókat tartalmazó okiratban szerepel először maga az elnevezés is; Bázis I. „W” „Romek”. Jelentőségét bizonyítja, hogy Krajewski megbízólevelét Kazimierz Sosnkowski tábornok és Sikorski tábornok, miniszterelnök, főparancsnok írták alá.

A kézirat túlnyomó része 1940–1941-es anyagokat ismertet. A háborúnak ebben az időszakában még kedvezőbbek voltak a kapcsolattartás feltételei, elősegítette ezt a diplomáciai futárszolgálat, a követség megléte, Magyarország sajátos semleges magatartása stb. Ezzel is magyarázható, hogy a kéziratból szinte napról napra nyomon követhetjük a bázis kialakulásának folyamatát, a konspiráció rendkívüli bonyodalmain. A szervezést nem annyira a magyar hatóságok nehezítették, sokkal inkább az új helyzetre való felkészületlenség, az anyagi feltételek hiánya, a kis hatósugarú rádióadók problémája és ezer más nehézség, ami valósággal dokumentumregény módjára bontakozik ki a kézirat lapjairól. Sosnkowski tábornok, aki ekkor a Zwiazek Walki Zbrojnej (Fegyveres Harci Szövetség) főparancsnoki tisztét töltötte be az emigráns kormány mellett, leveleiben már 1940 januárjában és azt követően rendszeresen és sürgetően kéri számon a „Romek” zökkenőmentes működését és dinamikusabb kiépülését. A kormánykiküldöttek jelentéseikben időnként el is marasztalják a bázist szervezési hiányosságai és a konspiráció feltételeinek nem kellő betartása miatt.

Nagy hatósugarú rádióadók hiányában az emigráns kormány és hadvezetés közti kapcsolattartás számára ebben az időszakban szinte a futárszolgálat volt az egyetlen járható út. S ha a hazai ellenállás szervezése ekkor nem is játszott olyan nagy szerepet a kormány tevékenységében, mint a franciaországi hadseregszervezés, a bázisok, s elsősorban a budapesti bázis jelentősége így is igen nagy volt.

A futárutak megszervezésén és a kapcsolatok biztosításán, a levelezés továbbításán, specialisták kiképzésén túl a bázisra hárult az a feladat is, hogy elősegítse és felgyorsítsa a Sikorski-kormányral szemben álló, magukat annak alá nem vető, különböző katonai szerveződések feltárását és felszámolását Magyarország területén. Ez számtalan félreértést, s a későbbiekben nemkívánatos belső ellentéteket eredményezett.

Kliszewicz beszámol azokról az ambiciózus tervekről is, amit a bázis vezetői kezdetben tápláltak, bár Sosnkowski ezeket gyorsan leállította. Tervbe vettek egy szinte ipari méretű hamis dokumentumokat gyártó részleg kialakítását, ahol nagyobb volumenben készíthették volna az iratokat, és megvizsgálták egy baktériumtenyésztéssel foglalkozó laboratórium felállításának a lehetőségét is.

A legtovább és a legnagyobb gyakorlati lehetőséggel egy leszállópálya kiépítésének a terve élt. A leszállópálya részben ejtőernyősök, illetve szükség esetén küldemények szállítását biztosította volna. Ehhez a tervhez többször visszanyúltak. 1941 kora tavaszán a Központ azzal a kérdéssel fordult a bázishoz, hogy kutassa ki, lenne-e lehetőség az Alföldön egy ilyen leszállópálya kialakítására. 1943 decemberében – a lengyelországi felkeléssel kapcsolatos tervek részeként – a Központ felszólítására elő is készítettek Egertől 18 km-re északra a 438-as földrajzi hosszúságon egy leszállópályát. A kéziratból kitűnik, hogy ugyanakkor Howie, a magyarországi ellenállási mozgalomban szerepet játszó angol ezredes „NATAL” kóddal szintén előkészített egy leszállópályát. Ez az angol elhárítás vonalán futott, s bár a bázis parancsnoka tudott róla, a két szerveződés egymástól független volt. Később Kiskunlacháza szerepelt a leszállópálya kialakításának tervében. Hogy ezek közül bármelyiket is igénybe vették volna, Kliszewicznek erre nézve nincsenek adatai. Mindenesetre úgy tűnik, még 1945 elején is felmerült ez a terv.

Arra vonatkozóan, hogy a magyar hatóságok hogyan fogadták ezt a sokszor nagyon rosszul leplezett katonai szerveződést, Kliszewicznek a kezdeti időszakból csak nagyon kevés és közvetett anyaga van. 1940. május 29. és június 2. között Belgrádban konferenciát tartottak a katonai bázisok és kirendeltségek képviselői, ahol részben a felszámolás veszélye esetén való visszavonulás lehetőségeit és a konspiráció feltételeit tárgyalták meg. A konferencia anyaga megjelent az „Armia Krajowa w dokumentach” című forráskiadvány I. kötetében (London 1970.). A kézirat is innen idézi Krajewski beszámolójának néhány sorát: „Kezdeti időszakban a magyaroknak a lengyelekhez és a lengyel ügyszóhoz való viszonyát nagy jóindulat jellemezte. Jelenleg azonban meg kell mondanunk, hogy a lengyel ügy Magyarországon a likvidáció legutolsó stádiumába került. Ez természetesen a bázis munkamódszerének teljes megváltoztatását vonja maga után.

Jelenleg a bázis parancsnoka a szigorúan konspiratív hálózat kiépítésének fázisában van, a helyi kapcsolatok segítségével.

Nem könnyíti meg a bázis munkáját az a számtalan és sokszínű lengyel csoportosulás (placówka), amelyiknek mindegyike saját felderítő és kémelhárító hálózat kiépítését ambicionálja, és természetesen önálló kapcsolatot keres az Országgal...”

A kézirat szerzője nem értékeli az elhangzottakat, kétségtelen azonban, hogy a konzulátusok, majd a követség bezárásának a veszélye már 1940 elején rombolóan hatott az itt dolgozó lengyelek hangulatára. A német nyomás egyre inkább érzékelhetővé vált a magyar–lengyel viszony alakulásában. A lengyel katonák tízezreinek határokon való átcsempészése a magyar hatóságokat mind gyakrabban kényszerítette látszólagos szigor mutatóására. Hozzájárulhatott ehhez a magyar kormány elbizonytalanodása a háború várható alakulása miatt is.

c A katonai bázis életében új konfliktus forrásává vált 1940 májusában az emigráns kormány által létrehozott politikai kirendeltség felállítása, amely az emigráns Belügyminisztérium irányítása alatt állt. 1940. május 29-én érkezett Franciaországból Budapestre Edmund Fietz (József Fietowicz néven) a budapesti politikai bázis kiépítésének és vezetésének a megbízatásával.

A konspiráció bonyolult, sokszor tévesen értelmezett körülményei, a két szervezet közötti rivalizálás, amely nem egy esetben a denúciálás gyanúját sem nélkülözte, az elkövetkező években állandóan nehezítette a két szervezet rendkívül fontos működését. A kézirat igen gazdagon illusztrálja ennek az ellentétnek és egymás ellen dolgozásnak a káros következményeit, idézi azokat az utasításokat, amelyek a legfelsőbb katonai és kormánysszervek és Sikorski részéről a két szervezet megbékélésére és az együttműködés formáinak kialakítására vonatkoztak. Világosan kitűnik ezekből az anyagokból, hogy itt nem két szervezet egyszerű rivalizálásáról volt szó, hanem a háttérben az a politikai küzdelem és bizalmatlanság húzódott meg, amely a Sikorski tábornok szanációs-ellenességéből és a volt lengyel hadsereg piłsudskista tisztikara iránti ellenszenvből fakadt. 1940–1941-ben különösen agresszíven képviselte ezt St. Kot, az emigráns kormány belügyminisztere, akinek Sikorskira is erős befolyása volt.

Az alábbiakban idézzünk néhány bekezdést a kézirat 33–35. oldalairól:

1940. október 24-én Fietz, a budapesti politikai kirendeltség vezetője az alábbi táviratot küldte Kot miniszternek: „Azok az erős támadások, amelyek engem a menekültek körében lévő olyan szanációs körök, mint Piasecki, Lipinski, Wendorf és mások, valamint néhány kormánytag körében bizalmat élvező szanációs tényező, mint pl. Billewicz és Jasiewicz részéről érnek – akik a fő szállítói a szanációs röpiratoknak az Országba és a táborokba, Svájcig bezárólag –, elérték a kulminációs pontot.

Néhány héttel ezelőtt arról értesített Longin, a bázis parancsnoka, hogy Rakontól (a lengyelországi katonai ellenállás parancsnoka) azt az utasítást kapta a bázis, tegyék lehetővé Fietowicz számára, hogy saját futárokkal rendelkezzen – ezentúl a bázis futárait kell, hogy használja. Ugyanekkor a bázis helyettes parancsnoka, Billewicz azzal fenyegetett, hogy a magyarok vagy a németek le fogják tartóztatni futárait, s hogy aki Fietowicz részére dolgozik, hazaárulást követ el. Feltételezem, hogy ez csak az ijesztgetés módszere, amit megérkezésem pillanatától kezdve alkalmaznak velem szemben – amiről nem is fogok írni, maradjon ez az én titkom. Ezek a fenyegetések ma szomorú tényré válnak. A magyar elhárítás letartóztatta két futáromat. Ha nem tudom kiszabadítani őket néhány nap leforgása alatt, rövidesen Berlinben találják magukat. A fentieket szolgálati kötelességből jelentettem, ugyanakkor kijelentem, hogy a felelősséget nem vállalom, mivel a viszonyokról időben jelentettem és megfelelő következtetéseket is levontam. – Fietowicz.”

A fenti jelentést eljuttatták Sosnkowskihoz, aki tisztázás végett elküldte azt a „Romek” parancsnokának.

„A budapesti viták eljutottak Sikorski tábornokhoz is, és arra készítették, hogy végül is személyesen interveniáljon. November 5-én táviratot küldött a »W« expozitúra vezetőjéhez Budapestre, azzal az utasítással, hogy annak tartalmával ismertesse meg Bezeg ezredet és Fietzet.

Sikorski tábornok ebben arról szól, hogy tudomására jutott, milyen tarthatatlan intrikákra és konfliktusokra került sor a katonai bázis és a Belügyminisztérium politikai kirendeltsége között. Utasít, hogy azonnal hagyjanak fel ezekkel a civakodásokkal, és mindkét kirendeltség kezdjen hozzá a harmonikus együttműködéshez. Különösen a ka-

tonai tényezők figyelmét hívta fel arra, hogy ne akadályozzák Fietz munkáját, hanem adják meg neki és ügynökeinek a védelmet és az őszinte együttműködést. Ennek a parancsnak a pontos és felelősségteljes végrehajtásáért a »Romek« bázis parancsnokát tette felelőssé.” Ilyen és ehhez hasonló levélváltást hosszasan idézhethetnénk a kézirat lapjairól.

A viták és a sokszor eszközökben sem válogató csoportok közti ellentétek továbbra sem enyhültek. Változó erővel folytak az egész háború ideje alatt, s többnyire presztízs-okokra vezethetők vissza. A politikai intrikákon túl az ellenállási mozgalomban játszott vezető szerep volt a tét. A kéziratban közölt jelentésekből, táviratokból azonban világosan kiérezhetők azok az indulatok is, amelyek a két vezető politikust: Sikorski tábornok, kormányfő és Sosnkowski tábornok, volt szanációs politikus között feszültek. Maga az a tény is, hogy Sikorski főparancsnoki minőségében helyettesének és a hazai ellenállás vezetőjének a nagy tekintélyű Sosnkowskit választotta, kifejezetten ez utóbbi ellenőrzésének a lehetőségét szolgálta.

Kot belügyminiszter egyenesen azzal vádolja a „Romek” katonai bázist és rajta keresztül a katonai hatóságokat, hogy „szabotálják a politikai kapcsolatok kirendeltségének szükségleteit, nehézségeket támasztanak a futárok és anyagok átszállítása terén, s hogy olyan jelentések állnak rendelkezésére, amelyek azt bizonyítják, hogy ez rosszakaratból és nem a nehézségek miatt következett be. Kot... kifejezte azt a gyanúját, hogy a »Romek« a kapcsolatok terén elősegíti a szanációsok munkáját...”

A bázis sorsa 1940 nyarán komoly veszélybe került. Krajewskit a magyar hatóságok letartóztatták, s bár novemberig még ő volt a bázis hivatalos parancsnoka, de ehhez a munkájához már nem tért vissza. Felszámolásra került a II. számú bázis, a „Bolek”, amely Romániában tevékenykedett. Úgy tűnik, a növekvő nemzetközi nehézségek következtében a bázisok egész struktúrája átszervezésre került. Mindez jelentősen befolyásolta a bázis további munkáját és növekvő szerepét.

Kliszewicz az átszervezéssel kapcsolatban a következőket írja: „azok az ellentétek, amelyekről korábban szó volt, a »Romek« bázis és a budapesti politikai kirendeltség között, engedményre kellett hogy vezessenek az egyik fél részéről. Az egyezség kísérletének áldozatául ez esetben a »Romek« bázis parancsnoka, Krajewski ezredes esett. Feltették funkciójából (bár azt ténylegesen júliusi letartóztatása óta már nem töltötte be), helyére a bázis parancsnokául Rostworowski ezredet, a »Bolek« eddigi parancsnokát nevezték ki... A bázis áttért a konspirációs munkára... A munka fontosságára tekintettel Sosnkowski utasította Rostworowski ezredet, hogy minél hamarabb vegye át új funkcióját...” Mint tudjuk, erre különböző nehézségek következtében csak 1941 januárjában kerülhetett sor.

A katonai bázis tevékenységének zavarai fokozódtak a budapesti lengyel követség bezárásával. Megszűnt az a háttér, amelynek segítségével a konspirációs munka némileg leplezhető volt. Gondot okozott az is, hogy a bázis beosztottjainak többsége nem tudott magyarul, s nagyon nehezen tudta legalizálni itt-tartózkodását. A jelentések két-három hónapos késéssel jutottak el a Központhoz, így számtalan félreértésre és alaptalan bírálatra került sor a főparancsnokság részéről. Rostworowski megkísérelte a különböző lengyel vagy nemzetközi szervezetekbe való beépülést. Így főként a YMCA-ban sikerült megvetniük a lábukat. Rostworowski hivatalát a lengyel könyvtár leple alatt alakította ki. Legfontosabb feladatának a rádió-összeköttetés kiépítését tekintette. Miután a követség megszűnt, ami az ottani rádióadók működését is ellehetetlenítette, az angol követség segítségét vette átmenetileg igénybe.

A kézirat többé-kevésbé pontosan tartalmazza azokat a jelentéseket is, amelyekből következtetni lehet, milyen összegek jutottak el Magyarországon keresztül a lengyel ellenállás vezetőihez. Sok százezer dollár és aranykorona vándorolt a futárok révén a Központtól az Országba, többnyire el is érve a címzettet. Csak egy példát: a Központ Rowecki tábornokhoz intézett 1941. márciusi táviratából megtudjuk, hogy 1940 decemberében „Romek” milyen összeg átutalására kapott utasítást az Ország számára:

Féliks révén	50 000 dollár
Wiesława révén	115 000 dollár
Rozwadowski révén	10 000 dollár
Rawicz révén	105 000 dollár
összesen	280 000 dollár

Természetesen az összegek nem havi rendszerességgel érkeztek. Sok pénz el is vészett, különösen a francia összeomlást követően, a lengyelek körében elmélyülő reményvesztés idején.

1941 nyara és kora ősze után igen válságossá váltak a bázis tevékenységének a körülményei. A jugoszláviai események megnehezítették az addig viszonylag biztosítottnak tűnő futárút használatát. A Szovjetunió bekapcsolódása a háborúba, majd az emigráns kormányban bekövetkezett változások – Sosnkowski lemondása – bizonytalanná tette a bázis helyzetét. A sorozatos letartóztatások elsősorban a politikai képviselőket érintették, átmenetileg Fietowicz is börtönbe került. Az angol diplomáciai testület visszavonása Magyarországról ellehetetlenítette a konspirációs tevékenység egyik legjelentősebb támaszpontját.

Rostworowski 1942. január 1-jén részletes beszámolót küldött a bázis munkájáról. Kliszewicz szerint ez az utolsó igazán részletes jelentés. Ezt követően lelassult a kapcsolat, legalábbis 1942-ből nagyon kevés dokumentum maradt fenn. Júniusban a „Romek” elnevezést „Liszt” váltotta fel. Az I. számú bázis jelzés továbbra is változatlan. Az újabb letartóztatások következtében Rostworowski kénytelen volt elhagyni Magyarországot, feladatát júniusban Franciszek Matuszczak vette át, helyettese Dr. Henryk Dąbrowski lett. A „Romek” és a Központ között az utolsó levélváltásról 1942 októberéből tesz említést a kézirat. A rövid jelentésből láthatjuk, hogy a „Romek” ebben az évben nagyon nehéz helyzetben volt. Magyarország német befolyás alatt állt, s bár maguknak a magyaroknak a lengyelekhez való viszonya igen kedvező volt, mégsem tudtak minden esetben a saját elképzeléseik szerint cselekedni. Ezekhez a nehézségekhez párosultak a letartóztatások, amelyek ugyan nem tették lehetetlenné sem a politikai képviselő tevékenységét, sem a bázisét, de nagy zavarokat okoztak. A bázist a teljesen át kellett szervezni. Mindezek a következtében, amihez még hozzájárult a Jugoszlávián és Törökországon keresztül vezető utak járhatatlanná válása, a bázis eredményei igen szerényekké váltak, ami a Honi Hadsereg (1942 februárjától a ZWZ új neve – Armija Krajowa – Sz. K.) szükségleteinek igen komoly károkat okozott.

Az 1943-as év sem kezdődött nagyon biztatóan. A fennmaradt első jelentések február végi, március eleji dátumúak. A Honi Hadsereg főparancsnoka 1943. március végén az a kéréssel fordult a Központhoz, hogy az I. számú bázist, a „Romek”-et rendeljék közvetlen irányítása alá, amihez rövidesen meg is kapta a katonai főparancsnokság beleegyezését. Ez nem jelenti azt, hogy a „Romek” kapcsolata megszakadt a Központtal, az a továbbiakban is fennállt, sőt bizonyos javulást is mutatott, ám nemegyszer az Ország

és Központ közötti vitákhoz is vezetett. Az elkövetkező időszak dokumentumaiból – amelyeket a kézirat ismét bőven idéz – világosan következik, hogy a budapesti bázis jelentősége megnőtt a lengyelországi ellenállási mozgalom felkelési elképzeléseiben.

Érdekes, hogy a Budapestről érkező jelentések a lengyelek iránti viszony javulásáról számolnak be, különösen „a katyni gyilkosságok feltárását követően”. Úgy tűnik, megszűnt a bázis parancsnokának és munkatársainak állandó megfigyelése. Ugyanakkor fel erősödött a német felderítés a lengyelek körében.

Beszámolnak a jelentések a lengyel tisztek körében kiépülő katonai szerveződéstről (Korkozowicz ezredes; lásd erről: Barátok a bajban Bp. 1985). Ugyanakkor panaszkodnak a fecsegésről, a bizalmatlanságról a lengyel menekültek körében. Utalásokat találunk a magyarországi lengyel elhárítás tevékenységéről és természetesen továbbiakban is gazdagon illusztráltak a polgári és katonai szervezetek közötti személyi ellentétek.

A bekövetkezett tragikus változások következtében (Rowecki tábornok letartóztatása, Sikorski miniszterelnök, főparancsnok tragikus halála) Sosnkowski tábornok veszi át a főparancsnokságot, Tadeusz Bór-Komorowski pedig a Honi Hadsereg főparancsnokságát. Komorowski 1943. augusztus 31-i 220 sz. rendeletében a következő feladatokkal bízta meg a „Romek” bázist:

„a) az Ország és a Központ közötti közvetlen futár- és rádiókapcsolat fenntartása és közvetítés a Központ felé a szárazföldön,

b) a katonai tevékenység fokozott szervezése a táborok területén konspirációs, felkelést előkészítő feladattal,

c) fokozni a tisztek átcsempészését az Országba,

d) informálásom a katonai és politikai helyzetről, a bázis területén és Magyarországon végbement eseményekről.

A legközelebbi jövőben nem várok komoly eredményeket a magyarországi bázis tevékenységétől, az alábbi okok miatt:

a) a bázis vezető apparátusa nagyon kevésbé harcrakész,

b) kedvezőtlen körülmények, a Gestapo Magyarországra gyakorolt nyomása következtében,

c) az ottani Polonia, és a katonák körében hasonlóan meglévő belső ellentétek, viták és politikai gyűlölködések, öntudatlan fecsegések, pletykák, az általános fegyelem hiánya és a rossz magatartás következtében.

d) hiányoznak az Országba visszatérni akaró önkéntesek.

Speciális felhívást tettem közzé az ottani táborok tisztjeihez. A fennálló helyzet ellenére súlyt helyezek arra, hogy jobban birtokunkba vegyük e területet; a bázis parancsnoka erőfeszítéseket tesz, hogy azoknak az alapvető instrukcióknak a szellemében töltsen be feladatát, amelyet a magyarországi bázis számára dolgozok ki.”

Bár az elkövetkező időszakra vonatkozóan nem szerepelnek a kéziratban a bázis számára készült utasítások, a Honi Hadsereg főparancsnokának 1943 nyarán végrehajtott ún. „Tokaj” akciója bizonyítja a kapcsolatok rendkívüli megélénkülését és kiterjedését. A bázis–Ország–Központ kapcsolattartás Budapest–Varsó–Honi Hadsereg és magyar hadvezetés közötti kapcsolattá szélesedett. Andrzej Sapieha személyében 1943 nyara végén a Honi Hadsereg az emigráns kormány jóváhagyásával közvetlen képviselőt küldött Budapestre, aki többször tárgyalt Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökkel, Bethlen István gróffal, Chorinnal, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökével stb. A tárgyalások dokumentumai rendelkezésünkre állnak és rövidesen megjelennek magyarul is.

A kéziratból további érdekes adatokat kapunk a magyar ellenállásban ismert angol Howie ezredessel való együttműködésről, a jugoszláviai ellenállási mozgalom különböző árnálataival való kapcsolatok kiépítésére is történnek utalások. Részletesen dokumentált a Honi Hadsereg magyarországi egységének kiépítése, szervezeti struktúrája.

Magyarország és a lengyel emigráns kormány közötti kapcsolatok felélénkülése is tükröződik a kézirat lapjain, annak ellenére, hogy a külügyi kapcsolatok megfigyelése nem tartozott a katonai bázis feladatai közé. A jelentésekben számtalan jelzés van arra, hogy Magyarország német megszállása küszöbön áll, és figyelmeztetés arra vonatkozóan, hogy a német elhárítás figyelmezteti a lengyel menekült szervezeteket, beépült azokba stb.

1944 márciusa tragikus következményekkel járt a magyarországi lengyel menekültek és a lengyel emigráns kormány magyarországi szervezeteire, képviselőire nézve is. A tömeges letartóztatások és kivégzések a magyar dokumentumokból is ismertek. A katonai bázis, bár rendkívül nehéz körülmények között, tovább folytatta munkáját. A közvetett úton Londonba eljuttatott beszámolók révén meglehetősen pontosan nyomon követhető, mi is történt a német megszállást követő órákban, napokban. Júliusban konszpirációs okokból a „Romek”, „Liszt” nevet „Pestka”-ra változtatták. 1944 júliusából, augusztusából még táviratváltás nyomaira is bukkant a kézirat szerzője, bár maga is leírja, hogy sok esetben csak utalások történtek erre. A rádiókapcsolat is megnehezült. Kísérletek történtek a kapcsolatok déli irányból való kiépítésére stb. 1944 őszén Howie ezredes elhagyta Magyarországot, és az ő jelentéséből sikerült képet kapni a bázis helyzetéről, erre utalnak azok a kísérletek, hogy a BBC-n keresztül próbáltak utasítást adni a „Romek” számára („Greetings from Karol” 0720, 1115, 1745.). A kézirat utal még néhány más jelentésre is, így pl. Dr. Soóséra, amelyek legalábbis utalások formájában érintik a bázis tevékenységét.

1944 októberétől nem maradt fenn a Bázisra utaló anyag, bár 1946-os felszámolásáig működött – írja Kliszewicz. A kézirat ismerteti az 1944–1945-ös személyi állományt, a letartóztatottak és kivégzettek listáját.

Rendkívül nehéz egy viszonylag sokrétű, gazdagon dokumentált kézirat rövid bemutatása. Számtalan számunkra, magyarok számára is érdekes momentum maradt ki a beszámolókból. Szándékom elsősorban a figyelemfelhívás volt, amit annak a reményében tettem, hogy támogatást nyerek a szerzővel vagy megbízottjával való kapcsolatfelvételle annak érdekében, hogy az anyag magyar fordításban is hozzáférhetővé váljon. A kézirat nyelvi (magyar névírások stb.) hibái, a helyismeret hiányából származó elírások könnyen korrigálhatóak.

Az anyag megjelenése annál is fontosabb lenne, mert segítségével számos olyan hibát kijavíthatnánk, amelyek a téma magyar feldolgoásaiban találhatók.

TRUMAN NÉZETEI AZ AMERIKAI KÜLPOLITIKA NÉHÁNY ALAPKÉRDÉSÉRŐL

Egy elküldetlen elnöki feljegyzés, 1945. december

Harry Truman elégedetlen volt az amerikai külpolitika 1945. végi fejleményeivel. Egy 1946. január 5-i feljegyzésben lakonikus tömörséggel vetette papírra az Egyesült Államok külpolitikájának néhány alapkérdésével kapcsolatos negatív észrevételeit. Valamennyi kérdéskörben – közvetlenül vagy közvetve – James Byrnes külügyminiszter ténykedéseit kifogásolta. Önéletrajzában azt állítja, hogy a feljegyzést ismertette Byrnes-szel, aki meghallgatta a kifogásokat.¹ A szituációra különös fényt vet az egykori külügyminiszter „All in one Lifetime” című önéletrajzának azon megállapítása, hogy az elnök nem közölte vele a feljegyzés tartalmát, máskülönben tiltakozott volna megállapításai ellen. Byrnes valószínűnek tartotta, hogy az elnök saját maga részére készítette a feljegyzést. Egy Truman-biográfia arról tanúskodik, hogy a feljegyzés az elnök azon szellemi produktumai közé tartozik, amelyek a Fehér Ház lakója indulatait rögzítették, de amelyek elküldésére nem került sor, tehát lényegében a „gőz levezetésének” célját szolgálták. A biográfus dokumentumok feltárása eredményét közli, így megállapítása forrásértékű.

A feljegyzés annak tulajdonította kifogásai zömét, hogy a külügyminiszter nem járt el kellő gondossággal, nem a kapott elnöki direktívák szellemében és értelmében juttatta érvényre saját nézeteit és nem adott részletes tájékoztatást intézkedéseiről. A feljegyzés leszögezi, hogy Truman nem kapott időben tájékoztatást a bolgár és a román kormány rendőri intézkedéseiről beszámoló jelentésekről, a lengyel kérdésben kényszerhelyzet elé állítva foglalt állást Potsdamban, ám akkor mindenképpen el kellett érni Oroszország részvételét a Japán elleni küzdelemben, később azonban rájött, hogy ez szükségtelen volt. Az iráni fejleményeket a lengyel és a baltikumi problematikával azonosította a feljegyzés. Az elnök kifejezte meggyőződését, hogy Moszkva Törökország előzőnlésére készül és a fekete-tengeri szorosok megkaparintására vonatkozó terveket kovácsol; a feljegyzés fogalmazásában az oroszok új háborúra készülődnek, ezért „vasököllet és határozott szavakkal” kell megállítani őket, csak egyetlen nyelvet értenek, a hadosztályok számával kifejezett erőt respektálják. A feljegyzésben a további követelések olvashatók: ragaszkodni kell a Rajna–Duna vízi út, a kiel csatorna megépítéséhez, a fekete-tengeri szorosok nemzetközivé tételéhez, valamint a Japán feletti teljes ellenőrzéshez, Kínát erős központi kormánnyal talpra kell állítani, s ugyanez vonatkozik Koreára. „Kényszeríteni kell Oroszországot a kölcsönbérleti tartozások rendezésére. Elegem van a szovjetek babusgatásából” – hangzott Truman külpolitikai krédójának utolsó követelménye.

Az 1945. december 16–26. között tartott moszkvai külügyminiszteri konferencia határozatai közül különösen nyugtalanította Trumant az atomenergia problematikája. Ezt az amerikai, brit és szovjet külügyminiszter megtárgyalta, és megegyeztek az atomenergia felhasználásáról és kutatásáról szóló előterjesztés-tervezet szövegében. A szöveg az értekezletet megelőzően Washingtonban tartott amerikai–angol–kanadai kormányfői találkozón kialakított megállapodáson alapult. Byrnes erőteljesen képviselte az amerikai álláspontot a tárgyaláson, rugalmasan érvényesítette a nyitott kérdések megközelítési módozatait, de nem lépte túl felhatalmazása kereteit. Amikor Truman értesült, hogy a

találkozó Byrnes kezdeményezésére jött létre, gyanakodni kezdett, hogy az önálló gondolkodásáról ismert külügyminiszter esetleg titokként kezelt információkat ad át partnereinek Moszkvában. Az atomkérdéssel foglalkozó szenátusi bizottság tagjai – főként Vandenberg szenátor – osztották, sőt növelték gyanakodását. Byrnes beszámolóit arról tanúskodtak, hogy a gyanakvás személyi indulatokból, féltékenységből táplálkozott, tárgyi alapja nem volt. A jóváhagyott tervezet az ENSZ illetékes fóruma elé került, amely döntött az ENSZ Atomenergia Bizottsága létrehozásáról.²

Truman a román és a bolgár kormány intézkedéseivel kapcsolatos moszkvai megállapodásokban intenciói megkerülését vélte felfedezni. Itt is tévedett. Byrnes átadta Molotovnak Mark Ethridge lapszerkesztő jelentéseit, aki a State Departmenttől kapott megbízása értelmében jelentést dolgozott ki a két országban tapasztaltakról. Byrnes az amerikai kormányzat nézeteivel összhangban álló jelenségeket észlelt: a két kormány autoritárius módszereit, a demokratikus csoportok képviselőinek a hatalomtól való távol tartását kifogásolta. Sztálint is tájékoztatta, s közölte, hogy ha nem jön létre megegyezés a két kormány kibővítéséről, nyilvánosságra hozza Ethridge jelentéseit. Kompromisszum jött létre, figyelemmel a két kormány eltérő helyzetére. Bolgár viszonylatban a szovjet kormány vállalta, hogy tanácsokat ad a Hazafias Front kormányának más demokratikus csoportok bekapcsolására vonatkozóan, román viszonylatban egy Bukarestbe küldendő amerikai–szovjet–brit bizottság felállításáról döntöttek, amely tárgyalásokat folytat a Nemzeti Parasztpárt és a Liberális Párt egy-egy tagjának a kormányba való bevonása érdekében; a külügyminiszterek megegyeztek, hogy Amerika és Anglia a kiegészített kormányokat el fogja ismerni. Byrnes és Bevin brit külügyminiszter meggyőződött, hogy Sztálin nem hajlandó az elfogadott formulán túlmenő kompromisszumot jóváhagyni. Nem volt kétséges, hogy Sztálin gondoskodik a Szovjetunióval együttműködő kormányok alakításáról a két országban. Trumannak nem lehetett kifogása a kompromisszumok ellen, mivel Sztálin intenciói ismeretében nem várhatott kevésbé intranzigens magatartást Moszkvától. A lengyel kormányzatot illetően hasonló volt a helyzet, a balti államok bekebelezése pedig 1940 óta befejezett tény volt.

A moszkvai külügyminiszteri értekezlet Japánnal foglalkozó megállapításai az Egyesült Államok intencióival egyezően jöttek létre. Byrnes érvényre juttatta a Fehér Házban hozott azon döntést, hogy Moszkva nem kontrakarírozhatja Amerika Japán-politikáját. Megállapodás született Washington székhellyel működő, tizenegy ország képviselőiből álló Távol-keleti Bizottság felállításáról, melynek tagjai a Japán ellen harcolt országok delegátusainak minőségében megállapítják a Japánra háruló kötelezettségek elveit és normáit, a döntéseket az amerikai kormány foglalja utasításokba és küldi meg a főparancsnoknak; a Bizottság nem tesz ajánlásokat katonai és területrendezési ügyekben. A fogalmazás érzékeltette, hogy Washington kulcspozícióban lesz a japán kapitulációval és az ország jövőjével kapcsolatos döntéshozatalban. Az a tény, hogy a Bizottság nem tesz katonai és területrendezési ügyekben ajánlásokat, s a szovjet delegátus a többiekkel egyenrangú státusú lesz, kizárta az eredeti szovjet tervek megvalósítását, nevezetesen: a főparancsnok hatalommegosztását egy szovjet főtiszttel a japán megszállási és ellenőrzési politika kidolgozását és végrehajtását illetően. A külügyminiszterek megegyeztek egy Tokió székhellyel működő, négytagú Japán Szövetséges Tanács megalakításában is, amely a szövetséges főparancsnok tanácsadó szerveként Japán megszállásának és ellenőrzésének kérdéseiben illetékes. Hangsúlyozottan tanácsadó szerv létrehozásában történt megállapodás, jeleként annak, hogy a szövetséges főparancsnok az egyedüli végrehajtó hatóság Japánban. MacArthur tábornok széles körű felhatalmazással cseleked-

hetett. Hatásköre egyezett Truman intencióival, amelyek kikristályosodása éppen a németkérdés kapcsán tapasztaltak nyomán történt, nevezetesen: Japánban nem lesznek megszállási övezetek, így elkerülhetők a már előrelátható bonyodalmak.

A külügyminiszteri értekezlet napirendjén szereplő Kína-problematika lényegében az amerikai, illetve a szovjet szándékok kipuhatolására összpontosult. Molotov szóvá tette az Észak-Kínában levő japán egységek lefegyverzésének késedelmét, és tájékoztatást kért az ott tartózkodó amerikai csapatok feladatairól. Byrnes közölte, hogy a lefegyverzés Csang Kaj-sek csapatainak feladata, az amerikai egységek segítséget nyújtanak a kínai egységeknek, feladatuk elvégzése után hazatérnek. Felvetette a Mandzsuriában állomásozó szovjet egységek kivonását. Molotov tájékoztatta, hogy a csapatkivonás 1946. február 1-jével megtörténik, a halasztás a kínai kormány kérésére történt. Kína jövője tekintetében nem volt vita. A Szovjetunió 1945. augusztus 14-én barátsági és szövetségi szerződést írt alá a Csang Kaj-sek vezetése alatt álló Kínával,³ így Molotov egyetértett két kollégájával abban, hogy a nemzetinek nevezett kormány vezetésével demokratikus és egyesített Kínára van szükség, érjenek véget a polgárháborús zavarok. Byrnes tájékoztatta Sztálint, hogy Truman Marshall tábornokot, a vezérkar volt főnökét széles körű felhatalmazással Kínába küldte a polgárháborús zavarok megszüntetésének elősegítése végett. A Kínára vonatkozó külügyminiszteri megállapodás dokumentuma összhangban volt az 1945. december 15-i elnöki nyilatkozattal, amely a következőképpen határozta meg az Egyesült Államok Kína-politikájának alapelveit: „A kormány szilárd meggyőződése, hogy az erős, egyesített és demokratikus Kína döntő fontossággal bír a világbéke szempontjából... Az Egyesült Államok és a többi Egyesült Nemzet a Kínai Köztársaság jelenlegi nemzeti kormányát Kína egyedüli törvényes kormányának ismeri el.” A világháborúra visszanyúló washingtoni Kína-politika, amely a Kuomintang-csapatok és a népi erők összefogását, a Csang Kaj-sek vezetésével kialakítandó egyesített, demokratikus Kína megteremtését tekintette elérendő célnak, irreális premisszákon alapult. A roosevelti koncepciót Truman megvalósítható feladatként fogta fel. Rövidesen tapasztalnia kellett, hogy az elődtől örökölt elgondolás – eleve kudarcra ítélt ábránd volt.

Az erős központi koreai kormányra vonatkozó trumani terv szintén nélkülözte a realitást, mint ahogy a moszkvai külügyminiszteri megállapodás sem volt összhangban a bontakozó fejleményekkel. A három külügyminiszter megállapodott a dél-koreai amerikai és az észak-koreai szovjet katonai parancsnokság képviselőiből álló vegyes bizottság létrehozatalában, amely egy megalakítandó központi ideiglenes kormány és a hazai demokratikus szervezetek részvételével javaslatokat készít egy legfeljebb öt évig működő amerikai-szovjet-kínai gyámságra; megegyeztek az északi és a déli országrészt egyaránt érintő sürgős kérdéseket megvitató konferencia összehívásában is. A két országrészben megindult ellentétes irányú politikai erjedés már a moszkvai konferencia idején akadályozta a két országrész közeledését. 1945 októberében hazatért az ultrakonzervatív nézeteket valló Li Szin-man (Syngmán Rhee) amerikai emigrációjából, s dél-koreai kormány felállítását sürgette. Az északi országrészben kommunista vezetésű rendszer létesült. Ezek a fejlemények akadályozták a Moszkvában létrehozottnak vélt egyetértés továbbfejlesztését.

A szovjet csapatok iráni jelenléte volt az egyetlen moszkvai vitakérdés, amelyben nem született egyetértés. Egy 1942. januári angol-szovjet-iráni megállapodás értelmében London és Moszkva kötelezte magát csapatai kivonására Iránból legkésőbb a németekkel és szövetségeseikkel vívott harcot követő hat hónap múlva. A Három Nagy 1943. január 1-jén Teheránban nyilatkozatban szögezte le, hogy meg kell őrizni Irán független-

ségét, szuverenitását és területi épségét. Harriman amerikai nagykövet a moszkvai értekezlet előtt közölte Molotovval, hogy bár a Szovjetunió csak 1946. március 1-ig lenne köteles kivonni csapatait Iránból, nem kellene várni a határidőig. Clar-Kerr brit nagykövet 1945. december 28-án tiltakozott Molotovnál a szovjet katonai egységek iráni jelenléte ellen. Az amerikai és a brit jegyzékekre adott szovjet válasz elutasító volt. Moszkva nem látta indokoltnak a csapatkivonás időpontjának előrehozatalát, másrészt kétségbe vonta, hogy a szovjet csapatok akadályoznák az észak-iráni régióba küldött iráni katonai egységek rendcsináló tevékenységét, s kilátásba helyezte további csapatok küldését a régióba a szovjet helyőrségek biztonságának megőrzése végett. Amerikai és brit részről indokoltnak látták az észak-iráni régió szovjet annektálásának gyanúját, sőt teheráni ellenkormány felállítására irányuló moszkvai elképzelések körvonalazódását látták, valamint azt, hogy Moszkva a Perzsa-öbölíg kívánja kiterjeszteni befolyási övezetét és új szerződést kényszerít a török kormányzatra. A moszkvai konferenciára készített State Department-dokumentumok komor képet festettek az iráni, török és iraki függetlenséget fenyegető szovjet veszélyről. Byrnes ígéretet kért Sztálintól a szovjet csapatok kivonására, egyszersmind iráni panaszt helyezett kilátásba a Biztonsági Tanácsban, amelyet az Egyesült Államok támogatna. Be kellett érnie azzal a közléssel, hogy a Szovjetunióval szemben ellenségesen viselkedő Irán területéről támadás indulhat a bakui olajmezők ellen, a szovjet csapatok nem avatkoznak az észak-iráni fejleményekbe, de Moszkva nem tűrheti további iráni csapatok küldését a régióba. Bevin London aggályairól tájékoztatta Sztálint, annexiós törekvéseket tett szavá, amelyek a dél-iráni brit olajtulajdont, az indiai és a Távol-Kelet felé vezető útvonalakat fenyegetnék. Bevin a Byrnesnek küldött információval lényegileg azonos szovjet választ kapott. A moszkvai külügyminiszteri konferencia határozatai között nem szerepelt az iráni problematika. A megállapodások tanulmányozója a későbbi fejlemények ismeretében arra a következtetésre juthat, hogy Moszkva indokolhatatlanul merev magatartást tanúsított e kérdés-komplexum kapcsán is. Az Iránban állomásozó szovjet csapatok kivonására megállapított határidő még nem járt le a konferencia időpontjában, de közölni lehetett volna a két nyugati külügyminiszterrel, hogy Moszkva eleget tesz vállalt kötelezettségének. Egy ilyen közlés összhangban lett volna a Három Nagy 1943. januári teheráni nyilatkozatával. Az észak-iráni régióval kapcsolatos szovjet kijelentések nem hatottak meggyőzően, sőt alátámasztották Washington és London gyanakvásait. A moszkvai szándékok mozaikját összeállítani próbáló amerikai és angol elemzők figyelmét nem kerülte el az észak-iráni Tebrizben meghirdetett, autonómiát követelő program. Az Irán-problematika tanulmányozói rámutattak, hogy Moszkva már 1945. márciusban felmondta az 1925. évi szovjet-török semlegességi és megnevetámadási egyezményt, új szerződést előirányzó tárgyalásokat javasolt, majd júniusban felvetette, hogy az új tárgyalások terjedjenek ki az 1936-os montreux-i fekete-tengeri szorosokról szóló egyezmény felülvizsgálatára is. Nem volt nehéz összefüggést feltételezni az iráni fejlemények és a török kormány irányában kifejtett szovjet diplomáciai aktivitás között.

Ami a kölcsönbérleti szállításokkal és szolgáltatásokkal kapcsolatos, kategorikusan fogalmazott elnöki feljegyzésben tükröződő indulatokat illeti, Truman aligha vette számba a bonyolult témakör valamennyi összefüggését. („Kényszeríteni kell Oroszországot a kölcsönbérleti tartozások rendezésére.”) Amerikai számítások szerint az Egyesült Államok mintegy 46 milliárd dollár értékben teljesített szállításokat és szolgáltatásokat a világháború folyamán az antifasiszta harcot vívó országoknak; ebből az összértékből 11 milliárd dollárra rúgott a szovjet rendeltetésű küldemények értéke. A wa-

shingtoni kormányzat az 1941. március 11-i kölcsönbérleti törvény koncepciójában összekapcsolta a kölcsönbérlet elszámolását az Egyesült Államok háború utáni kereskedelempolitikájában érvényesítendő elvek és módszerek elfogadtatásával. A törvény végrehajtását szabályozó 1942. február 23-i amerikai–angol megállapodás (az ún. Master Agreement) híressé vált VII. cikke a következőképpen fogalmazott: „Azon ellenszolgáltatás módozatait és feltételeit, amelyet az Egyesült Királyság kormánya az 1941. március 11-i törvény alapján kapott segítség fejében az Egyesült Államoknak nyújtani fog, akként kell megállapítani, hogy ne gátolják a két ország közti kereskedelmet...” Washington értelemszerűen kiterjesztette ezt az elvet a többi kölcsönbérletben részesített kormányra is. E rendelkezés azt jelentette, hogy a kölcsönbérleti tartozások elszámolásakor nem szabad olyan terhet róni az adós kormányokra, amely következtében az adósok korlátozni kényszerülnének amerikai áruk importját, erőltetnék az amerikai piacra irányuló exportjukat, nehézzé vagy lehetetlenné válna közreműködésük a multilaterális világkereskedelem megteremtésében. Más szavakkal kifejezve: méltányos feltételeket kell szabni az adós országoknak, amelyek kötelesek hozzájárulni az 1930-as években megalapozott és a világháború alatt továbbfejlesztett amerikai koncepció – az „új szabadkereskedelem” – világméretű elterjesztéséhez, kötelezni magukat a nemzetközi áru- és fizetési kapcsolatokat béklyózó akadályrendszer lebontásának elősegítésére, az amerikai értelmezésű diszkriminációmentesség princípiumának és gyakorlatának elfogadására és érvényre juttatására. A washingtoni kormányzat a fő adós brit kormánynak alacsony kamatozású, hosszú lejáratú (50 éves) hitelt nyújtott az 1945. december 6-i megállapodásban. London eredetileg 6 milliárd dollár hitelt kért, hosszas alkudozás után 3,75 milliárd dollár hitelt kapott, ezen túlmenően 650 millió dollárra rúgó hitelben részesült a kölcsönbérleti tartozások elszámolására. A brit kormány kötelezte magát a világháború kitörésekor átválthatatlanná tett font sterling konvertálására dollárra a megállapodás hatályba lépésétől számított egy éven belül, hozzájárult az amerikai áruk importját nehezítő hátrányos megkülönböztetések megszüntetéséhez 1946. december 31-ig, s a világháború alatt hatalmasra duzzadt fontadósságok dollárra történő konverziójának módozataihoz, állást foglalt a Bretton Woods-i intézményekhez való csatlakozás és a nemzetközi kereskedelem liberalizálásának munkálataiban való közreműködés mellett. Washington külön hitelt nyújtott tehát a kölcsönbérlet elszámolására, a hosszú lejáratú hitellel jelentős (ám a szükséglethez képest viszonylag kevés) segítséget adott Angliának, de az egyéb kötelezettségek vállalása beláthatatlan konzekvenciákat jelzett. A szovjet kormány precedensként fogta fel az Angliával kötött amerikai megállapodást. Számítania kellett arra, hogy ha újjáépítési kölcsönt akar kapni Amerikától, akkor hasonló kötelezettségek vállalására kényszerül: rendezni a kölcsönbérleti tartozásokat, egyetért az amerikai értelmezésű diszkriminációmentesség elvével és gyakorlatával, s közreműködik a multilaterális kereskedelmi és fizetési rendszer kialakítását célzó tárgyalásokban. Várható volt, hogy Washington rövidesen benyújtja a számlát és konkrét kötelezettségek vállalását szorgalmazza. Moszkva 6 milliárd dolláros hiteligényt jelentett be, Morgenthau pénzügyminiszter támogatta az igényt. Az elnök halála előtt kiéleződő amerikai–szovjet ellentétek gátolták a hiteligény konkretizálására irányuló megbeszélések megindítását. Az ügy megrekedt. Byrnes szókimondó feljegyzése megvilágítja a háttérben megbújó intenciókat. A szovjet igényt tartalmazó aktákat az „Elfeledett iratok” közé rakatta a külügyminiszter. A moszkvai külügyminiszteri értekezlet után Sztálin megbeszélést folytatott Harrimannel, s utalt a kölcsönigényre. Az amerikai reagálás nem volt kedvező. Harriman jelezte, hogy Washington egyidejűleg kíván tárgyalni a kölcsönbérleti

tartozásokról és a Szovjetunióval lehetséges gazdasági együttműködés kérdéseiről, s értesítésre adta, hogy a két ország közti ellentétek nem segítik elő a tárgyalásokat. Sztálin együttműködést emlegetett, de közölte, hogy a tudomására jutott angol feltételek elfogadhatatlanok. A brit kormánnyal szemben érvényesített kötelezettségek szovjet variációjára célzott. Sztálin szavai a kölcsönigényhez kapcsolódó amerikai koncepció – tehát a kölcsönbérleti tartozás rendezése, a Bretton Woods-i intézményekhez való szovjet csatlakozás és a multilaterális kereskedelempolitika aktív szovjet támogatása – elutasítását jelentették. Az angol minta szovjet változatának programja lényegileg megbukott, mielőtt még érdemi vitákra sor kerülhetett volna. Sztálin figyelmen kívül hagyta, hogy Bretton Woodsban a szovjet delegátus parafálta a Valutaalap és a Világbank alapító okmányait, s elhárította a nemzetközi kereskedelempolitikai tárgyalásokon való részvételt (amely a napjainkban világméretben funkcionáló GATT megalapozásához vezetett). Nem rendezte a kölcsönbérleti tartozások ügyét, a szovjet kölcsönigény tehát nem került az aktív intézkedéseket igénylő ügyek közé. A kör bezárult. Korunk megváltozott nemzetközi klímájában indokolt a kérdés: nem lett volna-e helyesebb keresni a kompromisszum lehetőségeit, tárgyalni a kölcsönfeltételekről, felülvizsgálni a Bretton Woods-i intézményekhez való csatlakozást elutasító döntést, részt venni a nemzetközi kereskedelempolitikai tárgyalásokon, vállalva az alkudozás terheit? A moszkvai politikai intranzigencia és az autark gazdaságpolitika annak idején kizárta ezt a megközelítést, s a hidegháború szelének eljövételét érzékeltette.

A mindinkább terjedő gyanakvás atmoszférájáról tanúskodik Leahy admirális – Roosevelt egyik közvetlen beosztottja volt – 1945. december 26-i és 28-i naplójegyzete, miszerint a moszkvai konferencia kommunikéje „megbékítési dokumentum, amely mindent megad a szovjetnek, semmit nem őriz meg Amerikának... Byrnes nem volt immunis a State Department kommunisztikus beállítottságú tanácsadóival szemben”. Az idézetet közlő Herbert Feis „From Trust to Terror. The Onset of the Cold War, 1945–1950” című munkájában józanul megjegyzi: mindez pusztán feltevés, de figyelmeztet, hogy az előjogaira kényes elnök fogékony volt Leahy kritikái iránt, és a befolyásos szenátorok gyanakvásait sem hallgatta közömbösen. Az előzőekben vázoltak arról tanúskodnak, hogy Byrnes céltudatosan és találékonyan képviselte a hivatalos álláspontot, tevékenysége nem szolgáltatott okot a rövidesen jelszóvá előléptetett vádra, hogy ti. „puha a kommunizmussal szemben”. Ám ezekben az években egyre kevésbé lehetett védekezni az effajta vádakkal szemben, s az elnöki ún. lojalitási-biztonsági program első sorban a State Departmentet vette célba.

A külügyminiszterek moszkvai konferenciáján már nem érvényesültek az amerikai attitűdöt Potsdamban befolyásoló megfontolások. Mind tudatosabban mutatkozott meg a Fehér Ház azon törekvése, hogy a moszkvai konferencián létrejött megállapodásokban a formálódó ún. hajthatatlansági politika érvényesüljön. Ez tükröződött az atomenergiát ellenőrző bizottság felállítására vonatkozó javaslatban. A Japánnal kapcsolatos megállapodás kidolgozásánál Byrnes gondoskodott arról, hogy a japán megszállási politika a Fehér Ház intenciói szerint valósuljon meg. A Kína ügyében elfogadott megállapodás is egybevágott az amerikai aspirációkkal, noha a Marshall-küldetés következményei jelezték, hogy ingatag alapokon nyugszik a washingtoni koncepció. Korea az adott időpontban mellékkérdés volt; ám a megállapodással kapcsolatos szkepszis mind amerikai, mind szovjet részről indokolt lehetett. A román és bolgár állapotok vitájánál nem volt kétséges, hogy az Egyesült Államok és Anglia kormányai nem mondanak le a kelet-európai fejlemények befolyásolásáról, bár pozícióik gyengesége kézzelfogható volt.

Az elnöki feljegyzés summája – „elegendem van a szovjetek babusgatásából” – Truman leplezetlen, nyers indulatkitörése volt. Háromnegyed éves elnöki tapasztalatait foglalta össze. A potsdami tárgyaláskor lenyelt sztálini lekicsinylő hanghordozás, a szovjet követelések kényszerű tudomásulvétele, a befejezett tények megalázó elviselése miatti harag gomolygott a kurta mondatban. Sztálin fölényes tényismeretével nem vehette fel a versenyt az elnök. A roosevelti örökség gyors megemésztése óriási erőfeszítéseket követelt tőle; szívós akarattal tanulmányozott irathalmazokat, konzultált Roosevelttal közvetlen munkatársaival és katonai vezetőkkel. Erőfeszítései nem eredményezték a remélt sikert. A potsdami tárgyalások mérlege Truman megítélésében túlnyomóan a meghátrálás jeleit mutatta, legalábbis Európát illetően, márpedig ez volt a fő tét. A gyors mérleg kevésbé vette figyelembe az amerikai álláspont érvényre juttatásának eredményeit a kulcskérdések számító német jóvátételi problematikánál, holott ez fontos fegyvernek ígérkezett a jövő formálásánál. A szovjet intranzigencia félretétette Truman javaslatait; a kelet-európai szovjet hegemonia áttörése mindinkább merő illúzióknak bizonyult Washingtonban és Londonban; a szovjet háborús tartozások ügye holtpontra jutott, a Nyugat fenyegetettsége reális veszéllyé nőtt a trumani gondolkodásban – a hajthatatlanság ábrándja az ellenkezőjébe csapott át: a szovjetek „babusgatásába”. Az 1945. végi feljegyzés summája a formálódó hidegháború irányába mutatott. Az 1947-es esztendő hozta meg a Washingtonban követendőnek ítélt politika kinyilvánítására alkalmas fejleményeket. Az elvetett állítólagos „babusgatás” helyét az amerikai irányvonal intranzigenciája vette át.

Az iráni fejlemények kielégítették a „vasököl”-fenyegetést hangoztató Trumant. Az iráni kormány 1946 januárjában panaszt emelt a szovjet csapatok iráni jelenléte ellen a Biztonsági Tanácsnál, az amerikai küldött támogatta a panaszt. A BT jelentést kért a szovjet–iráni tárgyalásokról. Hír érkezett az iráni miniszterelnök moszkvai megbeszéléseiről, melyek során 51 százalékos szovjet részvénytulajdonnal működő szovjet–iráni olajtársaság alakítását irányozták elő. Az ellentmondásokkal tarkított kontroverzia mozgásterét a következők voltak: a sajtó szerint a szovjet csapatok 25 mérföldre álltak Teherántól; Truman amerikai–szovjet háború lehetőségéről tájékoztatta Harrimant; a tengerészeti minisztérium egy hadihajót irányított Isztambulba az amerikai flotta erejének demonstrálása végett; Moszkva tájékoztatta az ENSZ-főtitkárt, hogy a már megkezdett csapatkivonás hat hét alatt lezárul; Teherán április 15-én visszavonta panaszát, de a BT amerikai–angol ösztönzésre csak május 22-én vette le napirendjéről az ügyet, miután az iráni nagykövet jelentette, hogy már nincsenek szovjet egységek Észak-Iránban. 1946 végén az iráni hadsereg elfojtotta a szeparatista mozgalmat a régióban; a Medzslisz amerikai bátorítással elutasította a szovjet–iráni olajszerződés ratifikálását. A huzavona fokozta a nemzetközi közvélemény gyanakvását a szovjet külpolitikával szemben; a szeparatista törekvések támogatását és az iráni területi integritás megsértését írta Moszkva terhére. A késedelmesen, de végrehajtott csapatkivonás, az iráni panasz eredményes támogatása az ENSZ fórumán, az iráni–szovjet olajszerződés ratifikálásának elutasítása arról győzte meg Trumant, hogy Moszkva meghátrál, mihelyt erőt tapasztal. A szovjet pozíció viszonylagos gyengülését nem ellensúlyozta Moszkva bejelentése a Biztonsági Tanácsban Hollandia indonéziai beavatkozása és Anglia görögországi katonai jelenléte ellen. Nyilvánvaló volt, hogy a protestálást ellenlépésnek szánta Moszkva, de nem támaszkodhatott erkölcsi alapra.

Jegyzetek

- 1 James F. Byrnes egykori szenátor, majd a Legfelső Bíróság tagja Roosevelttel egyik legközvetlenebb munkatársa volt. A háború alatt egy gazdasági stabilizációs hivatal vezetője volt, majd a háborús mozgósítási hivatalt irányította. Gyors intézkedéseiről, önállóságáról volt ismert. Az 1944-es elnökválasztást megelőzően egyike volt az alelnökjelölteknek, számított a posztra, de Roosevelttel végül a kevésbé ismert Harry Truman szenátor mellett döntött, indokait nem közölte. A gyors elnöki döntés alig rejtett szembenállást eredményezett Byrnes és Truman között. Roosevelttel halála után Truman Byrnest jelölte Stettinius külügyminiszter utódának; a közismert és Roosevelttel helyetteseként számontartott Byrnest feltehetően kárpótolni kívánta az 1944-es rivalizálás miatt. Gesztusa ellenére ismételtelen burkolt ellenszenvvel viseltetett Byrnes akcióival szemben.
- 2 Az atompolitika kérdéskomplexumára l. *Láng Imre*: Atommonopólium vagy atomfegyver-tilalom, 1945–1946. – Világtörténet, 1992. ősz–tél, 70–79.
- 3 1945. július–augusztusban szovjet–kínai előkészítő tárgyalások folytak Moszkvában a szovjet feltételek tisztázása végett. Megegyezés jött létre Külső-Mongólia függetlenségéről, ha népszavazás így dönt. Sztálin fokozta Port Arthur és Dairen kikötőkkel, a kelet-kínai és a dél-mandzsuriai vasúttal kapcsolatos korábbi követeléseit. A két vasutat szovjet tulajdonként, szovjet vezetéssel kívánta működtetni. Feltette Dairen és Port Arthur szovjet ellenőrzés alá vonását. Feltételei értelmében az előbbi minden nemzet használhatná, igazgatását szovjet állampolgár elnöklete alatt szovjet–kínai tanács látná el; az utóbbi közvetlen szovjet ellenőrzés alá kerülne, támaszpontjait szovjet és kínai egységek vennék igénybe; a szovjet ellenőrzés alatti katonai övezet mind Port Arthurt, mind Dairent magában foglalná. Washington diplomáciai úton tartotta a kapcsolatot a kínai delegációval. Sztálin részben elfogadta a kínai kompromisszumos javaslatokat, követeléseit zömét érvényesítette a szerződésben.

Irodalom

- Byrnes, James F.*: Speaking Frankly. New York, 1947.
Uő.: All in one Lifetime. New York, 1958.
Truman, Harry S.: Memoirs 1–2. Garden City, 1955–1956.
Feis, Herbert: From Trust to Terror. The Onset of the Cold War. New York, 1973.
Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Budapest, 1966.
Uő.: Nemzetközi szerződések 1945–1982. Budapest, 1985.
Zsigmond László (szerk.): Szöveggyűjtemény. Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945–1955. Budapest, 1971.
 Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Budapest, 1969.
Láng Imre: Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években. Budapest, 1970.
Láng Imre: Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája. A New Deal és az „új semlegesség” évei. 1933–1939. Budapest, 1989.
Vandenberg, Arthur R.: The Private Papers of Senator Vandenberg. Boston, 1952.
Pratt, Julius W.: A History of United States Foreign Policy. New York, 1955.
Donovan, Robert J.: Conflict and Crisis: The Presidency of Harry S. Truman 1945–1948. New York, 1977.
McCoy, Donald R.: The Presidency of Harry S. Truman. Kansas, 1984.

A MAGYAROK HAZATELEPÜLÉSE AUSZTRIA BRIT ÖVEZETÉBŐL (1945–1947)

A szövetséges nagyhatalmak hadseregei a második világháború végén Ausztriában több mint másfélmillió nem helyi illetőségű személyt találtak. A legkülönbébb eredetű és összetételű polgári menekültek között a hatszázszáz lélekszámú németseget – „népi németek” és „birodalmi németek” együttesen – nagyságrendben az olaszok és a magyarok követték (113–113 ezer fő).¹ Mint ismeretes, a „népi német” vagy „Volksdeutsch (VD)” kifejezést a különféle, korábban kelet-európai illetőségű német menekültek gyűjtőfogalmaként használták; míg a „birodalmi német” terminus a Németországhoz csatolt területekre – így Ausztriába is – az 1939. január 1-jei német határokon belülről átköltözött személyeket jelölte. Az összetett menekültkérdés kezelésére – amely kezdetben a volt ellenséges katonatömegek leszerelésének és hazatelepítésének a feladatát is magában foglalta – a szövetséges hatalmak nem egyformán készültek fel.

A *szojjet* egységparancsnokságoknak egy felsőbb rendelkezés értelmében minden menekültcsoportosulást – ha kellett, erőszakkal – fel kellett számolniuk, illetve már kialakulásukat is meg kellett előzniük. Függetlenül az illető csoport származásától (barát vagy volt ellenség) és összetételétől (egyes személyek vagy családok) a menekülteket a legrövidebb időn belül elindították azon ország irányába, amelyből származtak, illetve intézkedtek más, nyugati övezetekbe történő átszállításukról.² A *szojjet* övezetben ezért a többihez viszonyítva sokkal kevesebb menekült tartózkodott, illetve viszonylag magas volt a helyi társadalomba a kényszer hatására gyorsan beilleszkedők aránya.³

A *franciák* menekültekkel kapcsolatos magatartása az angolszászok koncepciójához állt közelebb. A *brit* és az *amerikai* katonai igazgatás „Displaced Person”-ként (DP) jelölt minden zónájában talált menekültet, aki kikerült normális élet- és lakókörnyezetéből – ország, társadalom, foglalkozás, nyelv –, s ebben az értelemben „máshová kerülté”, „áthelyeződötté” („displaced”) vált. S bár a menekültek jelentékeny része korábbi ellenséges országok állampolgára – német, magyar, olasz – volt, technikailag a katonaságnak ugyanolyan problémát jelentettek, mint a szövetségesek menekültjei, hiszen sem hadifogolynak, sem pedig kollaboránsnak nem számítottak. Ezért katonai szempontból a DP – a továbbiakban: „dípi” – kategóriának nem volt jogi differenciáló vagy diszkrimináló tartalma. A milliós nagyságrendű menekülttömeg ellátásának a nehézségei az angolszászok számára régóta érlelődő kihívást jelentettek.⁴

A menekültkérdés szervezeti kezelésére az Egyesült Nemzetek már 1943-ban létrehozták segélyezési és újjáépítési szervezetüket, az UNRRA-t (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA). A szervezetre bízta a felszabadított területek lakosságának az anyagi támogatását éppúgy, mint a fellelt „dípi” gyors repatriálását a szövetséges hadseregekkel együttműködve.⁵

A nyugati szövetségesek meghatározása szerint a „dípi” Ausztriában azokat a nem osztrák illetőségű személyeket jelentette, akik a háború következtében kerültek oda, s ugyan vissza kívántak térni anyaországukba, de segítség nélkül ezt megtenni nem tudták. A szövetségesek e korai tervezete négy kategóriába sorolta őket:

1. Az Egyesült Nemzetek állampolgárai; 2. a háborúban velük szövetséges és a semleges országok polgárai; 3. az ellenséges és a volt ellenséges államok polgárai; 4. s végül: a hontalanok.

Minden szövetséges „dípi”, valamint a további három kategóriából azok, akik vagy a diktatúrák áldozatainak számítottak, vagy lojalitásuk az Egyesült Nemzetek ügye iránt megállapítható volt, az UNRRA gondoskodásába kerültek. A legnagyobb csoport, amelyik ennek megfelelően kedvezményezett lett, a koncentrációs táborok felszabadított zsidó népessége volt. Az UNRRA-segélyből amerikai kezdeményezésre – az angol szándékokkal szemben – kizárt legnagyobb csoportot a német anyanyelvű menekültek adták. A több mint négyszázezer „népi német” és kb. kétszázezer „birodalmi német” személyről, miként a többi UNRRA-mandátum alá nem eső csoportról, közöttük a magyarokról, az osztrák hatóságoknak kellett gondoskodniuk.⁶

Hétköznapi értelemben – s ez a katonai, valamint a politikai értelmezés mellett a harmadik felfogás – „dípi”-n a helyi lakosság azokat értette, akik a szövetséges katonai hatóságok, illetve az UNRRA által fenntartott táborokban éltek, származásuk a győztes szövetségesekhez kötődött, s különféle támogatásokban részesültek. E légerek lakói arra emlékeztették az osztrákokat, hogy legyőzött ország lakói, akik nem urak a saját házukban. Az ellenszenv azonban – többek között a szövetségesek katonai jelenléte miatt – nem válhatott konkrét atrocitásokká. Ezzel szemben azok a külföldiek, akik zömmel nem táborokban éltek, s rendszeresen munkába jártak – pl. a német menekültek és a magyarok többsége – jó viszonyban voltak a helyi lakossággal.⁷

A britek és az amerikaiak egy rugalmas, az adott megszállási övezet viszonyainak megfelelő, vertikálisan is kiépített szervezetet alakítottak ki a menekültekkel kapcsolatos tanácsadó és végrehajtó feladatok ellátására. Ezek a speciálisan kiképzett tiszttek, katonák, valamint tisztviselők azonban 1945 tavaszán, a harcok befejezését követően még nem voltak döntési pozícióban. Amikor a szovjetek, részben már a német kapituláció előtt, az osztrák kormányzattal együttműködve befolyási területükön megkezdték a „dípi”-probléma gyors megoldását, a menekültcsoportosulások felszámolását, az angol-amerikai elképzelések még távol álltak a gyakorlati megvalósítástól. Sőt, egy rövid ideig úgy tűnt, hogy a kihívás méretei használhatatlanná teszik az előzetes menekültügyi elképzeléseket.⁸

A britek Karintiában és Nyugat-Stájerországban több mint kétszázezer „dípi”-t találtak. Figyelmüket azonban kezdetben a magukat megadó, volt ellenséges katonai egységek leszerelése és ellenőrzés kötötte le. Közben folyamatosan kísértett egy fegyveres konfliktus lehetősége Jugoszláviával. Az új jugoszláv vezetés kész tények elé kívánta állítani a briteket Trieszt és környékének gyors katonai megszállásával. A nyugatiak azonban nem kívánták azzal megterhelni leendő jó kapcsolataikat Olaszországgal, hogy a tisztán olasz népességet területet átengedik. A kisebb konfliktusok komolyabb összezapássá válását végül Titóék meghátrálása akadályozta meg.

A volt ellenséges egységek személyi állományát internálták, hadifogolytáborokba gyűjtötték. A harci cselekmények befejezését követően azonban – némi fáziskéséssel a civilekhez képest – igyekeztek tőlük is mihamarabb megszabadulni. A hadifogolytáborok felszámolását követően a menekültgondozást végző szervek számára elmosódtak a különbségek. (Voltak persze, akik – pl. ruhacserével – eleve kikerülték a hadifogságot és sikerrel vegyültek el a civilek között.) A német, s a velük szövetséges horvát, kozák és magyar katonák száma meghaladta a 250 ezret. Így a 200 ezer polgári menekülttel együtt 1945 még háborús viszonyai között csaknem félmillió ember gyűlt össze egy föld-

rajzilag kis területen. Akkor és ott ez a britek szerint megoldhatatlan élelmezési és elszállásolási problémát jelentett.⁹

Az angolok a konfliktusra lényegében a szovjet logika szerint válaszoltak. Több mint 46 ezer kozákot és 11 ezer polgári kísérőjüket, 160 ezer horvát katonát és civilt, valamint szlovén nemzetőrt – akik valamennyien a németekkel szövetségben harcoltak – 1945 májusában kényszerrel hazatelepítettek a Szovjetunióba, illetve Jugoszláviába! Ez közülük sokaknak a biztos halált jelentette. E kényszerintézkedések morális érvekkel, hipotézisekkel és spekulációkkal terhelt vitája a történészek, a túlélő érintettek és utódaik között a mai napig tart. Pragmatikusan tekintve azonban kétségtelen tény, hogy a 200 ezer személy elszállítása jelentősen csökkentette a brit zóna ellátási nehézségeit.¹⁰

A kényszerrepatriálás gondolata, mint utolsó lehetséges eszköze a súlyos problémák megoldására, a fenti akció után is megmaradt a brit katonai igazgatás elgondolásaiban. 1945 nyaratól a zónába érkező zsidó menekülteket éppúgy erőszakkal kívánták továbbtelepíteni, mint egyéb olyan „dípi”-csoportokat, amelyek vonakodtak eleget tenni az önkéntes hazatérésnek. Richard McCreery tábornok, Ausztria legfelsőbb brit parancsnoka 1945. november 24-én azt a javaslatot tette az UNRRA-nak, hogy „minden magyart, román és »csökönyös szovjetet« kényszer alkalmazásával repatriálni kell”.¹¹

A magyar menekültek regisztrálását, egyáltalán az elérhetőségüket jelentős mértékben befolyásolta az a tény, hogy számarányukhoz képest csekély mértékben éltek a szövetségesek által fenntartott táborokban. A lengyelek például a győztes szövetségesekhez tartoztak, UNRRA-mandátum alá estek, és ennek következtében a szövetséges nagyhatalmak táboraiban folyamatos támogatásban részesültek. Ezzel szemben a magyaroknak mint egykori ellenséges állam polgárainak jóval kevesebb esélyük volt biztos támogatáshoz jutni. Emellett voltak közöttük korábbi katonák is, akik igyekeztek elvegyülni a polgári menekültek tömegében.¹² Amíg a lengyelek esetében a lágerben lakók és az azon kívül élők közötti arány 1:1 volt, addig a magyaroknál ugyanez megközelítette az 1:4-et.¹³ A britek ennek ellenére 1946 elején megkísérelték utolérni a volt katonákat, s elkülöníteni őket a polgári menekültektől. A terv azonban korán elveszítette aktualitását, mert a magyar menekültek tömegesen áramlottak haza. A magyar népidemokrácia egy eleddig nem emlegetett előnyéről lehet itt szó. Szemben a délszlávok hazájával Magyarországon nem vezettek be közvetlenül a háború után proletárdiktatúrát. Így a magyar menekültek körében sokkal kevésbé hatott az új rendszerrel szembeni félelem. 1946 nyarára a magyar menekültek több mint négy ötöde elhagyta Ausztria brit övezetét.¹⁴

Az angol zóna kritikus ellátási helyzetét tehát a kényszerrepatriálások mellett a gyors, önkéntes hazatérések is enyhítették. 1945. májusi, sokak számára meglepetésszerűen gyors „eltűnésükkel” az olaszok kezdték meg a sort. A nyugat-európaiak hazatérése a szállítási nehézségek ellenére általában gyorsan befejeződött. Bonyolultabb volt a kelet-európai menekültek hazatérése a szovjet zónán keresztül. Szállítási eszközöket az oroszok csak a saját visszatérőiknek bocsátottak rendelkezésre, az Ausztria nyugati övezeteiből hazatérni kívánó magyaroknak többek között ezért nemigen maradt egyéb lehetőségük, mint kocsin, vagy akár gyalog elindulni. Többségük az olaszokkal csaknem egyidejűleg már 1945 júniusától ezt is tette.¹⁵

A brit katonai és polgári szervezetek 1945 közepén létrehozták magyar társszervezeteiket. A magyarok közvetlen segélyezését a hadifogoly- és „dípi”-részelek (prisoners of war and displaced persons divisions), illetve a Brit Vöröskereszt (British Red Cross – BRC) a Magyar Vöröskeresztre bízta.¹⁶ A Magyar Vöröskeresztnek a brit övezetben

három irodája volt: Grazban, Klagenfurtban és Villachban. A segélyállomások számát, elhelyezkedését és feladatait a hazatérők száma, összetétele és a hazatérés útirányai szabták meg. A brit zóna tengelyében húzódó Feffernitz–Villach–Klagenfurt–Graz–Großwilersdorf útvonalon számos angol ellátású segélyhely várta a közúton vagy szerelvényen hazafelé igyekvő magyarokat. Amennyiben az átutazók száma ezt szükségessé tette, igyekeztek rugalmasan alkalmazkodni az igényekhez.¹⁷

A brit támogatást mutatja például a dornhofeni kórház felszerelése (Villach közelében). A rosszul táplált, gyakran beteg menekültek olykor éppen állapotuk miatt voltak képtelenek hazaindulni. Támogatásukra a BRC kórházat bocsátott a Magyar Vöröskereszt rendelkezésére. Az intézmény bezárásáig zömmel brit igazgatás alatt működött. A Villach melletti Feffernitzben a brit szervezetek több ezer személyes magyar tábort létesítettek. E közösségben magyar általános- és középiskolai oktatás folyt; még szintársulatot is működtetett a Brit–Magyar Társaság. A karintiai tartományi szerveknek viszont nem állt érdekében a brit–magyar kapcsolatok virágzása. Attól tartottak, hogy az angol támogatás többeket a helyben maradásra, illetve a kivándorlási lehetőség szintén Ausztriát terhelő kivására sarkall.¹⁸

Az ENSZ közgyűlése 1946 februárjában elvi döntést hozott arról, hogy a még Európában található „dípi”-ket nem repatriálják kényszerrel.¹⁹ Az év tavaszától az angol kormány – az osztrák szövetségi kancellári hivatal egy 1946. május 3-i levele szerint – arra törekedett, hogy minden magyar hadifogoly és polgári menekült hazakerüljön Magyarországra. Bár minden magyart haza kívántak segíteni, az illetékes részlegeknek azt az utasítást adták, hogy erőszakos eszközöket nem használhatnak a repatriálás során.²⁰

1946. március 1-jén a helyi osztrák tartományi igazgatás átvette a britektől a dornhofeni magyar kórházat. A gyógyszerellátás beszüntetése, a betegek étkezési fejadagjának drasztikus csökkentése miatt az intézmény működése gyorsan ellehetetlenült. Három hónap múlva, 1946. május végén már nem is okozott nagyobb konfliktust a bezárása.²¹ Nehezebb feladat volt a még nagyszámú többi magyar menekült hazatelepítése, a feffernitzi tábor felszámolása. A megváltozott angol álláspont következtében szigorúbb rendszabályok alkalmazására nem maradt esély. Egyéb lehetősége nemigen maradt a szuverenitásában korlátozott osztrák igazgatásnak, mint a folyamatos propaganda és a szívós meggyőzési kísérletek.²²

Igyekeztek tudatosítani a magyar menekültek körében, hogy a britek által összeállított közvetlen szerelvények jelentik – Feffernitz és a szovjet zóna, illetve Magyarország között – az utolsó kényelmes és főként ingyenes hazatérési lehetőséget. Mindenkit felszólítottak – azokat is, akik nem kívántak hazatérni –, hogy jelentkezzenek tartózkodási engedélyért a lakóhelyük szerint illetékes polgármesteri hivatalban, illetve rendőrhatalóságnál.²³ A stájer rádióban és újságokban – a nagyobb siker reményében magyarul is – többször „üzentek” maradni szándékozó honfitársainknak, mondván: csak igen kevesen kaphatnak közülük tartózkodási engedélyt.

A felhívások hatására mintegy kétezer magyar nemzetiségű személy (a Stájerországban ekkor tartózkodók 64%-a) folyamodott 1946. november végén tartózkodási engedélyért a grazi rendőrhatalósághoz. A kérelmezők 25%-a (477 személy) kapott pozitív választ, a túlnyomó többség kérését elutasították.²⁴

A többi kelet-közép-európai menekültet is többé-kevésbé hasonló arányban visszatartó határozat mögött az ún. „nem repatriálható” (jugoszláviai, romániai, bulgáriai) németek elhelyezésének, illetve társadalmi integrálásának a kötelezettsége húzódott meg. Ennek megfelelően az osztrák központi szervek arra törekedtek, hogy az ország

munkaerőpiacának a hézagait a következő sorrendben töltsék ki: 1. „népi németek” az említett balkáni országokból; 2. Németországba ugyan repatriálható, de valamely okból mégis visszamaradt „népi németek” Csehszlovákiából és Magyarországról, valamint „birodalmi németek”; s végül 3. az idegen nyelvű külföldiek tömegének a kiválogatásával.²⁵

Amikor az osztrák szövetségi külügyi hivatal vagy a belügyminisztérium képviselői a megfelelő brit szervekkel történt konzultációk után tájékoztatták alsóbb szerveiket a brit megszálló hatalomnak a magyar hadifoglyok és polgári menekültek hazatelepítésével kapcsolatos liberálisabb álláspontjáról, mindig mellékeltek egy kérést: a hírt a helyi hatóságoknak diszkréten kell kezelniük. A szándék világos: a látszatát is el kívánták kerülni annak, hogy az álláspont „túlzott” nyilvánossága bárkit arra a téves következtetésre vezessen, mintha Ausztriának nem volna egyértelmű érdeke a magyar menekültek repatriálása. Megfordítva: a helyi tényezőknek jobban megfelelt, ha a kényszerrepatriálásokról keringő híresztelések és félelmek bizonytalanságban hagyják a hadifoglyokat és menekülteket.²⁶

A Magyar Vöröskereszt 1945 második felében 40 ezer hazatérőt regisztrált az angol övezetben. A szervezet kezdeti nehézségei, viszonylag késői – július végi – megalakulása miatt ennél feltehetően jóval többen repatriáltak. Ehhez képest viszonylag pontosnak tekinthető a Vöröskereszt 1946-os nyilvántartása. Ez a következő adatokat tartalmazza a hazatelepítendőek számáról:

A körzet neve	Az év elején			Az év végén		
	Táborban	Táboron kívül	Együtt	Táborban	Táboron kívül	Együtt
Graz	940	3367	4 307	130	2881	3011
Klagenfurt	998	2520	3 518	221	1680	1901
Villach	4003	961	4 964	1730	727	2457
Összesen:	5941	6848	12 789	2081	5288	7369

Az 1946. eleji adatokat a grazi iroda 2600, a klagenfurti 700, a villachi pedig 500 személlyel toldotta meg arra hivatkozva, hogy körzetükben hozzávetőleg ennyi személyt nem sikerült elérniük. A valamennyiük számára elérhetetlenek számát a brit övezetben 5600 főre taksálták. Így 1946 elején összesen nem 13 ezer – miként a táblázat mutatja –, hanem több mint 22 ezer személlyel kalkuláltak.²⁷

Az 1946. év statisztikájában feltűnő különbség mutatkozik a különböző körzetek között a táborokban, illetve a táboron kívül élő magyar menekültek egymáshoz viszonyított arányaiban. Amíg Grazban és Klagenfurtban a menekültek többsége (a táborban élők hatszorosa, illetve háromszorosa) táboron kívül, a helyi lakosság körében keresett magának menedéket, addig Nyugat-Karintiában ellentétes tendencia érvényesült: háromszor annyian voltak lágerben, mint civil környezetben. Az arányok 1946 végére minden körzetben a táboron kívül élők javára módosultak. Az első két körzetben szinte elfogytak a lágerlakók, de számuk a harmadikban is kevesebb lett az év eleji létszám felénél. Ennek ellenére érthető, hogy az év végén a hazatelepítő akciók egyik fő célpontját még mindig a feffernitzi tábor viszonylag nagy számban együtt élő, könnyen elérhető magyarjai képezték.²⁸

A nyugat-karintiai magyar menekülttáborból induló közvetlen szerelvények jelentették a brit zónából történő hazatérésnek az egyik módját. A repatriálás e lehetőségével 1946 folyamán hat alkalommal éltek az érintettek.

1946. február 8.	1000 személy
1946. április 26.	1100 személy
1946. május 27.	1085 személy
1946. augusztus 2.	1157 személy
1946. szeptember 24.	837 személy
1946. december 17.	800 személy
Összesen	5979 személy

Közel hatezer személy tért tehát haza Magyarországra ezen az útvonalon.²⁹ Bár a szerelvényeket a britek elsősorban a feffernitzzi tábor, illetve a dornhofeni kórház lakóinak a hazaszállítása érdekében állították össze, valószínű, hogy a lehetőséggel mások is éltek. (Ez nyilvánvaló, ha a statisztika végösszegét összevetjük az előző táblázat vonatkozó adataival.) A britek által jól felszerelt vonatokra Bruck an der Murban felszálló stájerországi magyarok éppolyan támogatásban részesültek a BRC részéről, mint Pynrhágón keresztül, Bajorországból kimerülten hazafelé tartó és támogatásra szoruló emberek.

A hazatérés másik módját – nem fontossági sorrendben – a großwilfersdorfi országút jelentette. Ezen a brit zónából folyamatosan, télen is áramlottak haza a menekültek. 1946 folyamán havonta átlagosan öt transzport indult el a csoportok összeállítási bázisáról, a großwilfersdorfi barakktáborból Rábafejez irányába. A szovjet zóna határán fekvő tábor feladata ekkor elsődlegesen az volt, hogy összegyűjtse és felvegye azokat a „dípi”-ket, akik haza kívánnak térni.³⁰

1945. szeptember közepétől 1946 végéig ezen az úton 13 511 személy tért haza Magyarországra. (Vittek magukkal 3600 lovat, 3600 kocsit, 49 szarvasmarhát és 130 személyautót.)³¹ A magyar szempontból igen fontos átkelőhelyet 1945. szeptember 16-a és 1946. május 1-je között a BRC és a „dípi”-szekció Magyar Jóléti Bizottságának kérésére Zichy Júlia grófnő vezette.³²

Az átutazók élelmezéséről és szállásáról a brit 46. divízió (hadosztály) gondoskodott – együttműködve az említett szervezetekkel és tisztségviselővel. A Bajorországból hazafelé tartókat útvonaluk mentén Salzburtól Burgenlandig 14 segélyállomás várta, illetve támogatta. Hónapokon keresztül biztosították a menekülteknek a napi háromszori étkeztést és állataiknak a szükséges takarmányt. A lovak megfelelő fizikai állapotát különösen nagy becsben tartották. A dornhofeni kórházban egészen bezárásáig működött egy „lókarbantartó” részleg. Létrehozásában a támogatási szándék mellett feltehetően szerepet kapott a repatriálás folyamatosságáért érzett aggodalom is: gyenge, beteg lovakkal nem gurultak hazafelé a szekerek...³³

A magyar repatriálás harmadik útja a brit övezetből Bécsen, a fővároson vezetett keresztül. A bécsi Vöröskereszt, a brit „dípi”-részleg és a Magyar Vöröskereszt közös segítségével azok tértek haza így, akik valamilyen okból egyedül, illetve kis csoportokban vágtak neki az útnak. Ezt a módot választották azok, akik nem akartak valamelyik transzporthoz csatlakozni Großwilfersdorfban, vagy éppen belátható időn belül nem indult vasúti szerelvényük Feffernitzből. Ezen az útvonalon az 1946. végi becslés szerint mintegy 150 személy tért haza. A feffernitzzi, a großwilfersdorfi és a bécsi bázisokról hazatértek számának egymáshoz viszonyított arányai tehát – a fenti sorrendnek megfelelően – 40:90:1 volt.³⁴ Az ausztriai szovjet zóna közepéből induló menetrendszerű magyarországi vonatokat a jelek szerint a brit övezetből meglehetősen kevés magyar vette igénybe.

1946 elejétől egyre inkább csökkent a repatriálások üteme. Az 1945-ös becsléshez képest – akkor 40 ezer személyt regisztráltak – a magyarok száma Karintiában és Stájerországban 1946 végére ennek a létszámnak a 20%-ára csökkent. Ha azonban az 1946. eleji adatokhoz – kb. 22 ezer – viszonyítjuk a fogyást, akkor az már 80%-ról 66%-ra „szelődött”. A még mindig a brit övezetben tartózkodó hét és félezer magyar – nézetem szerint – zömmel már nem is kívánt hazatérni.³⁵

A három repatriálási útvonal közül 1946–1947 fordulóját követően a harmadik, a Bécsen keresztül vezető maradt nyitva. A Magyar Vöröskereszt és a Magyar Hazahozatali Kormánybiztosság lelkes akciója 1947 tavaszán több hátráltató tényező miatt nem lehetett igazán eredményes. Nem volt vonzó a hosszú, több meg szállási övezeten átvezető vizsontagságos útvonal, a korlátozott áteresztőképesség, valamint a korábbiaknál – és a többi útvonalhoz képest – jóval bonyolultabb adminisztratív kötelezettségek és igazolási procedúra következtében. De nem nyújtott igazi alternatívát azért sem, mert túl későn ajánlották fel a lehetőséget, s a felajánlott kedvezmények már nem állottak arányban a várható hátrányokkal.³⁶

A különböző okokból két éve hazatérni habozó és Ausztria brit övezetében többé-kevésbé támogatott, illetve saját lábukra állt személyek, családok a szigorú igazolási eljárásból okkal olvasták ki a hazai politika számukra negatív változását, megkeményedését. A vonakodást a repatriálás e módjától tovább erősítette, hogy a magukat végre mégis hazatelepülésre elszánókkal fogyó létszámot az otthonról akkor – 1947 tavaszán – nyugatra indulók nemcsak egyszerűen feltöltötték, de egy 1948. februári brit statisztika szerint valamivel növelték is.³⁷ Ehhez képest a mérleg másik serpenyőjében a hazatérés soha le nem becsülhető lehetőségén és a kedvezményes utazási jegyen kívül csak egy-két napi ingyen koszt és kvártély maradt.

1947 tavaszán egyértelművé vált, hogy a menekültprobléma tömeges repatriálással történő megoldása kifulladásra vezetett. Más irányokban – főként a kivándorlás felé nyitottan – kellett a migrációs konfliktusok élét tompítani. Formálisan is kifejezte az új tájékozódást az UNRRA tevékenységének 1947. június végi beszüntetése.³⁸ Ugyanakkor zárult le minden egyéb helyi osztrák és magyar szervezeti kísérlet a nyugati övezetekben maradt magyarok hazatelepítésére.

Jegyzetek

- 1 Public Record Office a (továbbiakban: PRO) Fo 1020/2491.
- 2 *Thomas Albrich: Asylland wider Willen. In: Die bevormundete Nation. Österreich und die Alliierten 1945–1948.* (Szerk.) *G. Bischof, J. Leidenfrost.* Haymon-Verlag, 220–221. (Innsbrucker Forschungen zur Zeitgeschichte. Band 4.).
- 3 *Brunhilde Scheuringer: 30 Jahre danach. Die Eingliederung der volksdeutschen Flüchtlinge und Vertriebenen in Österreich.* Wien, 1983. 29.
- 4 *Albrich: i. m.* 219.
- 5 *Siegfried Beer: Judenburg 1945 – im Spiegel britischer Besatzungsakten.* Judenburg, 1990. 47.
- 6 *Albrich: i. m.* 219.
- 7 Uo. 225.
- 8 Uo. 222.
- 9 Uo.
- 10 Uo. 223.
- 11 Uo.
- 12 PRO Fo 1020/2416.

- 13 PRO Fo 1020/2491.
- 14 Uo.
- 15 Albrich: i. m. 224.
- 16 Stájer Tartományi Levéltár Graz. Tartományi Kormányzati iratok (a továbbiakban: StLA Landesreg.) 9–125 U 2/3 – 1947.
- 17 Uo.
- 18 Különösen a volt magyar politikai elit tagjaitól tartottak, akik a stájer hiányszakmákban nem voltak hasznosíthatók, vélt politikai múltjuk miatt pedig („fasiszta elemek”, „nemkívánatos külföldiek”) Ausztriának külpolitikai teherként jelenthettek, s ráadásul egyáltalán nem kívántak Magyarországra visszatérni. StLA Landesreg. 9 – 125 U Allg. U 2/2 – 1947.
- 19 Scheuringer: i. m. 35.
- 20 StLA Landesreg. 9–125 U 2/1946.
- 21 StLA Landesreg. 9–125 U 2/3 – 1947.
- 22 StLA Landesreg. 9–125 U 9/1 – 1946.
- 23 Uo.
- 24 StLA Landesreg. 9–125 U Allg. 6/1947.
- 25 StLA Landesreg. 9–125 U Allg. 4/1947. Schreiben der Landesumsiedlungstelle vom 7. 1. 1947 an die Bezirkshauptmannschaften. – A szövetséges megszálló hatalmak 1946-ban az osztrák kormány tudomására hozták, hogy a Jugoszláviából, Romániából és Bulgáriából származó népi németek a potsdami egyezmények értelmében egyáltalán nem repatriálhatók Németországba, hanem Ausztriában kell maradniuk. (Őket sorolták az ún. „nem repatriálható” kategóriába a korabeli igazgatási szaknyelvben.) 1948 tavaszán, az ország szuverenitásának növekedésével az osztrákok nem haboztak megkérdőjelezni e korábbi brit rendelkezést. A belügyminiszter utasította az alárendelt hatóságokat, hogy a balkáni németeknek sem jár ezentúl automatikusan a tartózkodási engedély hiszen: a) a volksbundisták letelepítését az Ausztriai Szövetséges Ellenőrző Tanács nem szavazta meg; b) a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet (IRO) előkészítő bizottsága a nem repatriálható „népi német”-eket is a hatáskörébe vonta, Ausztriát ezzel tehermentesítve. StLA Landesreg. 9–125 U Allg. 1/58 – 1948.
- 26 StLA Landesreg. 9–125 U 2/1946.
- 27 StLA Landesreg. 9–125 U Allg. U 2/3 – 1947.
- 28 StLA Landesreg. 9–125 U 9/1 – 1946.
- 29 StLa Landesreg. 9–125 U Allg. U 2/3 – 1947.
- 30 Később, 1949-es felszámolásáig, Großwilfersdorf az orosz–brit demarkációs vonalat átlépett politikai emigránsok első felvevő és ellenőrző állomása lett. *Gabriela Stieber*: Die Gottscheer in Österreich 1945–1955. Integration oder Emigration. Diplomarbeit. Graz, 99–100.
- 31 StLA Landesreg. 9125 U Allg. U 2/3 U 1947.
- 32 Uo.
- 33 Uo.
- 34 Uo.
- 35 Említettük, milyen magas volt azoknak a száma, akik 1946 végén tartózkodási engedélyért folyamodtak a helyi hatóságokhoz. Nagyjából ugyanebben az időben a stájer munkaügyi hivatal kimutatása szerint a tartományban több mint háromezer magyar (3112 személy) állt munkába. StLA Landesreg. 9–125 U Allg. A7/1947.
- 36 StLA Landesreg. 9–125 U Allg. U 2/3 – 1947.
- 37 Neue Zeit, 1948. február 18.
- 38 Stieber: i. m. 37–38.

MAGYAR–SVÉD KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK, 1945–1948

A II. világháború utáni magyar kulturális diplomáciai orientációt meghatározó *legfontosabb szempontok* alapján Magyarország és Svédország között nem feltétlenül kellett volna elmélyült kapcsolatoknak kialakulniuk. Ennek ellenére a két ország széles körű kulturális–tudományos együttműködési formákat teremtett. A jó viszony nem volt előzmény nélküli, mert – többek között – visszavezethető a magyar és a svéd evangélikus egyház évszázados együttműködésére. A kapcsolat építhetett a két háború közötti civil szervezetek, mindenekelőtt a magyarországi népfőiskolák és a svéd népfőiskolák gyümölcsöző viszonyára is. Az 1945 utáni együttműködés támaszkodhatott a Svédországban élő magyar szociáldemokrata emigrációra, valamint a magyar származású tudósokra. A svéd tudománnyal a magyar kutatók kapcsolata több területen is eredményes volt. És már a II. világháború alatt, Svédország semlegessége miatt, a nyugati hatalmakkal való kapcsolattartás végett Magyarországon fontos szerepet kapott a svéd orientáció. Az antifasiszta hatalmakkal való kapcsolattartás mellett a háborús évek során folyamatosan érkezett hazánkba Stockholmból a nyugati irodalom, mindenekelőtt a német emigráns írók művei.¹ Az ország nemzetközi pozícióinak és a magyarság jó hírének javítása érdekében létesült 1942-ben a *Stockholmi Magyar Intézet*. Az intézet az egyetemi Magyar Intézettől függetlenül, de közös irányítás alatt fejtett ki fontos kulturális missziót.

Tudományos együttműködés

A háború után, Magyarország nemzetközi elszigeteltsége idején fontos szerepet kapott a nagy nemzetközi presztízzsel rendelkező skandináv állam a magyar kultúrdiplomáciában. A kapcsolat fontosságát növelte a svéd tudomány nemzetközi rangja és az a tényező, hogy Svédország a Nobel-díj hazája. Magyarországra nézve igen kedvező volt az is, hogy a háború után a svéd szellemi élet, mindenekelőtt a tudomány érdeklődést tanúsított a magyar kutatások iránt.

Passuth László a Pen Club 1946. június 3–6. közötti stockholmi kongresszusán a svéd illetékesekkel és Lotz János magyar nyelvészprofesszorral (egykori Eötvös-kollégista volt), a stockholmi egyetem Magyar Intézetének vezetőjével találkozáskor arról győződött meg, hogy a Karolinska Intézetbe várják a magyar tudósokat, mindenekelőtt Békésy György egyetemi tanárt, a budapesti tudományegyetem Kísérleti Fizikai Intézetének világhírű kutatóját. Békésy professzort a Nobel-díj egyik fő kurátora, Gunnar Holmgren professzor nagyon fontos kutatási feladatokkal, hallásfiziológiai kísérletek folytatásával kívánta megbízni. Az 1938 óta érvényes meghívás azzal is összefüggésben volt, hogy Békésy György tudományos produktumát a nemzetközi tudományos élet már ekkor oly fontosnak tartotta, hogy a Nobel-díjra esélyesek között szerepelt.²

Mivel Békésy egyéves svédországi tanulmányútjához Magyarországnak igen komoly tudománypolitikai érdeke fűződött, ezért a kulturális kormányzat az utazást támogatta: az ország igen nehéz anyagi helyzete ellenére a kiutazás 220 dolláros költségeit a VKM

magára vállalta.³ A kiutazási engedély megszerzése kezdetben nehézségekbe ütközött. Az 1946–1947-es tanévben azonban már tudományos kutatómunkát végzett a professzor a stockholmi műegyetem Távíró és Telefonkísérleti Intézetében. Békésy György olyan új hallásvizsgáló készüléket készített, amelynek segítségével eldönthető volt, hogy a nagyothallás eredete a hallóidegekben keresendő-e, vagy mechanikus természetű-e a betegség. Kutatási eredményei a „Journal of the Acoustical Society of Amerika” című folyóiratban jelentek meg. A svédországi ösztöndíj lejártá után Békésy 1947 augusztusától a Harvard Egyetem meghívásának tett eleget, ahol optikai vizsgálatokat végzett.⁴

1947-ben további 15 magyar tudós kapott meghívást a Svenska Institutba, ahol kapcsolatba került a svéd tudományos élet kiválóságaival, élükön Herbert Olivecrona agysebésszel. A Wennergren Intézet útján pedig három kutató meghívására került sor. A magyar tudomány svéd elismerését jelzi, hogy az intézet három meghívottja között valamennyien magyar kutatók voltak: a biológus Tóth László, az orvos Balázs Endre és a sejtkutató Matolcsi Gedeon.⁵

A magyar tudománypolitika a svéd tudománnyal való kapcsolatkiépítést kezdettől fontosnak tartotta. Az Országos Ösztöndíjtanács 1945. augusztus 23-án kiírt új kutatási pályázataik közül kettő Svédországba szóló kutatási lehetőséget tartalmazott.⁶ A mindjobban kiépülő magyar–svéd kapcsolatokat reprezentálja, hogy 1947 januárjában magyar tudósokat és egyetemi hallgatókat hívtak meg Svédországba.

Magyar intézetek, lektorátusok, tanszékek

A magyar tudományos kapcsolatok és a magyar kultúra háború utáni svédországi pozícióinak kiépítésében igen fontos szerepet játszott a stockholmi egyetem Lotz János vezette Magyar Intézete, amely a magyar nyelv oktatásával, kiadványok előkészítésével, valamint előadások rendezésével missziót teljesített. Az intézet kiadványsorozata 23 kötetet jelentetett meg. Többek között kiadta Kosáry Domokos „Ungerus Historia”-ját és a Jókai-kódex faximiléjét. Az intézet nemzetközi könyvcserevel is foglalkozott, és tudományos kapcsolatokat is fenntartott az USA, Olaszország, Dánia, Norvégia, Hollandia és Svájc kutatóival. A Magyar Intézetnek nagy könyvtára és hatalmas fényképgyűjteménye is volt, amelyeket több stockholmi kiállításon is igénybe vettek. Mint az egyetemi Magyar Intézet igazgatója Lotz János előadásokat tartott a stockholmi egyetemen is.

Lotz János tervei között szerepelt a hungarológiai sorozat további kötetének angol nyelven történő megjelentetése. Ki kívánt adni egy általános művelődéstörténeti kiadványsorozatot, továbbá publikálni kívánta a magyarországi bölcsészdoktori és egyéb disszertációk kivonatos összefoglalását. Mikrofilmre akarta vinni az egész középkori kódex- és oklevéltanyagot, valamint Bartók és Kodály népdalgyűjteményét. A tervezet tartalmazta egy nagy magyar szótár kiadását is. Minden eddiginél nagyobb terjedelemben fel kívánta dolgozni a magyar nyelvet statisztikai és fonetikai szempontból. Lotz János úgy látta, hogy az elképzelések megvalósulása a stockholmi egyetem Magyar Intézetét a magyar szellemi élet jelentős tényezőjévé tenné, és nemzetközi tudományos elismerést szerezne Magyarországnak.⁷ Az intézet kulturális diplomáciai jelentőségét növelte, hogy a magyar állam tulajdonában lévő Stockholmi Magyar Kultúrintézet 1945. június 30-tól anyagi okok miatt kénytelen volt működését szüneteltetni.⁸

Mivel a magyar kultúrkormányzat fontosnak tartotta a Magyar Kultúrintézet munkáját, ezért Bassola Zoltán VKM államtitkár 1946. október 18-án levelet írt Böhm Vilmos követnek az intézet újbóli felállítása ügyében. A nagy nemzetközi tapasztalatokkal rendelkező Böhm is igen fontosnak tartotta a Stockholmi Magyar Kultúrintézet újbóli megnyitását, ezért a kezdeményezést egyértelműen támogatta. Bár a VKM-nek megfelelő pénzügyi fedezet nem állt rendelkezésére, az intézet felállítását más kultúrintézmények terhére mégis biztosította.⁹ A kulturális politikai prioritások lehetővé tették, hogy 1946. november 7-én 40 000 Ft ellátmánnyal, Lotz János vezetésével újból megkezdje működését a Magyar Kultúrintézet.¹⁰

Bassolával és Böhmmel ellentétben Lotz János 1947 tavaszán feleslegesnek tartotta a kultúrintézet tevékenységét, mert annak működése egy szélesebb keretű egyetemi Magyar Intézettől aligha térhet el. Lotz úgy látta, hogy a kultúrintézet létrehozásával a Stockholmban lévő hungarológiai anyag csak megoszlik. Szerinte az a különleges kulturális diplomáciai szempont, amely a háború alatt az intézet felállítását indokolta, 1947 tavaszán már nem forog fenn. Az volt a véleménye, hogy furcsa hatást keltenek a svédoknál azzal, hogy a segélyben részesülő Magyarország megkettőzi kulturális intézményeit. A csekély hallgatói érdeklődés miatt Lotz nem értett egyet azzal sem, hogy az uppsalai egyetemen magyar lektorátus létesüljön; nem tartotta időszerűnek lektorátusok felállítását Lundban és Göteborgban sem.¹¹

A svédországi hungarológia pozitívan állt a magyar nyelv oktatásának kiterjesztése mellé. Különösen jól viszonyult a magyar oktatáshoz Björn Collinder, az uppsalai egyetem professzora. Collinder egyetértett azzal, hogy Uppsalában külön magyar lektorátust állítsanak fel. Továbbá azt is támogatta, hogy Svédországba rendszeresen magyar nyelvészszakistákat hívjanak meg hosszabb előadás-sorozatra, ugyanakkor nem tartotta időszerűnek Lundban és Göteborgban magyar lektorátusok felállítását.¹² Az újabb intézményi fejlesztésekkel szemben Lotz azt javasolta, hogy svédországi magyar tudományos pozíciók erősítésére szánt összeg ne oszoljék meg több tudományos intézmény között. Lotz szerint inkább az volna kívánatos, ha a stockholmi egyetem Magyar Intézete nemzetközileg is jelentős kulturális-tudományos tevékenységet fejtene ki, olyat, amelyet Svédország nemzetközi kulturális helyzete indokol.¹³

Mivel a magyar kulturális kormányzat a magyar nyelvtanítás svédországi kiszélesítését fontosnak tartotta, ezért a kultuszminiszter 1947 februárjában levelet intézett Björn Collinderhez a magyar nyelv oktatása további megszervezése ügyében. A pozitív döntés után Keresztury Dezső hálával vette tudomásul, hogy az Előkészítő Bizottság 9000 koronát biztosított a svédországi magyaroktatás részére.¹⁴

Művészeti kapcsolatok

A művészeti kapcsolatok 1946 őszén már kiépültek a két ország között. Igen sikeres volt a zenei együttműködés. 1946. október 17-én a stockholmi operában felújították az Igor herceget, ahol Oláh Gusztáv operaházi főrendező Issay Dobrowennel együtt rendezte a zeneművet. A svéd lapok kiemelték a két művész szerepét a repríz körül, és azt is megírták, hogy Oláh Gusztáv Budapesten ismerkedett meg Dobrowennel, és azóta is fenntartják kapcsolatukat. A stockholmi újságok rendkívül melegen emlékeztek meg Oláh Gusztáv rendezői képességeiről és kitűnő munkájáról; az egyik lap a kiváló svéd rendezővel Thoroff Janssonnal emelte egy szintre, és arról írt, hogy Oláh Gusztáv a magyar Thoroff Janson.

Oláh Gusztáv sikeres rendezése után a stockholmi operaház azzal a tervvel is foglalkozott, hogy Verdi Traviátájának rendezésével szintén őt bízzák meg. Mivel Oláh Gusztáv nagy hatást gyakorolt a svéd közönségre és a zenei életre, ezért a rendező tevékenységét Böhm Vilmos nagykövet rendkívüli kulturális eseménynek tartotta. A diplomata tisztában volt azzal, hogy a stockholmi opera nem versenyezhet a világ első operaházával, de a rendezés dolgában az első vonalban van, és ezért kitüntetésszámba megy, ha egy magyar művész az egész világon híres svéd rendező mellett ilyen elismerést nyer. Szerinte a kulturális diplomácia szempontjából helytelen, hogy a magyar lapok nem vagy alig foglalkoztak Oláh stockholmi szereplésével. Böhm Vilmos jól látta, hogy Magyarország külpolitikai helyzetében az ilyen kulturális események, a kiváló teljesítmények rendkívül hasznosak az ország nemzetközi megítélése szempontjából. Böhm ezért arra kérte a Külügyminisztériumot, hogy jobb propagandát csináljanak Oláh Gusztávnak.¹⁵ A magyar és a svéd zene háború utáni együttműködését pozitívan befolyásolták a Svédországban élő magyar zeneművészek. Egyesek hazatelepülve ismételten bekapcsolódtak a magyar zenei életbe. A magyar zenei élet nemzetközi pozícióinak megerősítése szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy 1946. május 26-án, többévi kényszerű távollét után hazatelepült Tóth Aladár és felesége, Fischer Annie. Fischer Annie első fellépésével (1946. június 19.) is a svéd–magyar kapcsolatokat erősítette, mert koncertjén Wallenbergnek, a magyarországi zsidók ezreinek életét megmentő diplomatának állított emléket. A svéd zenével ugyancsak magyar származású muzsikusként teremt kapcsolatot.

A magyar–svéd zenei kapcsolatok részeként 1947 tavaszán Magyarországon vendégszerepelt Garaguly Károly. A magyar származású művész sikeres fellépése mellett 1947. május 8-án igen elismerően nyilatkozott a magyar zenei életéről a svéd rádióban. Garaguly szerint a zenekultúra Magyarországon soha nem volt olyan élénk, mint 1947 tavaszán. Az Opera állandóan táblás ház előtt játszik, és a zenekarok soha nem látott lelkesedéssel áldoznak a zenekultúrának. Véleménye szerint az a megértés, amelyet a magyar közönség Berwalo Alven és Lars Erik Larsson műveivel szemben mutatott, nagyban szolgálják a két nép kulturális együttműködésének ügyét. Nem véletlenül hívta fel Böhm újólag arra a figyelmet, hogy a jó kulturális kapcsolat többet ér, mint a politikai propaganda.¹⁶

Könyvcseré és könyvtárközi együttműködés

Az 1945 utáni magyar kulturális kapcsolatok szerves része volt a könyvtárközi kapcsolatok újbóli kiépítése, a háborús események miatt megszakadt könyv- és folyóiratanyag pótlása. A kérdés rendkívüli művelődési jelentősége miatt az ügyben a politikai és társadalmi szervezetek egyaránt aktivizálódtak. Igen érdekesnek mondható a Képzőművészeti Főiskola diákjainak 1946. április 12-i kezdeményezése. A főiskola ifjúsági köre Nyíró Gyula vezetésével azzal a kérelemmel fordult a vallás- és közoktatási miniszterhez, hogy járuljon hozzá a Svéd Királyi Képzőművészeti Akadémia számára ajándékozandó könyvek megvásárlásához. A kiküldendő kötetek között szerepelt Kállay Ernő: Mednyánszky László; François Gachot: Csontváry; Fenyő István: Szőnyi István; Artinger Imre; Egry József; Farkas Zoltán; Munkácsy Mihály; Hoffmann Edit; Szinyei Merse Pál; Petrovics Elek; Rippl-Rónai; valamint Petrovics Elek Ferenczy Károlyról írott munkája.

A hallgatók kezdeményezését a háború utáni kulturális diplomáciában több területen is tevőlegesen szerepet vállaló Cs. Szabó László főiskolai tanár felkarolta. 1946. április

12-én támogató levelet küldött Keresztury Dezső kultuszminiszternek a svéd főiskolának küldendő könyvekkel kapcsolatosan. Cs. Szabó szerint a diákok akciója rokonszenves, s jól szolgálja a magyar művészet külföldi terjesztését.¹⁷ A főiskolások kezdeményezéséhez a VKM 1946. április 19-én hozzájárult. A listát Pátzay Pál, a VII. ügyosztály vezetője készítette. A könyvekben bemutatott művészek között szerepelt Derkovics György, Vaszary János, Bernáth Aurél, Nagy István, Medgyessy Ferenc, Szinyei Merse Pál. A könyvek kiküldésére azonban nem került sor, mert a X. ügyosztály anyagiak miatt a javaslatot elutasította.¹⁸

A háború utáni magyar diplomáciai karban a nagykövetek többsége preferálta a kulturális kapcsolatokat, és közülük többen szerepet vállaltak könyvakciókban is. Különösen sokat tett a cél érdekében Böhm Vilmos. A budapesti kezdeményezések alapján érintkezésbe lépett a svéd főiskolák illetékes hivatalaival, arra kérte őket, hogy az 1940 óta megjelent folyóiratokat és tudományos könyveket bocsássák a magyar főiskolák rendelkezésére, hogy a magyar főiskolai könyvtárakat ezekkel a könyvekkel és folyóiratokkal kiegészíthessék. A könyvszerző akcióra a legtöbb svéd egyetem készségesen reagált. A gőteborgi műszaki főiskola professzora, Dr. Erik Hemlin például azonnal följánlotta, hogy a kért könyveket elküldi a követség címére. Hemlin professzornak további kérése az volt, hogy a budapesti műegyetem illetékes professzorai lépjenek vele közvetlen érintkezésbe és írják meg, mire van szükségük, mert ő minden tekintetben készségesen rendelkezésükre áll.

A lundi egyetem könyvtárosa, Carlquist pedig a szegedi, a debreceni és a budapesti tudományegyetem részére kívánt folyóiratokat és könyveket küldeni. A lundi egyetem is arra kérte a magyar egyetemek professzorait, hogy lépjenek velük összeköttetésbe. Böhm Vilmos a sikeres könyvakciók ellenére továbbra is fontosnak tartotta a könyv- és folyóiratbeszerzést, azt, hogy a magyar tudományos intézmények és a könyvtárak állományát kiegészíthessék ajándékkönyvekkel és folyóiratokkal.¹⁹

A kitartó könyvgyűjtés meghozta az eredményt, mert 1946 júniusában a stockholmi egyetem több mint 200 kötet könyvet bocsátott a magyar követség rendelkezésére, amelyet a budapesti egyetemnek ajándékozott. A könyvgyűjtő és -beszerző akciót irányítók arra törekedtek, hogy minden hiányzó munkát eljuttassanak Magyarországra. Böhm Vilmos követ és Lotz János professzor azokat könyveket, amelyeket a svéd könyvtárak nem nélkülözhettek, de amelyekre a magyar tudományos életnek szüksége volt, lefilmeztette a magyar tudományos intézetek számára. Böhm és Lotz például lefotóztatta a biokémikusoknak az 1944–1946 közötti időszak legjelentősebb tudományos eredményeit felölelő könyveit.²⁰

A hidegháború negatív hatása

Az eredményesnek mondható kapcsolatok jogán Svédország 1947 őszén indítványozta, hogy magyar kulturális delegáció utazzon Stockholmba a két ország közti egyezmény kidolgozására. A magyar–svéd kulturális egyezmény megkötésének gondolata svéd részről akkor merült fel, amikor Lotz János 1947. szeptember elején a magyar–svéd művelődési kapcsolatokról megbeszéléseket folytatott Granberg Gunarral, a Svéd Intézet igazgatójával. A tárgyaláson Granberg kifejtette, hogy örömmel látná, ha a magyar kulturális delegáció leningrádi tárgyalásainak befejezése után Stockholmba is ellátogatna, és a megbeszéléseket konkrét megállapodásokká fejlesztenék.²¹

A politikai viszonyok magyarországi és nemzetközi alakulása miatt a delegáció utazására nem került sor. 1947 őszétől az MKP befolyása alá kerülő magyar kulturális diplomácia és művelődéspolitikai az eddigiektől eltérő prioritásokat alakított ki. A magyar-svéd kulturális kapcsolatokban meghatározó szerepet játszó Lotz János is távozott Svédországból és a Columbia Egyetem professzora lett. A hidegháború kifejlődése, a világ kulturális kettészakadása után az egységes fellépést demonstráló népi demokráciák a nyugati kapcsolatokat a legminimálisabbra redukálták. A polgári demokrácia talaján álló semleges Svédországgal is hasonló viszony alakult ki. Elmélyült kapcsolatok csak a „détente” hatására az 1960-as évek második felétől bontakoznak ki.

Jegyzetek

- 1 Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem 1945–1975. Budapest, 1985. 27.
- 2 Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) XIX-I-1e, 1946–95035. A legmagasabb tudományos elismerést, a Nobel-díjat Békésy 1961-ben kapta meg.
- 3 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–78027
- 4 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–169143
- 5 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–172264
- 6 Magyar Közlöny, 1945. no 108., Kis Újság, 1947. január 22.
- 7 UMKL–XIX–I. 1e, ikt. sz. nélkül
- 8 UMKL–XIX–J–1–k, 1946–60333/6
- 9 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–120592
- 10 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–137168
- 11 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–130582
- 12 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–30583
- 13 UMKL–XIX–I. 1e, ikt. sz. n.
- 14 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–30532
- 15 Breuer János: Negyven év magyar zenekultúrája. Budapest, 1985. 83., UMKL–XIX–I. 1e, 1947–178380
- 16 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–178380
- 17 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–45661
- 18 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–45660
- 19 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–72579
- 20 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–72580
- 21 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–152294

RETUSÁLT PORTRÉ, „SZÉPSÉGHIÁKKAL”

JOSEF HANZAL: EDVARD BENEŠ

Praha, Mladá fronta, 1994. 56 p.

Josef Hanzal kis terjedelmű, ám korántsem érdektelen kötete a Kdo je... (Ki kicsoda) elnevezésű történelmi portrészorozat részeként látott napvilágot, s túlzás nélkül nevezhető hézagpótló írásnak. Összefoglaló igényű, a tudományos ismeretterjesztés kritériumainak megfelelő s nem csupán a szakmai körhöz szóló művek megjelentetése sürgető szükségszerűség – a cseh kezdeményezés e szempontból mindenképpen figyelemre és követésre méltó példa.

Hanzal könyve a fentebb említett jellemzőknek csak részben felel meg. A tudományos életrajz s a történeti és politikai vitákat „házasságából” zavarba ejtő szubjektív vallomás született. A szerző a tényekből indul ki, ám következtetéseit leginkább személyes elfogultsága s olykor aktuálpolitikai szempontok motiválják. Állásfoglalásai vélhetően hazai körökben sem találtak egyértelmű helyeslésre, egy magyar történész pedig némelykor kifejezetten provokatívnak találhatja őket.

Szemléletmódját, hangvételét már a kötet első mondata is jól jellemzi: „Modern történelmünknek nincs talán még egy személyisége, aki olyannyira kiérdemli a rehabilitációt, mint a CSSZK második elnöke, Edvard Beneš.” Az érzelmi nyomaték, a közhelyekben gazdag s avítnak érzett pátoasz a szerző stílusának legmarkánsabb sajátosságai közé tartozik. Javára írhatjuk, hogy nem tagadja: Benešről jó néhány elsőrangú szellemi tekintély – többek között Jan Patočká, Václav Černýt és Pavel Tigridet említi – az övétől eltérő, igencsak kritikus véleményeket hangoztatott, de sietősen leszögezi: a bírálók a történeti valóság teljes ismeretének híján ítélték, ráadásul „túlságosan is kötődnek erkölcsileg bizonyára nemes eszményeikhez”, ami szerintem egyértelmű azzal, hogy nem tanúsítanak kellő megértést Beneš machiavellizmusa, könyörtelen cinizmusa iránt. Hanzal ellenben nagyon is megértő. Egyik legfontosabb következtetése szerint Beneš mindenekelőtt áldozati bárány volt, akit mások hibáért és bűneiért is felelőssé tettek.

A szerző dicséretre méltó igyekezettel próbálja meg a terjedelem szabta szűk korlátok között ismertetni Beneš pályájának főbb mozzanatait; nem halmozza a tényeket, nem merül el a részletekben, egy-két kivételtől eltekintve nem tér ki a neuralgikus pontokat jelentő kérdések tisztázása elől, s kísérletet tesz Beneš szellemi és magánemberi portréjának a megrajzolására – ez utóbbi igyekezetét érzésünk szerint nem koronázza teljes siker. Kétszer is hangsúlyosan idézi Masaryk valóban nem teljesen megalapozatlan véleményét, miszerint „Beneš nélkül nem lenne köztársaságunk”. Szenvedélyesen bizonygatja e kijelentés igazságát, ám Beneš 1914–1919 közötti tevékenységét, amely nagymértékben elősegítette a Csehszlovák Köztársaság létrejöttét és nemzetközi elismertetését, meglehetősen elnagyoltan vázolja, miközben nem felelt meg a csehszlovák légiónok világháborús teljesítményének zengzetes szavakkal történő méltatását. A dicséret és fenntartás nélküli elismerések természetesen főképp Benešöt illetik, akiről pl. a párizsi béketárgyalások kapcsán büszkén írja, hogy „nem egyoldalú nemzeti követelésekkel lépett színre, hanem Közép-Európa egészének a szükségleteit és érdekeit tette az első helyre”. (Hanzal nem mulasztja el megjegyezni, hogy az épp megszületett Csehszlovákia politikáját ugyanez a „nagyvonalúság” és „nemzetköziség” jellemezte.) A szerző szemléletmódjáról sokat árul el, hogy élesen elítéli Magyarország 1919-es „agresszióját” Szlovákia ellen, s kárhoztatja a magyarokat, amiért igényt tartottak a dél-szlovákiai területekre. Fontosnak tartja a csehszlovakizmus elméletének és gyakorlatának megvédelmezését, a szlovákok sérelmeire és jogos követeléseire csak néhány homályos és eufemisztikus kifejezéssel reagál („bizonyos nehézségek és ellentmondások keletkeztek”, a problémák megoldása „nem volt teljesen kielégítő” stb.). Ennek fényében aligha meglepő, hogy a nemzeti kisebbségek helyzetét szinte ideálisnak látja, s a szudétánémetek és a csehek viszályának említésekor – óvakodva mindenemű részletezéstől – történészhez semmiképp sem méltó cinizmussal leszögezi: ahhoz képest, amit az osztrákok és a magyarok elkövettek a csehek s a szlovákok ellen, a csehszlovák kisebbségi politika hiányosságai „nem voltak oly súlyosak és fájdalmasak”.

Hanzal egyetlen kérdésnek sem szentel olyan nagy figyelmet, mint az 1938. évi válságnak, a végzetes müncheni döntésnek és következményeinek, természetesen Beneš magatartásának és lehetőségeinek szem-

szövegéből. A fokozott figyelem teljesen indokolt, a szerző ezúttal egyetlen lényeges momentumról sem feledez meg, okfejtése logikus és meggyőző. Következtetését, miszerint a meghátrálást választó Beneš döntése az adott viszonyok között a legelfogadhatóbbat jelentette, nyomós érvekkel támasztja alá. Mindemellett Hanzal maga is figyelmeztet, hogy ezt a kérdést sosem lehet egyértelműen megválaszolni, akárcsak azt a Beneš második emigrációja kapcsán fölmerülő kérdést, nem volt-e az elnök hihetetlenül naiv a szovjet féllel folytatott tárgyalásokon, nem vetette-e magát felelőtlenül „Sztálin karjaiba”. A szerző (természetesen) most is Beneš javára dönti el a vitát, de megjegyzi, hogy a probléma mélyebb megértéséhez hiányoznak a perdöntő tanúságtételek.

Hanzal meglehetősen pontos képet rajzol az 1945–1948 közötti politikai viszonyokról és Beneš helyzetéről, akit ezúttal már „egy kicsit” hibáztat a kommunistákkal szembeni jóhiszeműsége(?) miatt, ám nagyvonalúan felmenti a német kisebbség jogfosztásáért és kiűzetéséért viselt felelőssége alól, méghozzá olyan érvekkel, amelyek feltűnően hasonlítanak a kommunista rendszer hivatalos történései által évtizedeken át hangoztatott indoklásokra. Nem kis fejtörésre ad okot, vajon miért nem említi a csehszlovákiai magyarság üldöztetését – talán olyannyira jelentéktelen mozzanatnak látja?

Beneš 1948 februárjában tanúsított kapituláns magatartására a szerző ezúttal is részletes magyarázattal szolgál, s arról igyekszik meggyőzni az olvasót, hogy az elnök nem cselekedhetett másképp. A „mi lett volna, ha...” kérdésre természetesen tőle sem várhatunk választ, az ellenben aligha vitatható, hogy Beneš a tiltakozás hatásos eszközeivel élhetett volna, s ha a kommunista hatalomátvétel megakadályozására nem is, de megnehezítésére voltak lehetőségei. Azt a tényt, hogy a köztársasági elnök 1948. február 25. és június 7-én bekövetkezett lemondása között asszisztált a hatalomátvételhez, Hanzal diszkréten elhallgatja. Beneš gyengeségét és cselekvésképtelenségét súlyosbodó betegségével (is) magyarázza, ám az elnök közeli munkatársai cáfolják, hogy végzetes döntésének meghozatalát egészségi állapota motiválta. (A betegség negatív szerepe mindazonáltal kétségtelen.)

A kötet utolsó, beszédes című fejezetében (A nagy ember és az államférfi) a szerző néhány szégyenlősen beismert tévedéstől eltekintve ismételten arról igyekszik meggyőzni az olvasót, hogy Edvard Beneš a cseh(szlovák) történelem idealizmustól áthatott, gáncs nélküli hőse volt, s ebbéli igyekezetében igencsak elveti a sulykot – kijelenti például, hogy Beneš élete alkonyán áldozatos és tisztességes munkát végzett Csehszlovákia és lakosai érdekében, lett légyen szó csehekről, szlovákokról vagy „a többi nemzetiségéről” (sic!). A jelek szerint Csehszlovákia második elnökének évtizedekkel halála után is vannak még elszánt apológétái.

G. Kovács László

ERIC HOBSBAWM

AGE OF EXTREMES. THE SHORT TWENTIETH CENTURY, 1914–1991

(A szélsőségek kora. A rövid huszadik század, 1914–1991)

London, Michael Joseph, 1994. 627 p.

Eric Hobsbawm könyve a londoni 1994. őszi könyvpiac egyik kiemelkedő érdekessége és sikere. Csaknem minden napi-, heti- és havilap ismertette. The Times cikkírója, a nálunk is jól ismert professzor, Norman Stone, a lap október 27-i számában úgy ír a könyvről, hogy „a mi veterán marxista történészünk, Eric Hobsbawm becsületes beszámolórt írt arról, hogy az ő szempontjai szerint hol történt a hiba” (What went wrong). A többi között azt is hozzáteszi: hogy megértjük a könyvet, tudnunk kell alapvető tényeket századunkról.

Nos, mint annyiszor az életben, az idősebbek itt előnyben vannak. Ki ne tudna az első világháború előtt, alatt és után született generációk tagjai közül az első világháborúról, a gazdasági világválságról, Hitler hatalomra jutásáról, a chamberlaini békéltető politikáról, Sztálinról, a második világháborúról, a hidegháborúról és így tovább. Persze a fiatalabb generációk sorában már bőven akadnak, akik nem hallottak Mussoliniról, Pétainról vagy Willy Brandtról, de tudomásul kell vennünk, hogy a történettudományi művek olvasóinak a száma világszerte zsugorodik. A 75 éves Hobsbawm, aki végigélte az említetteket, központi kérdésként tag-

lalja a század valóban legfontosabb kérdéseit: hogyan ment végbe a kapitalizmus nagy válsága az 1930-as és nagy megújulása az 1950-es években, s került ismét zavarba ejtően lehetetlen helyzetbe az 1970-es években. Másfelől mi történt a kommunizmussal, más lett volna, ha nem a Szovjetunióban kísérlik meg gyakorlati megvalósulását, lesz-e a kínai kommunizmusból egy olyanfajta nagy gazdaság, amelyet Lenin az 1920-as években a NEP-pel elérni remélt. Természetesen Hobsbawm, mint csaknem minden ésszel és karakterrel megáldott 20. századi történész, aki a szocializmus oldalán állt, szenvedélytől és minden kisszerűségtől mentesen vizsgálja, hogyan vezetett az út a szocializmus válságáig, s mi a kiút politikailag és gazdaságilag. Könyve nem marxista teleológia, dialektika, hanem módszertanilag marxista, teljességre törekvő, a világot, a válságokat teljes összefüggésükben kereső munka, amelyben minden mindennel összefügg. A könyvben minden szerepel, ami az élet valóságában és összetettségében megvan: háború, politika, gazdaság, társadalmi osztályok és egyének, a kultúrák sokfélesége és okozatai különbözősége, de olyan rálátással és összefüggések bemutatásával, amelyet egy hosszú és érdekes életű, rendkívüli képességű történész képes megjeleníteni.

Az *Age of Extremes* tulajdonképpen a negyedik kötete Eric Hobsbawm négy kötetre tervezett, a modern világot tanulmányozó és feldolgozó munkájának. Az előző három kötet a „hosszú 19. századot” vizsgálta a francia forradalom kezdetétől az első világháború kitöréséig. Hobsbawm maga hívja fel a figyelmet arra, hogy míg az előző kötetek kizárólag a történész termékei, ez a mű, a 20. század története az ő saját története is. Nézetei, ítéletei életéből és nem tudós mivoltából fakadtak. Mint megjegyzi: nemcsak hivatásos történészi minőségben írta könyvét.

Hobsbawm életéről, jelleméről a következőket kell tudni. Igazságszeretete és a társadalmi kisemmizettek iránt érzett felelősségérzete a baloldalra állította. Lojalitása végleges és nem egyezkedő, de nem kritikátlan. A nemzetközi kommunizmus és a Szovjetunió által elkövetett hibák és bűnök iránt nem elnéző, de nem ellenséges, hanem értelmező. A személyek megítélésében is a komplexitások és összevetések mestere. Lenin szerint a realista, a világos gondolkodás embere, Hruscsov „a csodálatosan durva gyémánt”, Kennedy a század „leginkább túlbecsült amerikai elnöke”.

A könyv részben önéletrajzi. Családjáról számtalanszor anekdotikus formában szól. Saját életútja magyarázatul körképet kapunk az 1930-as évek Németországról és Spanyolországról. Úgyszintén magyarázatot kapunk arról is, hogyan lett a történész jazzkritikus és írt időtálló könyvet – számos ismertetés mellett – a jazzről (*The Jazz Scene*. 1959).

A könyv 1991-gyel zárul, és azt az üzenetet hordozza, hogy bár a modern kapitalizmus államközi jellege hihetetlenül hozzájárul produktivitása lehetőségeihez, elveszítheti az emberiség által eddig létesített ellenőrzést, s nagy bőséget és nagy nélkülözéseket teremt anélkül, hogy a nyomort kisebbsítené. Ahogyan közeledünk a századvéghez, az egyensúlyt tovább veszélyeztetik környezetvédelmi és népességi problémák. A könyvet egyik értő ismertetője a *The Times Literary Supplement* 1994. október 27-i számában úgy jellemezte, mint „rendkívül értelmes művet, amelyet nemcsak a történész éleselméjűsége és hozzáértése jellemez, hanem igen éles eszű megfigyelések és áttekinthető stílus teszi rendkívül olvasmányossá. Szellemesen és eleganciával íródott”. Az ismertető, az oxfordi St. John's College tanára, Ross McKibbin reméli, hogy Eric Hobsbawmnak igaza lesz: a rövid 20. század véget ért.

H. Haraszi Éva

RABOCSEJE DVIZSENYIJE V ROSSZII. HRONYIKA 1896.

(Munkásmozgalom Oroszországban. Krónika, 1896)

Moszkva–Szankt-Peterburg, 1993. 247 p.

Önmagában már az is figyelemre méltó, hogy Oroszországban – félreérthetetlenül a széllel szemben – olyan munka jelent meg, amely a munkásmozgalommal foglalkozik. Ez csak úgy történhetett meg, hogy a kiadványt nemcsak a moszkvai akadémia történeti bizottsága és az Orosz Történeti Intézet (a kiadvány fő kivitelezője) finanszírozta, hanem az orosz állami archívumok is részt vállaltak a kiadás költségeiből. Ám – s ez is az új feltételekre utal – a kötet csak úgy láthatott napvilágot, hogy a milánói Feltrinelli Alapítvány, az amszterdami Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis és a párizsi dokumentációs könyvtár is támogatja anyagilag.

A kötet munkálatait az orosz szokásoknak megfelelően igen sok szerzőből álló szerkesztői kollektíva irányította, s egy másik, ugyancsak többfős gárda (az ország területén dolgozó kutatók és levéltárosok) állította össze. A könyv két év részletes, az eseményeket nyomon követő kronológiáját tartalmazza abból az időből, amikor az orosz munkásmozgalom megszületett. Az emigráns kezdetek, a Harci Szövetség és az egyetemen meginduló „tanulókörök” tevékenysége után 1896-ban rázza meg az orosz valóságot az első nagy sztrájkmozgalom.

A szerkesztők a 30 oldalas bevezetőben történetileg elhelyezik a sztrájkot és annak politikai összefüggéseit. A kötet, amely ebben a formájában nyilvánvalóan értékes forrásmunka (s amely éppen ezért nyerhetett el a nyugati russzisták támogatását is), hallatlan nagy tényanyagot tartalmaz, amely további kutatásokat segít elő. A tényekhez a szerkesztők gondosan jelezték az archivális forrásokat, és az ugyancsak páratlan értékű a historiográfiai jegyzetapparátus, amely egyaránt tájékoztat a téma egykori és újabb irodalmáról. Névmutató, földrajzi mutató és tanulságos statisztikai táblázatok egészítik ki a kötetet.

A kiadvány történeti értékét – gondolom – nem kell tovább hangsúlyoznom, s önmagáért beszél az orosz és a nyugati történészek összefogása, azoké, akik a munkásmozgalmat és annak múltját napjainkban is fontosnak, tanulságosnak és tanulmányozandónak ítélik.

Jemnitz János

DICCIONARIO DE MUJERES CÉLEBRES

(Híres nők szótára)

(Victoria Camps előszavával)

Madrid, ESPASA Calpe, 1994.

Spanyolországban – Franciaországhoz és Olaszországhoz hasonlóan – jelentős kutatóközpontok szerveződtek az elmúlt évtizedekben, amelyekben neves tudósok próbálják feltárni a nők történetét. Barcelonában, Madridban, Granadában és más városok egyetemén történészekből, biológusokból, filozófusokból, szociológusokból és egyéb tudományágak képviselőiből olyan csoportok alakultak, melyek szeretnék bemutatni a „második nem” történetét, melynek leírása többé-kevésbé hiányzik a történelemkönyvek lapjairól.

E kutatások sorába illeszkedik a zsebkönyv formátumú könyv, mely több mint 1300 híres nő életrajzát tartalmazza. A kötetben szerepelnek politikusok, színésznők, festőnők, kalandorok, királynők és más történelmi személyiségek, énekesnők, írónők, tudósok, sportolók stb. Hillary Clinton éppúgy megtalálható benne, mint a Brontë nővérek, Marie Curie, Kasztíliai Izabella vagy Delila.

A 10–20 soros rövid életrajzok A-tól Z-ig valóban csak a legfontosabb információkat közlik a bemutatott személyek esetében. Egyrészt a születés és halál évét, helyét, az illető nő származását, nemzetiségét, tevékenységét, kutatási területét, illetve legfontosabb műveinek címét, szerepeit. Több mint 250 illusztráció is járul az életrajzokhoz, többnyire fényképek.

A kislexikonban néhány híres magyar nőről is olvashatunk, jóllehet a válogatás kissé rapszodikus (Jolanta, II. Endre leánya, Szent Erzsébet, Báthory Erzsébet, Galgóczi Erzsébet és Heller Ágnes).

A kötet – bár nem éri el sok híres és ennél jóval terjedelmesebb, pontosabb spanyol, francia és angol, női életrajzot tartalmazó lexikon színvonalát – hasznos segédeszköz lehet történészeknek és más kutatóknak akkor, ha csak alapvető adatokra kíváncsiak. A szótár természetesen gazdagon tartalmazza spanyol és latin-amerikai nők életrajzát is.

Ambrusné Kéri Katalin

HISTORIA DE LAS MUJERES IV. EL SIGLO XIX.

SZERK.: GENEVIÈVE FRAISSE-MICHELLE PERROT

(A nők története IV. A 19. század)

Madrid, Taurus, 1993.

A nők történetéről számos könyv látott napvilágot az utóbbi időszakban, a Georges Duby és Michelle Perrot főszerkesztésében megjelent ötkötetes munka azonban e témát illetően az egyik legátfogóbb. A sorozat többi kötete az alábbi korszakokat öleli fel: I. Az antikvitás; II. A középkor; III. A reneszánsztól az újkorig; V. A 20. század.

A 19. század nőiről írt terjedelmes mű spanyol kiadása 1993-ban készült el, az 1990–92 között kiadott *Storia delle donne* alapján (Laterza & Figli Spa., Roma-Bari). Ezt a kötetet Geneviève Fraisse és Michelle Perrot szerkesztette, és a spanyol kiadás az eredeti műhöz képest kiegészítő fejezeteket is tartalmaz, melyek a spanyol, a brazil és az argentin nők múlt századi történetét is bemutatják.

A kötetben összesen 26 szerző foglalta össze kutatási eredményeit. A szerkesztők mindketten francia kutatónők: Fraisse filozófiával foglalkozik, több műve jelent meg a feminizmusról; Perrot nevéhez pedig a 19. századi munkások helyzetével kapcsolatos kutatások fűződnek. A könyv szerzőinek nagy része francia, svájci, olasz, amerikai és spanyol kutatónő, van köztük történész, irodalmár, közgazdász, jogász és filozófus. Ennek köszönhetően a kötet több vonatkozásban is színes, átfogó képet nyújt a múlt század asszonyainak helyzetéről, életmódjáról.

A kötet több nagy fejezetre tagolódik, melyek számos hosszabb-rövidebb alfejezetet tartalmaznak. A szerkesztők – helyesen – tágran értelmezték a 19. század fogalmát, az eszmék és események bemutatását és elemzését ugyanis a 18. század végétől kezdték, feltárva azokat az európai és észak-amerikai történeteket, gondolati változásokat, amelyek megalapozták a múlt századi nők helyzetét. A kötet – bár egy sorozatba illeszkedik – önállóan is olvasható és élvezhető munka, hiszen valamennyi következtetése történeti folyamatokba ágyazottan kerül kibontásra. A könyv átfogó és változatos, aligha maradt olyan területe a nők történetének, melyet a szerzők nem érintettek. A jogi, filozófiai, irodalmi vonatkozások mellett a műben megtalálható az eltérő (katolikus, protestáns és zsidó) vallású nők életkörülményeinek összehasonlítása, a leánynevelés bemutatása, a nők munkába állásának és munkakörülményeinek, illetve szabad idejének leírása. Vannak olyan fejezetek is a könyvben, melyek a nők magánéletébe engednek bepillantást, a szépségről, az egészségvédelemről éppúgy olvashatunk, mint a szerelmi kapcsolatokról, a prostitúcióról vagy az abortuszról. Külön alfejezet szól a századvég magányos nőiről, akik munkába lépésük, családtól való önállósodásuk vagy egyéb ok miatt nem mentek férjhez. Széles teret szentel a könyv a feminizmus, a választójogi harcok történetének. Az eszmékről, társaságokról, alapvető feminista követelésekről és a feminista sajtóról egyaránt olvashatunk.

A kötet befejező része spanyol kitekintés, melynek szerzői között több hírneves kortárs spanyol történész-nőt is üdvözölhetünk, például az ír származású Mary Nasht, aki alapítója és igazgatónője annak a barcelonai kutatóközpontnak, ahol kifejezetten a nők történetét kutatják, és aki számos cikket és könyvet írt a nők múltjáról, társadalmi helyzetéről. A braziliai rabszolganők, illetve az argentinai asszonyok életéről írt tanulmányok is érdekes színfoltjai a könyvnek, utóbbi egészen 1914-ig vezeti el témaköreinek vizsgálatát.

A kötet valamennyi alfejezetét bőséges jegyzetek egészítik ki, s rendkívül gazdag bibliográfia áll az érdeklődő olvasó és kutató rendelkezésére. Figyelemre méltóak a mű illusztrációi, izgalmas és érdekes képanyaga – magyarázó aláírásokkal ellátva – akár önállóan is köteteket tölthet meg.

Ambrosné Kéri Katalin

TUNISIE, LES CHEMINS VERS L'INDÉPENDENCE (1945–1956)

(Tunézia, a függetlenséghez vezető utak)

Paris, L'Harmattan, 1992. 279 p.

A tunéziai történetírás központi témája – s ez egy 1956 óta független állam esetében teljesen jogosnak tűnik – az önálló államiság megteremtéséért küzdő nemzeti mozgalom története. Az észak-afrikai ország történettudománya minden szempontból fejlettnak tekinthető: módszertanilag megalapozott, a publikációk mennyisége és minősége komoly, intézményi keretei szolidak. Újabb és újabb témákat, forrásokat dolgoznak fel. Ezt igazolja Sanya El Mechat munkája is. A szerző azt vizsgálja, az Arab Liga hogyan, milyen mértékben támogatta a tunéziai nemzeti mozgalmat az ország függetlenségéért folytatott harcában. A téma megközelítése újszerű. Még a tudományos köztudatban is szinte kritikátlanul elfogadott az a vélemény, amely az Arab Liga szerepét szinte meghatározó elemnek tartja az arab nemzeti mozgalmak harcában. Ez a túlértékelés egyrészt a gyarmatosító országok egyes politikusainak a hidegháború feszült légkörétől is motivált kijelentéseiből, illetve a nasszeri pánarabista korszak történéseiből fakad.

El Mechat nem csupán a Liga hivatalos dokumentációira és archív anyagára támaszkodik, hanem olyan más levéltári forrásokra is (francia, angol, amerikai), amelyek lehetővé teszik az Arab Liga tevékenységének elhelyezését a korabeli nemzetközi kapcsolatrendszerben. Az elemzésből az derül ki, hogy az Arab Liga szolidaritását hangoztatta ugyan, de „csak félénken támogatta a különböző nacionalista mozgalmakat”. (258. p.) S a tunéziai függetlenség kivívása is elsősorban nem az Arab Liga vagy az ENSZ ítéletétől függött, hanem döntően a két fél – a tunéziai és a francia – akaratától. A tunéziai nemzeti mozgalom – vezetőjének, Burgibának kairói tapasztalatai (1945–49) nyomán – a hazai erőkre helyezte a hangsúlyt. A közel-keleti politikai közvéleményt lekötötte a palesztinai probléma. Ám ettől függetlenül is, ekkor még alig mutattak érdeklődést a Maghreb iránt. Burgiba szomorúan írta Ferhat Abbász algériai nacionalista vezetőnek 1946 júliusában: „Oly kevésbé ismertek itt bennünket, hogy mindent a nulláról kellett kezdenem”. (262. p.)

A francia felet pedig az indokínai vereség és az egyre elhatalmasodó algériai háború kényszerítette a függetlenség megadására. Az Arab Liga hozzájárulását a tunéziai nemzeti mozgalom sikeréhez abban jelöli meg a szerző, hogy propagandalehetőséget biztosított neki, s ezáltal állandóan napirenden tartotta a kérdést.

A szerző gazdag dokumentumanyaggal alátámasztva mutatja be a térségben érdekelt hatalmak egymás közötti vetélkedését az Arab Liga feletti befolyás megszerzéséért. Látszólag a franciák és az angolok befolyása a döntő, ám minden fontosabb kérdés kapcsán a Liga főtitkára az amerikaiak véleményét is kikéri. Az Egyesült Államok szerette volna a közel-keleti országokat egy olyan védelmi rendszerbe integrálni, amely ellensúlyt képezett volna a szovjet befolyással szemben. Ehhez a nacionalistákat is meg akarta nyerni. Ennek érdekében céljaik pártolásától sem zárkozhatott el. Ilyen jellegű lépései viszont irritálták szövetségését, Franciaországot. Az Egyesült Államok így igen kényes helyzetbe került, ami magyarázatot ad politikai lépéseinek bizonytalanságára. (196. p.) Érdekes az a megállapítás is, hogy a Szabad Tisztek hatalomra jutására szinte közömbösen reagáltak az arab nacionalisták. Majd csak 1954–55-ben (főként Bandung után) változik meg a légkör, és értékelődik fel Egyiptom. (170–173. p.)

El Mechat könyve, új kontextusba helyezve a tunéziai nemzeti mozgalom történetét, azt is jelzi, hogy a nemzeti történelem kutatása, vizsgálata túllépett a nemzeti kereteken s a nemzetközi folyamatokba ágyazódott. Ez a törekvés, amely más tunéziai történésznél is megfigyelhető, szintén az ország történettudományának módszertani megújulási készségére, érettségére utal.

J. Nagy László

MÉMOIRE DE FEMMES.

TUNISIENNES DANS LA VIE PUBLIQUE 1920–1960

SZERK., BEVEZ.: HABIB KAZDAGHLI

A szerzői kollektíva tagjai: Mehrzia Ayari, Jamila Binous, Leila Blili, Dalenda Larguèche, Hasna Touati, Souad Triki, Olfa Youssef

(Női visszaemlékezések. Tunéziai nők a közéletben)

Edition Média Com, 1993.

A tunéziai történettudomány, amely az arab országokban előkelő helyet foglal el, újabb értékes, mondhatni úttörő jellegű alkotással szolgált. A Dokumentációs és Információs Központ a Nőkről nevű intéztbe tömörült kutatók és a Történettudományi Intézet közös kiadványaként megjelentette a *Női visszaemlékezések* című könyvet. Lapjain meglevenedik, életszerűvé válik a tunéziai nemzeti mozgalom története, feltárul előttünk a társadalom egy-egy aspektusa, a társadalom zártságát feltörő esetek, a nők helyzete a muzulmán társadalmakban.

A hat visszaemlékezés kronológiai kerete az 1920-at követő négy évtized. Az első időpont a modern tunéziai politikai mozgalom születésének dátumaként fogható fel. Ekkor alakult meg a Desztúr (Alkotmány) Párt, amely vezető ereje, magja lesz a nemzeti mozgalomnak. A záródátum 1959, ekkor lép életbe a független Tunézia első alkotmánya, amely a nőknek is komoly jogokat biztosít.

Ezt az időszakot követhetjük nyomon a visszaemlékezések lapjain. Neves, a közéletben nagy szerepet játszó tunéziai nők vallanak önmagukról, mesélik el történetüket, azt a korszakot, amelyben éltek. Megszólal az első tunéziai orvosnő, az első színésznő, tanítónők, politikusfeleségek. Ahogy ők maguk is megfogalmazták, sok tekintetben úttörők voltak. Olyan társadalmi akadályokat kellett leküzdeniük, amelyek Európában ekkor már csaknem teljesen ismeretlenek voltak. Valamennyien szembeszegültek az iszlám – nőkről vallott – felfogásával és következetesen harcoltak a női emancipációért. Mindannyiukra jellemző, hogy a tehetős középosztályhoz tartoztak, szüleik nyitott felfogású, művelt emberek voltak, akik ellenálltak a rokonság áskálódásainak és felesleges aggodalmainak. Azokban az iskolákban, ahová a szüleik beíratták őket, ők voltak az első tunéziai tanulók, az iskolák elvégzése után pedig többen Párizsba, a „bűnös városba” kerültek, mint például Tawhida Ben Cheikh, aki elsőként végezte el az orvosi egyetemet. (26–28. p.)

Többen politikai szerepet vállaltak, megalapították a Tunéziai Muzulmán Nők Unióját (UMFT) és az iszlámmal szakító Tunéziai Nők Unióját (UFT). Nabiha Ben Miled, aki 1952 után az UFT elnöke is volt, már a harmincas években bekapcsolódott a nemzeti mozgalomba. (38–40. p.) Gladys Adda amellett, hogy betöltötte az UFT főtitkári posztját, még a Tunéziai Kommunista Párt Központi Bizottságának is tagja volt. (62–73. p.) Az említett szervezetek nemcsak a női emancipációért küzdöttek, hanem aktív részt vállaltak a függetlenségi mozgalomban is (az UFT-nek például francia nők nem lehettek tagjai). A második világháború idején követelték, hogy ugyanolyan jogok illessék meg a tunéziai katonákat, mint a franciákat, hiszen a francia hadseregbe besorozva ők is ugyanúgy harcoltak fasiszták ellen. A katonák hozzátartozóinak és a szegényeknek hosszú éveken keresztül ingyen ételt osztottak. Közben állást foglaltak politikai kérdésekben is; az UMFT a Desztúrhoz, az UFT a Kommunista Párthoz állt közel. A függetlenség élyerése után szolidaritást vállaltak a szomszédos Algéria függetlenségi harcával, és minden eszközzel támogatták azt.

Találkozunk a kötetben egy svéd nővel is, aki házassága révén került Tunéziába. Hédia Kerstin és férje, Ali Ben Salem svédországi tartózkodásuk idején népszerűsítették a tunéziai függetlenség eszméjét és maguk köré gyűjtötték az emigránsokat, vendégül látták Stockholmban Burgibát is. Jalila Mzali a szüleinek köszönhette, hogy egyáltalán iskolába járhatott: ő volt az első tunéziai lány, akit abba az iskolába beíratnak. Elvégezte a gimnáziumot, majd felsőfokú tanulmányai után megszerzte tanári diplomáját. 1952-ben általános tanfelügyelővé nevezték ki, majd több helyen dolgozott; 1972-től nyugdíjba vonulásáig (1974) a tuniszi főiskola kollégiumának igazgatói posztját töltötte be. (89–96. p.) Ugyancsak érdekes Haydée Tamzali pályafutása is, ő volt nemhogy az első tunéziai, de egyenesen az első arab színésznő. Nagypapja Spanyolországból menekült a zsidók és az arabok üldözése miatt, de előbb Marseille-ben bankot alapított. Ennek fióküzletét Tu-

niszban hozta létre, ez lett a későbbi Tunéziai Bank őse. Haydée apja sem volt kisebb tehetség, szenvedélyesen rajongott minden új találmány iránt, elsőként hozatott Franciaországból egy kerékpárt még a múlt század végén, elsőként repült léggalonnal. A legnagyobb szenvedélye azonban a fényképezés és később a filmezés lett. Lánya így került a filmezés közelébe, fiatal korában számos némafilmben szerepelt. Ezek a filmek jó részt dokumentumfilmek voltak, amelyek az európaiaknak akarták bemutatni Tunéziát. A mozi rendkívül népszerű volt a húszas években Tuniszban, de csak férfiak látogathatták. Külön mozi működött a gazdagabb polgárság és az egyszerű nép számára. A filmeket cenzúrázták: a vásznon egy csók nem tarthatott tovább tíz másodpercnél. (122–126. p.)

A kötet igen fontos problémára irányítja rá a figyelmet: a nők helyzetére az arab társadalmakban. Sokan hibáztatják az iszlámot amiatt, hogy a nőkkel igazságtalanul szigorú, hogy érvényesülésük elé számos nehézséget gördít. Jalila Mzali meséli egy helyütt: „Nagynénéim gyakran vetették édesanyám szemére, hogy megkímél minket a háztartási munkáktól. »Ahelyett, hogy a lányaidra hagynád a házimunkák gondjait és pihenést, iskolába küldöd őket! Micsoda ötlet! Hogyan fogják majd ellátni a saját háztartásukat?» – mondták.” (87. p.)

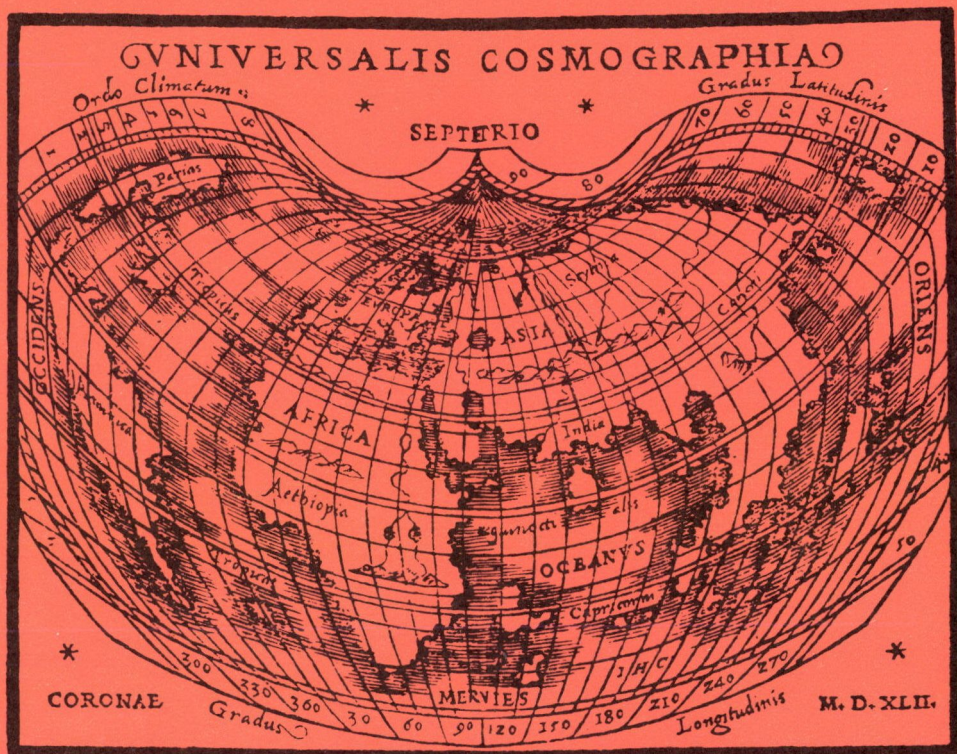
A mai laikus arab államokban azonban sokat javult a gyengébb nem helyzete. Nem utolsósorban a nők függetlenségi háborúkban játszott aktív szerepe miatt, mint láttuk: tevékenyen részt vettek a mozgalomban. A függetlenség után óhatatlanul felmerült a nők helyzetének kérdése. Az emancipáció terén kétségtelenül Tunézia jutott a legtovább, egyébként is ennek az országnak a leginkább európai a jogrendszere. Más, Tunéziánál konzervatívabb arab országokban még mindig megoldatlan ez a kérdés, van például olyan állam, ahol a nők tanúskodása a bíróságokon csak feleannyit ér, mint a férfiaké. Számos helyen létezik még a többnejűség. A kötetben megszólaló nőknek nagy szerepük volt abban, hogy Tunézia ma nem tartozik ezen országok közé.

Ferwagner Péter Ákos

E számunk szerzői:

- Ambrusné Kéri Katalin, tudományos ösztöndíjas, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
- Cseresnyés Ferenc, egyetemi tanársegéd, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
- Ferwagner Péter Ákos, egyetemi hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged
- H. Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London
- Kaelbe, Harmut, egyetemi tanár, Humboldt Egyetem, Berlin
- Kende Tamás, egyetemi tanársegéd, Miskolci Egyetem
- G. Kovács László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
- Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete
- Láng Imre, a történettudomány doktora
- J. Nagy László, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged
- Pilbeam, Pamela, egyetemi tanár, Royal Holloway Bedford New College, London
- N. Szabó József, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
- Szokolay Katalin, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

VILÁGTÖRTÉNET

1995. ős - tél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Be- és kitelepítések Közép-Európában a török uralom után, gazdasági szempontból (1699–1815)

Bevezető (T. Mérey Klára)	3
Kovács Géza: A Temesi Bánság mezőgazdaságának fejlődése a török kiűzése után (1718–1828)	6
Ivan Erceg: Szlavónia (és a Duna-vidék egy része) lakóinak életfeltételei a 17. szá- zad végén és a 18. század elején.....	12
Egyed Ákos: Az örmény kérdés az 1790–1791-es erdélyi országgyűlésen	19
Magyar Eszter: Erdőgazdálkodás és etnikum a Dunakanyarban a török hódoltság után	23
T. Mérey Klára: A külföldi iparosok beköltözésének hatása a gazdasági életre Ma- gyarország délnyugati részén a 18. században	26
Fülöp Éva Mária: Német telepesek egy dunántúli uradalomban a 18. század dere- kán	36
Barta János–Orosz István–Papp Imre: Telepítési mozgalmak és a mezőgazdaság átalakulása a 18. században	40
✓ Kende Tamás: Az orosz obscsina sorsa a magyar historiográfiában	43
Dömötörfi Tibor: A KPD a weimari állam és társadalom válságának időszakában (1928–1933)	50
H. Haraszi Éva: A Foreign Office és a magyar emigránsok, 1944–1954	63

SZEMLE

Jan Rutkowski: The distribution of incomes in a feudal system (Ism.: Tagányi Zol- tán)	94
A népfront Franciaországban (Ism.: J. Nagy László)	95
✓ Giorgio Petracchi: Da San Pietroburgo a Mosca. La diplomazia italiana in Russia, 1861–1941 (Ism.: Réti György)	96
Carlo Vallauri: I partiti d'Italia da De Gasperi a Berlusconi (Ism.: Harsányi Iván)	97
John Saville: The politics of continuity. British foreign policy and the labour government, 1945–46 (Ism.: Jemnitz János)	99
Hányatott sorsú történetírás. Jozef Jablonický: Glasi o historiografii SNP (Ism.: G. Kovács László)	101

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautaványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 200,- Ft, példányonkénti eladási ára: 100,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9522021 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

BE- ÉS KITELEPÍTÉSEK KÖZÉP-EURÓPÁBAN A TÖRÖK URALOM UTÁN, GAZDASÁGI SZEMPONTBÓL (1699–1815)

Milánóban a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus egyik szekcióülésének volt a fenti cím a témája. Az ülésre 1994. szeptember 13-án került sor.

Ezt a témát nagyon időszerűnek éreztem és érzem ma is, hiszen világunk számos bizonyult nemzetiségi kérdése nehezen érthető – elsősorban e tájtól messze élők számára – a „gyökerek”, a közel 200 éves vagy még hosszabb ideig tartó török uralom alól felszabadult területek népesség-átrendeződéseinek, azok okának, okainak, lefolyásának stb. ismerete nélkül.

A szervezés munkáját – mint abban hazánkban talán a legilletékesebb – a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Újkori Tanszéke vállalta magára. Pécsen – a téma ajánlásának idején – még hallatszott az ágyúszó a közeli Baranya-háromszögből, Eszékről, a Dráva túloldaláról. Mindez a mából jövő intés volt arra, hogy a múlt elfeledett gyökereit a maga valóságában kell feltárni és megmutatni a világ történéseinek.

A szervezés – időbeli csúszások miatt – késve indulhatott, s ez a szekció munkáját meglehetősen „féloldalassá” tette. A címben jelzett kitelepülésekről például nem esett szó, s a betelepülés problémakörében is csupán azokról a területekről hangzott el referátum, ahová betelepültek. Nem jelentkeztek előadók olyan területekről (morva föld, Ausztria, Németország), ahonnan a betelepülések történtek. Így aztán a népvándorlásnak is beillő kelet felé történő áttelepülések okai csak érintőlegesen kerültek megtárgyalásra. Mindez azt mutatja, hogy ezt a témát tovább kell kutatni, a hiányosságokat pótolni kell. Jelenleg ezen a Világkongresszuson az is eredménynek számított, hogy a programban szerepelhetett a török uralom utáni betelepülés problémaköre, amely időhöz kötötte egyes népcsoportoknak a Kárpát-medencében való *tömeges* megjelenését. Megmagyarázhatta az alapvető okát annak, hogy – mint azt horvát kollégánk olyan találóan megjegyezte – a Szent István koronájához tartozó országok területén miért, mikor és hogyan vált sokszínűvé és sokajkúvá a népesség. S egyben arra is rámutatott, hogy ez a sokféleség – békés körülmények között – milyen jó hatással volt a gazdasági élet alakulására, mennyivel gazdagabbá tette azt a tapasztalatok cseréje a betelepülések földjén.

A szekcióülés időtartamát 5 órában határozta meg a rendezőség. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen súlyos és sokszínű téma „felvezetéséhez”, megvitatásához ez az idő kevés, de ahhoz elegendő, hogy a téma fontosságát jelezzük, illetve a közös tanácskozások szükségességére és időszerűségére rámutassunk.

A szekció munkáját – a szervezőnek a tárgyalt időszakot bemutató szavai után – Kovách Géza (Arad, Románia) előadása kezdte el. A Temesi Bánság mezőgazdasági fejlődését, annak összetevőit vázolta fel a török kiűzése után (1718–1828). Az előadást, amelyet a szerző távollétében Fehér György (Budapest, Mezőgazdasági Múzeum) olvasott fel, és számos, a közönség soraiban cirkuláló táblázat tett közérthetővé és szemléletessé, nagy érdeklődés kísérte. Különösen a Németországból érkezett hallgatók (Berlin, Bréma) figyeltek fel gazdag adatközlésére. A szerző tanár Aradon, s e témával már hosszabb ideje foglalkozik. Részint szülőföldjén, részint a Bánát szerb oldalán található

régi megyei forrásokat használta fel referátumához, melyek a magyar és német kutatók számára alig megközelíthetők. Előadásának szövegét – számos táblázatával – Önök is olvashatják.

A következő előadó Zágrábból érkezett. Dr. Ivan Erceg professzor az *Acta Oeconomica* szerkesztőségének tagja évek óta, s így számára természetes az országhatárokon túltekinthető, elemző gazdaságtörténeti munkálkodás. Előadásában Szlavónia és a Dunatáj egy része lakóinak életét tekintette át a 17. század végétől a 18. század elejéig. Forrásai között éppúgy megtaláljuk a horvát néprajzi kutatások eredményeit, mint a korszakra vonatkozó általános magyar történeti irodalom alapműveit. Német nyelvű előadását magyar fordításban nyújtjuk át az olvasónak. A szerző mintaszerűen helyezte el időben és térben a mondanivalóját.

A következő előadás Egyed Ákos egyetemi tanár (Kolozsvár) munkája volt, aki az eredmények erdélyi betelepülésének gazdasági szerepét foglalta össze röviden. Mondanivalóját olasz nyelven Teke Zsuzsanna (Budapest) ismertette, mert a szerző nem vehetett részt a kongresszuson. Az olvasó szerencséjére a kolozsvári szerző kibővítette előadásának akkori szövegét, és az egyébként is érdekes téma ezáltal még gazdagabb lett.

A szünet előtti utolsó előadás esettanulmánynak is tekinthető, de ugyanakkor gazdasági életünknek igen fontos ágára, az erdészettörténetre vonatkozólag hozott új és fontos adatokat. Magyar Eszter (Gödöllő, Agrártudományi Egyetem) a Dunakanyarban letelepült németeknek az ottani erdőségekkel való kapcsolatát, az „erdőélet” mutatta be nagyon szemléletes példákkal. A szerző – a hazai erdőségek történetének ismert kutatója – olyan adatokat tárt a hallgatóság elé, amelyek a nemzetközi erdészettörténet számára is érdekesek lehetnek.

A négy előadást követő szünet alkalmat adott az egyéni gondolatok kicserélésére. A hallgatóság köréből sokan elkérték a kitett rövid összefoglalásokat, táblázatokat. Ekkor derült ki, noha a nyugati történetírás érdekelt képviselői elzárkóztak az előadások tartása elől, érdeklődő közönségként a magánbeszélgetésekben igen aktívnak mutatkoztak.

A szünet utáni első előadás ugyancsak esettanulmánynak tekinthető. T. Mérey Klára (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) a külföldről betelepült kézműiparosok munkásságának hatását vizsgálta Magyarország délnyugati részén (pontosabban a Kelet-Dunántúlon) a 18. század végének gazdasági életére. Arra kívánt rámutatni, hogy az új betelepültek mivel gazdagították a hazai ipart, és hogyan mozdították elő fejlődését. Az alábbiakban közzétett tanulmány előadásának bővített formája, hiszen a 15 perces időkeretbe nem fértek be azok a részletes elemzések, amelyeket a hazai olvasó egy ilyen témájú referátumtól joggal elvárhat.

Hasonló volt a célja Fülöp Éva Mária (Budapest, Mezőgazdasági Múzeum) referátumának, aki egy dunántúli uradalom német telepeseinek gazdálkodását mutatta be a 18. század közepén. Ez a tanulmány – mint azt az olvasó látni fogja – mintegy nagytón át mutatja be egy kisebb német közösség új növényeket és mezőgazdasági módszereket „áttelepítő” gazdálkodását. Ahogyan a vízcsepp kicsiben visszatükrözi az egész tengert, ez a „minta” is jó összefoglalását adja a „makróban” lezajlott gazdasági eseményeknek.

Utolsóként a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem „hármasa”: Orosz István, Barta János és Papp Imre előadását ismertette német nyelven Barta professzor. Ez a tanulmány különösen nagy érdeklődésre tarthatott számot, hiszen a gazdaságtörténeti irodalomban sok érdekes munkát, alkotást felmutató szerzők most is új és elsősorban hazánk keleti felét érintő témával léptek elő. Előadásuk itt köreadott szövege önmagáért beszél.

A szekció hét előadása, noha a referálók mindegyike józan önmérsékletet tanúsított s nem lépte át a megszabott 15–20 percet, mégis annyira igénybe vette az időt, hogy vitára, hosszabb megbeszélésre a szerzők és a hallgatóság között inkább magánbeszélgetések formájában került sor. Mindamellet a horvát és a magyar gazdasági helyzet hasonlóságára jól rávilágított Orosz István professzor kérdésére Ivan Erceg által adott konkrét válasz.

A szekció lezárása után az volt a benyomásom, hogy ezeknek a kérdéseknek a tárgyalását – lehetőség szerint magyar kezdeményezéssel – folytatni kellene ezen a fórumon, a gazdaságtörténeti világkongresszuson is! Nagyon remélem, hogy a Világtörténetben közzétett előadások szövege elősegíti a téma fontosságának felismerését, s lesznek majd új „küldöttek”, akik e jó szándékkal elindított témát további nemzetközi fórumokon is tovább viszik.

T. Mérey Klára

A TEMESI BÁNSÁG MEZŐGAZDASÁGÁNAK FEJLŐDÉSE A TÖRÖK KIÚZÉSE UTÁN (1718–1828)

A történelmi Bánság felöleli a Duna, Tisza, Maros és a Déli-Kárpátok közti területet. Központja, Temesvár másfél évszázadig a törökellenes küzdelem legjelentősebb vára. A Bánság három vármegyét foglal magában: Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyéket. A síkvidék lakossága a helynevek tanúsága szerint a török hódításig magyar, Krassó-Szörényben román, de már a 14. század végétől kezdve nagy tömegben húzódik fel a szerbség. A közel négyszáz éves állandó harcok miatt a magyarság kipusztul vagy elvándorol.

1552-ben Losonczy István hős védelme hiábavalónak bizonyul. Temesvár elesik, s a török külön vilajetet szervez, amely meg is marad 1716-ig, mikor Savoyai Jenő császári hadai bevonulnak Temesvárra. Az 1718-as pozsareváci béke értelmében a Bánát Bécs uralma alá kerül. A Bánság hetven évig katonai közigazgatás alá kerül, gróf Mercy Claudius Florimundus lovassági tábornok lesz a „Haupt-Einrichtungswerk” katonai kormányzója. Elnökletével létrejön a „Lands-Administration des Temescher Banats”, katonai és kamarai tisztviselőkkel, a kerületek élén 11 „Verwalter”-rel és a melléjük kirendelt tisztartókkal, vámszedőkkel, harmincadosokkal, sőtisztekkel és írnokokkal.

Mercy, a világosfejű, európai látókörű katonapolitikus mindenekelőtt az elvadult, de termékeny táj újranevelését tekinti első feladatának. Megindul tehát az újratelepítés. A szerbek elsősorban délre, majd a Tiszai határőrvidékre jönnek tízezrével, saját metropolitájuk vezetésével. A román lakosság is lehúzódik a síkvidékre. Mercy azonban német földről hozat telepeseket, az első hullámot 1718 és 1724 között, legelőször bányászokat és iparosokat. Ezek telepednek meg Lugoson, Oravicán, Resicán és Temesváron. De nagy számban jönnek parasztszaládók is, ezek telepednek meg Csákován, Freidorfban, Mercydorfban, Gátalján, Szentandráson, Zádorlakon, Perjámoson és Újaradon. Már ekkor ipari növényeket, szőlőskerteket, rizs- és eperfaültetvényeket telepítenek. Temesváron, Resicán manufaktúrák, kereskedelmi társaságok alakulnak.

A század közepén kerül sor a második betelepítési hullámra. A telepesek főleg Hauenstein, Pfalz, Lotaringia, továbbá Württemberg, Hessen és Nassau vidékéről jönnek.

Az 1760-as években telepednek meg a svábok Németcsanádon, Nagyszentmiklóson, Hatzfelden, Billéden, Csátádon, Bogároson, Nagy- és Kisjécsán, Marienfelden, Osternben, Albrechtsfloron, Altringenben, Újpécse, Gottlobon, Grabatzon, Lieblingen, Szakálházán, Temeshidegkúton, Traunauban, Angyalkúton, Gyertyámoson, hogy csak a legfontosabbakat soroljuk fel.

Az elzászi franciák központja Saint Hubert lett, továbbá Charleville, Lichtenwald, Soltourn, Heufeld s részben Triebswetter. De jöttek ide rizstermelő olaszok, szőlőtelepítő spanyolok, továbbá krassovánok, csehek, Vingára és Óbessenyőre katolikus bolgárok, tiroli bányászok, örmény, görög és illír kereskedők.

A kamara – hiszen minden a kamara birtoka volt – igyekezett anyagilag is segíteni az új telepeseket. Nemcsak nemesített magvakat, fajállatokat bocsátott ingyen a rendelkez-

zésükre, de szabályozta a vadvizeket, mindenekelőtt a Bégát, biztosította a szabad irtást (földfoglalást), sokévi adó- és dézsmamentességet adott. Céhek, manufaktúrák és kereskedelmi társaságok alakultak. Temesváron, Resicán létrejöttek az első gyárak.

A telepítések története részleteiben ismert, és bőséges irodalma van. Mi akkor az, amit ma hozzáadhatunk? A statisztika, melynek fényében képet alkothatunk arról a gyors gazdasági felemelkedésről, mely egy rövid évszázad alatt a Bánságban bekövetkezett. Az új telepések nyugat-európai agrárkultúrát hoztak be. Röviden: jobb termőképességű magvakat, fajállatokat, mindenekelőtt a mecklenburgi lovat, munkaeszközöket (váltóékét, vasboronát, társzekeret), vetésforgót, ipari és takarmánynövényeket, nagyméretű kukorica- és burgonyatermesztést, mely lehetővé tette a belterjes állattartást. Ehhez járult természetesen a maga korában korszerű infrastruktúra, a mezőgazdaságot, építkezést kiszolgáló és a ruházatot biztosító kisipar.

Beszélhetünk az új települések jellegéről is. Jellemzővé válik a négyzetes utcahálózat, nagy központi vásártérrel, a többnyire egyholdas belső telkek. A belső önkormányzat is kiépül, az új faluközösségek terheiket közösen, pénzben váltják meg. A 18. század végén a bánáti nagyközségek robotterheik legnagyobb részét már pénzben váltják meg, általában 10 krajcárjával a gyalogrobot napját. Felszabadul a munkáskéz, s a szabad irtás révén egyre gyarapszik az úrbéri föld, nagy kiterjedésű közlegelőkkal.

A mondottak szemléltetésére két nagy összeírás szolgáltatja a hiteles statisztikai adatokat. Az egyik az 1780-as úrbérrendezés, a másik az 1828-as általános összeírás. Az 1780-as úrbérrendezés a Bánságban átlagban 34 kataszteri hold (20 hektár) földet határozott meg egy egész telekre.

Az összesítő táblázat révén pontos összehasonlítást végezhetünk az egyes földek úrbéri földjeinek mennyisége és megoszlása között. Ehhez adandók még a Bánságban a kamarától bérelt, úgynevezett kontraktuális földek is, különösen a dohánykertészek esetében.

A mondottak igazolása végett vizsgáljuk meg, miként mutat a Magyar Királysághoz tartozó keleti megyék úrbéri földjeinek statisztikája.

A parasztcsaládok száma

Vármegye	Települések száma	Jobbágy-családok	Zsellér-családok	Összesen
Szatmár	279	8 107	4 105	12 212
Bihar	458	17 222	14 967	32 189
Arad	176	11 551	4 693	16 244
Temes	201	28 261	5 339	33 600
Torontál	111	16 780	2 648	19 428
Krassó-Szörény	210	27 780	4 120	31 900

E számadatokból nyilvánvalóan kitűnik, hogy a bánáti megyék parasztlakossága jócskán meghaladja a másik három kelet-magyarországi megyéét. Még kirívóbb az eltérés az úrbéri földek esetében.

Vármegye	Úrbéri telkek száma	Belsőség p. mérő	Szántó hold	Kaszáló e. vágó	Szőlő kapa
Szatmár	2 740 ⁶ / ₈	22 106 ⁶ / ₈	80 796 ² / ₈	49 796 ² / ₈	6 396 ² / ₈
Bihar	5 053 ⁷ / ₈	40 081 ⁷ / ₈	157 436 ² / ₈	93 756 ² / ₈	27 221 ⁴ / ₈
Arad	3 129 ² / ₈	15 207	80 417 ¹ / ₈	60 454 ² / ₈	14 319
Temes	12 760 ³ / ₈	összesen	395 572,4	hold	
Torontál	10 065 ³ / ₈	összesen	312 027,4	hold	
Krassó-Szörény	6 388 ³ / ₈	összesen	198 050,4	hold	

Tekintve azonban, hogy a holdak megyénként nem egyformák (Szatmár, Bihar és Arad megyékben általában 1100 négyszögről, a Bánátban viszont kataszteri hold, 1600 négyszögrőlével), a pontos összehasonlítás végett hektárra átszámítva megadjuk az úrbéri földek nagyságát:

Szatmár megye	56 579	hektár úrbéri föld
Bihar megye	109 299,5	hektár úrbéri föld
Arad megye	59 388	hektár úrbéri föld
Temes megye	230 532	hektár úrbéri föld
Torontál megye	180 695	hektár úrbéri föld
Krassó-Szörény	114 869	hektár úrbéri föld

Nyilvánvaló, hogy a legkiterjedtebb földművelés Temes és Torontál megyében folyt. Ehhez hozzá kell számítanunk a földművelés minőségét is, tekintve, hogy a keleti megyékben és Krassó-Szörényben inkább a kétfordulós talajművelés folyt, csak körülbelül a falvak egyharmadában (síkvidék) a háromfordulós, addig Temesben és Torontálban a fontosabb nagyközségekben már feladták a nyomáskényszert is.

Lényeges kérdés a helységek nagysága is. A Bánságban sok a vásártartási joggal rendelkező mezőváros, saját belső önkormányzattal. E mezővárosok széles határral rendelkeztek, pusztákat béreltek, többnyire a kamarától, fejlett állattartást folytattak. Lakosságuk bekapcsolódott az árutermelésbe, különösen a napóleoni háborúk idején. A kibontakozó gyapjúkonjunktúra idején jelentősen megnő a birkák száma. A nagyméretű jószág-tartás mellett a földművelésben is modernebb módszereket alkalmaznak (lóvontatás, társzeker, rendszeres trágyázás, többszörös vetésforgó). Fejlődik az infrastruktúra, egyre több kisiparos, kereskedő telepszik meg a nagyközségekben, egyrészt a mezőgazdaság kiszolgálására (kovácsok, kerékgyártók, kötélverők, szíjgyártók), másrészt a megváltozott életforma miatt (szabók, szűcsök, csizmadíák, kalaposok, kőművesek, ácsok stb.).

A mezővárosi fejlődés már az úrbérrendezés alkalmával megfigyelhető. Ha a 300 családot meghaladó helységeket mezővárosoknak tekintjük, akkor a tanulmányozott megyékben a következő kép tárul elénk:

Megye	N a g y k ö z s é g e k s z á m a			
	200-nál több család		300-nál több család	
	1780	1828	1780	1828
Szatmár	—	7	1	2
Bihar	7	31	6	27
Arad	13	33	3	28
Temes	37	42	25	47
Torontál	23	23	15	104
Krassó-Szörény	24	34	21	27

Ezekhez számítandók a szabad királyi városok: Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár és Karánsebes.

Az árutermelő parasztság erősödése révén erős vagyoni eltolódás is megfigyelhető. A 19. század elején erősen megnő a zsellérek, szolgák száma. Ők részben a módosabb parasztgazdáknál, részben a kamarai birtokok eladása során kialakuló majorságokban nyertek alkalmazást mint béresei, konvenciósi cselédek, alkalmi napszámosok. Ezt a folyamatot az 1828-as általános összeírás adatai igazolják.

Vármegye	C s a l á d o k s z á m a						
	jobbágy	házas zsellér	háztalan zsellér	szolga	iparos	kereskedő	honoratior
Szatmár	9 437	6 453	1162	451	274	34	9
Bihar	29 956	25 196	3211	578	1010	274	39
Arad	22 846	8 260	818	529	702	45	
Temes	30 728	10 861	4248	2922	2255	278	58
Torontál	21 848	16 679	6817	4658	2880	499	39
Krassó-Szörény	27 832	9 070	1205	848	725	90	46

A megművelt földek tekintetében nehéz táblázatot készítenünk, mivel a két összeírásnál más és más kritériumok szerint mérték fel a földeket. Az úrbéri földek mennyisége a Bánátban már nemigen növekszik, változik azonban összetétele a megművelés tekintetében. Mindenekelőtt csökken a kaszálók és legelők aránya a bevetett területek javára. Különösen megnőtt a szőlők területe. Megfelelő adatok hiányában nem ismerjük összességében a jobbágyság, zsellérek, dohánykertészek bérelte puszták vagy más kontraktuális földek helyzetét. Az 1786-os úrbéri összesítő táblázatból azonban kiszámíthatjuk falvanként az egy családra eső átlagos úrbéri telkek mennyiségét, mely különösképpen kidomborítja a bántági parasztgazdaságok izmosságát.

Megye	Az egy családra átlagban eső telek nagysága falvanként						
	1/8	2/8	3/8	4/8	6/8	egész	egésznél több
Szatmár	72	104	54	29	9	1	—
Bihar	167	187	64	34	5	1	—
Arad	74	68	19	12	3	—	—
Temes	5	28	36	82	42	7	1
Torontál	15	3	8	39	40	6	—
Krassó-Szörény	46	109	33	19	2	1	—

Nyilvánvaló, hogy egyazon községen belül nem minden parasztgazda rendelkezik kevés vagy sok földdel. Elgondolkodtat az azonban, hogy Temes-Torontálban falvanként átlagban 20–30 kataszteri hold jut egy gazdára. Ilyen körülmények között emelkednek ki az egész, sőt több telekkel rendelkező, béreseket, szolgákat tartó parasztgazdák.

Az 1828-as összeírás megadja az adó alá eső paraszti tulajdonban lévő állatállomány számát: az igavonó, szaporodó, illetve az egy éven felüli jószágokat (nem adja meg tehát a szopós borjak, kiscsikók, bárányok és malacok számát). Ezeknek az adatoknak az összehasonlítása még inkább alátámasztja a Bánság felgyorsult tőkés fejlődésével kapcsolatosan tett megállapításainkat.

Megye	Jármos ökör	Tehén	Borjú	Ló	Birka	Sertés
Szatmár	7 607	7 166	1 085	9 298	2 102	3 446
Bihar	12 356	13 324	2 887	12 763	7 470	4 861
Arad	15 448	11 922	7 422	17 370	14 343	10 191
Temes	38 172	38 476	15 181	61 492	292 649	47 318
Torontál	30 733	53 220	21 536	93 035	249 545	57 963
Krassó-Szörény	41 526	28 097	13 187	10 445	162 838	64 277

Egyik-másik nagyközség a Bánságban minden szempontból gazdag, virágzó parasztgazdaságokkal rendelkezik. Ennek szemléltetésére íme néhány ragyogó példa:

	Német- csanád	Temes- gyarmat	Liebling	Perjámos	Szakál- háza	Nagy- szent- miklós	Nagy- becskerek	Nagy- kikinda
jobbágy	418	279	207	235	303	548	801	525
házas zsellér	291	180	23	73	41	696	1021	470
háztalan zsellér	10	204	5	12	106	204	542	430
szolga	80	97	93	78	179	99	349	426
iparos	44	47	30	25	26	210	311	250
kereskedő	1	1	1	5	1	30	115	51
honoratior	1	2	—	—	—	7	7	29
szántóföld (p. mérő)	7137	4094	6272	8910	9 980	15 196	12 846	12 907
kaszáló (hold)	1981	2370	2376	1516	20 010	2 248	3 413	2 613
szőlő (p. mérő)	196	2376	—	—	—	838	2 474	702
ökör	364	59	—	—	45	162	898	1 940
tehén	924	427	1129	809	1 496	945	1 171	3 118
borjú	428	144	424	181	253	336	505	999
ló	1771	839	729	1074	1 139	2 079	2 986	4 523
birka	2741	830	739	850	14	2 752	9 433	13 118
sertés	830	652	337	215	1 390	443	1 914	1 398

A számadatok önmaguktól beszélnek. Temes és Torontál megyében az állatállomány minden területen meghaladja Arad, Bihar és Szatmár megye állatállományát. A példaként felsorolt temesi, torontáli mezővárosokban több ló van, mint a többi kelet-magyarországi megyében összesen, míg a birka- és sertésállomány a többszöröse.

Ezek az adatok kimondottan csak az adó alá eső paraszti tulajdonra vonatkoznak. Ehhez hozzá kell számítanunk a 19. század elején sorra izmosodó uradalmakat. Ezekre vonatkozóan azonban nem rendelkezünk összeírásokkal. Bizonyos adatok azonban ebben a tekintetben is virágzó és egyre fejlődő mezőgazdaságra utalnak. Elegendő a nagyszentmiklósi Nákó-uradalomra hivatkoznunk, melynek keretében ez idő tájt szervezi meg a mezőgazdasági iskolát Tessedik Sámuel.

Dolgozatunk tárgya a mezőgazdaság. Gondolom, nem kell külön hangsúlyoznunk a bánsági ipar jelentőségét, hiszen ekkor már Temesvár, Resica, Boksánbánya, Versec, Nagybecskerek, Nagyikinda, Lugos stb. már számottevő ipari központok voltak.

Irodalom

- Baróti Lajos*: A bánsági legrégibb német település története. Temesvár, 1892.
- Baróti Lajos*: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. I–II. Budapest, 1893–1907.
- Borovszky Samu*: Temes vármegye. Budapest, é. n.
- Borovszky Samu*: Torontál vármegye. Budapest, é. n.
- Böhm Lénárt*: Geschichte des Temeser Banats, 1–3. Leipzig, 1861.
- Griselini Franz*: Versuch einer natürlichen und politischen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte, 1–2. Wien, 1780.
- Iványi István*: A tiszai határőrvidék, 1868–1750. Hazánk, 1884–1885.
- Kempelen Béla*: Adalékok a délvidéki német telepítések történetéhez. – Századok, 1906. 911–915.
- Kovách Géza*: Jobbágyviszonyok Szatmár megyében az 1774-es úrbérrendezés idején – Szabolcs-Szatmár Megyei Közlöny, 1993/3.
- Kovách Géza*: Răspîndirea breslelor rurale în partea de vest a României în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea. – Ialomita, Materiale de Istorie Agrară a României Slobozia, 1983. 521–539.
- Ortvay Tivadar*: Temes vármegye és Temesvár város története, I–IV. Pozsony, 1896–1914.
- Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története, I–IV. Budapest, 1883–1885.
- Pesty Frigyes*: A Szörényi bánság és Szörény vármegye története, I–III. Budapest, 1877–1878.
- Schimska E.*: Technik und Methoden der thesesianischen Besiedlung des Banats, 1718–1806. Baden bei Wien, 1939.
- Szentkláray Jenő*: Mercy Claudius Florimund kormányzata a Temesi Bánságban. Budapest, 1909. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 22.)
- Szentkláray Jenő*: Száz év Délmagyarország történetéből. Temesvár, 1879.
- Temesi Győző*: A temesközi vízszabályozások a XVIII. században. – Földrajzi Közlemények, 1939. 494–506.

SZLAVÓNIA (ÉS A DUNA-VIDÉK EGY RÉSZE) LAKÓINAK ÉLETFELTÉTELEI A 17. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 18. SZÁZAD ELEJÉN

I. RÉSZ

1. Elpusztított települések, elűzött emberek a török kiűzésének időszakában

Az oszmán hadsereg veresége Bécs falai előtt (1683. szeptember 12.) és Párkánynál (1683. október 8.) alapvető változásokat okozott az akkori Európa területének két hatalmas állama, a Habsburg Birodalom és az Oszmán Birodalom kölcsönös kapcsolataiban. Az Eszék és Szlavónia területén 100 000 fős hadsereget szervező és onnan Bécs felé induló Kara Musztafa nagyvezír veresége maradandó hatású volt. Ettől a csapástól és vereségtől a török hadsereg többé nem tért magához, ütőereje fokozatosan gyengült. Az addigi kíméletlen előrenyomulás és hódítás helyett a kitérés és visszavonulás ideje jött el. Ennek ellenére az oszmán hadsereg nem csupán a meghódított területek megtartására, hanem az elveszített visszaszerzésére is törekedett. A harcok széles fronton, a hosszan elnyúló horvát–magyar területeken (1683–1691–1699) váltakozó szerencsével zajlottak, számtalan település, sőt egész körzetek cseréltek többször gazdát, módosultak a határok, egyszer az egyik, máskor a másik hadsereg javára. Azokon a helyeken volt a legnagyobb a pusztítás, amelyeket az osztrákok és a törökök váltakozva foglaltak el, a lakosságot vagy elűzték lakhelyéről, vagy elpusztították.

A török hadmozdulatok ellenére az osztrák hadsereg jelentős sikereket könyvelhetett el az összes hadszíntéren. Ezt bizonyítja Eszék (1685), egész Szlavónia, továbbá Buda (1686) és Pécs visszafoglalása. A hadi sikerek a karlócai (1699), a pozsareváci (1718) és a belgrádi (1739) békekötésekhez vezettek. A tárgyalások közben a két ellenséges fél közötti harcok eltérő sikerrel tovább folytatódtak. Mindkét hadsereg kegyetlenül pusztította a falvakat és a településeket, megsemmisítette az anyagi és a természeti javakat, és eközben a falvak és a városok lakóit sem kímélték.

A pusztulásra az egyes helységekre és területekre vonatkozó gyér számú és gyakran egymásnak ellentmondó történelmi adatból lehet következtetni. A legtöbb adat gróf Carl Caraffa-bizottság tevékenysége nyomán maradt fenn: a kamarai igazgatás bevezetésére és a török határ mentén határőrvidék létrehozására (1700–72) vonatkozó utasítások, illetve a Szlavóniával és a Szerémséggel kapcsolatos jelentések. Az egykori Horvát-Szlavón-Dalmát Királyság egy újabb határőrvidékkel gyarapodott, amely közvetlenül a bécsi Udvari Haditanács alá tartozott.

Bár az osztrák hadsereg összetétele nagyon heterogén volt, a katonák között a magyarok és a horvátok voltak a legtöbben. Bécs és egy kisebb osztrák terület kivételével a harcok évekig magyar és horvát földön folytak, ennek következtében ez a két – Szent István koronája alá tartozó – ország szenvedte a legnagyobb népességvesztést és a legjelentősebb, felmérhetetlen anyagi és egyéb károkat.

A Duna vidékén és Szlavóniában a harcok folyamán a keresztény lakosság jelentős

számban csatlakozott a császári hadsereghez. A „hazai” népesség támogatta a törökök kiűzését, különösen a határterületeken, a keresztény lakosság követte I. Lipót 1687. szeptember 6-i felhívását, amelyben a császár a török hódítók elleni harcra szólított fel. A császári hadsereg sikerei ellenére a határterületeken a lakosság még két évtizedig nem érezhette biztonságban az életét és ingó, illetve ingatlan vagyonát, mert a török hadsereg még gyakran betört, elpusztította és kirabolta a falvakat, településeket. És ahol nincs biztonság és béke, ott nincs élet, munka és tulajdon.

2. A gazdaság fokozatos újjászervezése

Valamennyi horvát–magyar terület, ahonnan a törököket kiűzték, császári katonai igazgatás alá került. Természetesen a katonák helyreállítottak és felszereltek minden olyan objektumot, amely hasznos lehetett. Gazdasági szempontból kevés lehetőség adódott a termelés felfuttatására, mert kereteit felszámolták és a településeket elpusztították. A földeket évekig nem művelték meg, és a háború hónapjai felemésztették a falusi és a városi lakosságot, megsemmisítették az állatállományt. Éhínség és járványok kísérték a városok és falvak életét. Ilyen körülmények között ezeken a területeken nem kerülhetett sor a lakosság életfeltételeinek regisztrálására. Bizonyos tekintetben ez érthető is: mert kinek volt kedve és lehetősége az általános veszély és pusztítás közepette felméréseket végezni? Ezért azok a szórványos adatok, amelyek ránk maradtak csak cum grano salis fogadhatók el.

A törökök 1691. augusztus 18-i szalánkeméni veresége (a Musztafa Pasa Köprülü nagyvezír és Badeni Lajos herceg közötti harcban) után feljegyezték, hogy Szlavónia területe végre szabad lett. A következőket olvashatjuk erről: „Mint az elmúlt időszak és a háborús vihar néma tanúit, mindenütt romokat és üszköket találunk, amelyek olyan ijesztőnek tűnnek, akár egy kísértet. Szlavóniát bejárva, napokig utazhattunk anélkül, hogy egyetlen lélekkel találkoztunk volna. Mindenütt ugyanaz a látvány fogadott. A föld évek hosszú során át elhagyatva és megmunkálatlanul maradt, mivel senki sem volt, aki megművelte volna. A háború elriasztotta az embereket és elpusztította az állatokat. Az éhség és a nélkülözés állandó kísérői voltak Szlavónia lakosságának.” Többé-kevésbé ez az állapot uralkodott a magyar–horvát területek egyéb részein is.

Szlavónia egyes helységeinek és területeinek helyzetét még érthetőbben és konkrétabban világítják meg az egyes fellelhető adatok. Egy összefoglaló jegyzék szerint Eszék, Pozsega és Virovitica tágabb körzetében 70 lakott és 452 elnéptelenedett falu és település van ekkor. Az utóbbiak közül 367 keresztény, 85 muzulmán volt. Az 1690–96 közötti években az alkalmi török betörések miatt romlott a helyzet, amelynek következtében Szlavónia és Baranya területén folytatódott a falvak elhagyása. A Szlavónia kisebb részére vonatkozó 1692. évi adatok alapján a következőket lehet megállapítani a falvak állapotáról:

Megnevezés	Mennyiség
Falvak	139
Lakosok	11 494 fő
Baromfi és egyéb háziállat	14 017 db
Szántóföld	3892 hold
Szőlő (100m ² =1 Hr)	4896 kapaalja
[1 hold = 7–10 kapa]	

Ennek alapján az egyes falvakra átlagosan 83 lakos, 101 lábasjóság és egyéb haszonállat, 28 hold szántó és 35 kapaalja szőlő jutott. Ezekkel a számokkal jellemezhetők a falusi emberek minden esetben nagyon alacsony élet- és munkakörülményei. Az említett viszonyok a határvidékeken, ahonnan a törököket kiűzték, sokáig fennmaradtak. A listák nem foglalták magukban Szlavónia nagyobb részét, különösen a városokat, továbbá a lakosságnak azt a részét, amely az erdőkben és a hegyekben bújt el, ahová a népszámlálást végzők nem jutottak el.

3. A hosszú évekig pótolhatatlan óriási népességveszteség

Az elmondottak és más részleges adatok alapján I. Mažuran megállapította, hogy Szlavóniának az 1690–91-ben kb. 40 000 lakosa lehetett, ez kb. 20 %-a az 1683. évinek, amikor Kara Musztafa nagyvezír hadjáratot indított Bécs ellen. Ez valójában annyit jelent, hogy Szlavónia a felszabadító háborúk során elveszítette népességének kb. a 80 %-át, és az ország pusztává változott. Ilyen demográfiai veszteséget sehol nem jegyeztek fel Európában. Csupán egyetlen kivándorlási hullámban kb. 30–40 000 nő, gyerek és férfi menekült Szlavóniából Törökországba. Az oszmán csapatok visszavonulásakor néhány ezer vlach a törökökkel tartott. De ezzel a ki- és betelepülés még nem ért véget.

4. Lassú népességnövekedés és a gazdasági tevékenység újjáéledése

Megállapítható, hogy az 1692–1700 közötti években a fokozatos településnövekedés és a népességemelkedés periódusa kezdődött el, de sem az egyik, sem a másik nem lineárisan, hanem oszcillálva zajlott. Éppen ez bizonyítja, hogy a nyugodt és biztonságos élethez nem volt adott minden szükséges feltétel, ezért effektív munkát sem a szántóföldön, de azon kívül sem lehetett végezni. Mindezek hiánya a népesség kivándorlását és kihalását feltételezte.

Igaz, hogy ebben az időszakban a népesség nagyobb mértékben telepedett le, de a kisebb népcsoportok elvándorlása sem szűnt meg. Amikor Savoyai Jenő herceg Szarajevóból (Boszniából) vonult vissza (1697), több ezer ortodox keresztény jött vele, akik letelepültek Szlavóniában. Ezután folyamatosan kisebb-nagyobb népesség-hullámok érkeztek Boszniából, Likából és – jóval kevesebben – Szerbiából az osztrák fennhatóság alatti horvát-magyar területekre. Ehhez járultak további alkalmi népmozgások, amelyek kisebb csoportokban zajlottak, főként az ortodox népesség körében, Törökország irányába. Érdekességgéppen megemlíthjük, hogy csekély számú katolikus népesség (bizonyára horvátok és magyarok) török területre költözött át.

a) Lépésről lépésre keletkeztek falvak és települések különböző formákban, különböző helyeken, eltérő jeleggel. Egyes helyeken a mezőgazdasági termelés volt túlsúlyban, másutt az állattenyésztés, néhol mindkettő azonos jelentőséggel bírt. A népesség jobb életlehetőségekhez jutott, és megteremtődtek a hatékonyabb munka feltételei is. Ez azért lényeges, mert jobb és hatékonyabb munka nélkül nincs jobb élet.

b) A terület életének megszervezése (hadsereg-, közigazgatás-szervezet, bíraskodás, kamara stb.) a gyakorlatban nem bizonyult éppen a legsikeresebbnek. A felsőbb szervek fellépése és intézkedései erőszakosak és kíméletlenek voltak. Ahelyett, hogy fokozták volna a népesség alkotó- és munkakedvét, védekező és passzív magatartást vál-

tottak ki belőlük. Úgy látszott, mintha az önkényeskedés különböző formáit és törvénytelségét konzerválták volna, s mindezekben mindenekelőtt a lokális és a regionális felsőbb hatóságoknak volt kiemelkedő szerepük. Az ilyen fajta „igazgatás” és „szabályozás” leginkább a paraszti népeiséget érintette, amely népesség munkájából és termeléséből többé-kevésbé a társadalom valamennyi rétege élt.

II. RÉSZ

1. Terület és fejlődési feltételek

A török kiűzése után rögzítették az újjászervezett területi egységek határait: a polgári, tehát a nem katonai igazgatás alá eső rész 10 000 km²-nyi, a vojna krajina (k. u. k. katonai határőrvidék) 2 500 km²-nyi (mindkettő Szlavónia és a Szerémség területén), továbbá Baranya 5090 km²-nyi (ebből ma 3947 km² Magyarországhoz, 1143 km² a Horvát Köztársasághoz tartozik) területet foglalt magában.

2. A terület helyzete és szervezete

A hatóságok megszervezésének és a közigazgatási rendszer kiépítésének a célja mindekelőtt a békés élet- és munkafeltételek biztosítása volt. A közigazgatási szervezet kialakításának tekintetében a horvát rendek különösen érdekelték voltak, hiszen az ő történelmi-demográfiai területükről volt szó, ezért megkísérelték Szlavóniát és a Szerémséget a báni igazgatásnak és a horvát országgyűlésnek alárendelni. Ezekkel a törekvésekkel Caraffa gróf (és nemcsak ő) azzal az indoklással szegült szembe, hogy Szlavónia teljesen új szerzemény, amelyet császári fegyverek hódítottak és szereztek meg, és még túlságosan korai lenne a megyerendszer felújítása, mivel ezáltal az egyébként is kimerült ország még inkább meg lenne terhelve. Ezért került a nép feletti hatalom, valamint az országról való rendelkezési jog in ultima linea a bécsi udvar és hatóságai, illetve közigazgatási szervei illetékessége alá.

3. A földbirtok és a nagybirtok kialakulása

A főhatalom mellett az uralkodó jogosult és birtokolja a dominium directumot, azaz ő volt a teljes ország tulajdonosa, és afelett ő rendelkezett. Következésképpen a földbirtok és a földhasználat csak az ő különleges engedélye alapján lehetséges. Fontos szerepe volt az Udvari Kamarának, amely az uralkodó engedélyével a földbirtokokat felmérte és felosztotta. Szlavóniában az Udvari Kamara (amely a király és a császár nevében birtokolta és felosztotta a birtokot) a világi nagybirtokosok, az egyház (püspöki, káptalan- és kolostori birtokok) rendelkeztek nagybirtokkal. A nagybirtokok felosztásánál és kialakításakor elsőként Livius Odescalchit iktatták be Ilok birtokába, amelyet I. Lipót császár ajándékként, az általa kölcsönzött 325 ezer Ft-ért kapott. Abban az időben ez egy figyelemre méltó pénzüsszeg volt, a horvát államkassza kétévi bevételét is felülmúlta.

4. A földművesek és kötelezettségeik

A birtokok és a nagybirtokok állapotának felmérése mellett kezdetét vette a birtokok hasznosításához szükséges feltételek számbavétele. Rögzítették az érdekelt felek (földsajnosok, földművelők) jogait és kötelezségeit. Mint minden feudális társadalomban, a jobbágyság alkotta a legalsó réteget. Helyzete a legkedvezőtlenebb volt, mivel a gazdasági és társadalmi viszonyokban refeudalizáció ment végbe. Az egész térségben rendkívüli erőfeszítéseket kellett tenni, hogy a földeket, amelyeket régóta elhagytak, s alig gondoztak, megműveljék. Hiányzott a munkaerő, a technikai segédeszközök, szerszámok és az állati erő is. Megkezdtek a földbirtokosokkal szembeni konkrét kötelezségek meghatározását, haszonért és haszonélvezetért fizetendő járadékok kiszabását.

5. Az állattenyésztés szerepe

A korabeli szlavóniai és baranyai földművesek életében az állattenyésztés nélkülözhetetlen szerepet játszott. Különleges figyelmet szenteltek a baromfi-, a marha- és a lótenyésztésnek, illetve a kisállatok, a birka és a sertés tartásának. Az állattenyésztés többszörös hasznot hajtott: a paraszti gazdaság állat nélkül nem létezhetett. Az állatok élelmiszert, a földműveléshez igaerőt, ember-, illetve teherszállító eszközt jelentettek a parasztok számára, és nem utolsósorban az állatkereskedelem pénzt hozott.

6. Világi és egyházi adók, kötelezségek

A természetbeni járadékok és adókötelezségek nagyságáról hosszas viták folytak, de minderről sohasem születtek egységes szabályok. 1702-ben Caraffa komissziója megálapította, hogy a jobbágynak a polgári Szlavóniában összesen 3 Ft adót kellett fizetniük az Udvari Kamarának, a nagybirtokosnak; 12 Ft-ot a határvédelem fenntartásáért és 8 Ft-ot a robotért, tehát évi 23 Ft-ot kellett adózniuk földjük után, amelynek nagysága 24 holdat tett ki.

A szokásos világi adók mellett a parasztok kötelesek voltak az egyháznak tizedet fizetni, amely a zágrábi és a pécsi püspökséghez futott be. Ahogy más adók, így az egyházi tized fizetése körül is viták bontakoztak ki, és végül a kamarai birtokok mezőgazdasági munkásai és béli számára „kötelezővé tették az egyházi tized fizetését gabona, bor, birka, kecskegida, méh és más mezőgazdasági termék formájában, de az udvari tisztviselők tudomásával és beleegyezésével”. Nem volt ez másként a többi nagybirtokon sem.

7. Háziipar, kézművesség és kereskedelem

a) A falusi gazdálkodás keretei között a háziipar nagy szerepet játszott a falusi élet fenntartásában és a különböző tevékenységek fejlődésében (pl. a kovács, a molnár és mások).

b) A városokban és a mezővárosokban fokozatosan alakult ki a kézművesség, amely a napi élet és a munka fenntartásához szükséges volt. Elsőként pékek és hentesek jelentek meg, majd a kőművesek, a szabók, a molnárok és más mesterségek képviselői.

c) Sokáig tartott, amíg a városban és vidéken megszületett az igény a kereskedelemre. A kereskedelmi tevékenységek fejlettebb gazdaságot és magasabb életszínvonalat feltételeznek. Azaz termelési felesleg szükséges, hogy azt más termékekre cserélhessék (cserekereskedelem) vagy pénzért eladhassák. Kezdetben a kereskedők ritkaságszámba mentek. Idővel – főként a városokban – egyre nagyobb rétegek gazdasági megélhetését és tevékenységét jelentette a kereskedelem mellett a kézművesség.

8. Az új katonai határőrvidék létrehozása és fenntartása

A felszabadított területeken új katonai határőrvidéket szerveztek. Megoldásra várt az a fontos kérdés, miként tudják megteremteni a napi élethez szükséges anyagi, illetve egyéb eszközöket, és hogyan szervezik meg a katonai szolgálatot. A határvidék lakói helyzetének megőrzése érdekében javasolta Khevenhüller gróf, hogy a határ mentén lakók egy harmada teljesítsen katonai szolgálatot (vonuljon háborúba), egy harmada foglalkozzék határőrizettel, egy harmada pedig gazdasági tevékenységgel. Továbbá, hogy a robotot, amelyet a határnál lakók a tiszteknek voltak kötelesek teljesíteni, pontos előírásokkal korlátozni kell. Így vált a katonai határőrvidék lépésről lépésre egy olcsóbb, állandó hadsereg forrásává.

9. Fejlődés Baranyában

a) Baranyában alapos felmérés készült a világi és az egyházi birtokokról, illetve nagybirtokokról. Ezután következett a birtokok felosztása. 1695-ben jegyezték be nagybirtokosként Savoyai Jenőt, aki ajándékba kapta Beljét (akkoriban Banjinjosko). A birtokfelosztás akkoriban nagyon jelentős jövedelemforrása volt a bécsi udvarnak.

b) Az adók mértéke és formája az egyes baranyai birtokokon, bár nem jelentős mértékben, eltérő volt. Ebben az időben a járadékok többségét itt is természetben teljesítették.

c) Különleges megterhelést jelentett a parasztok számára az állami contributio (háadó), amely 23 év alatt 11 939 Ft-ról 44 703 Ft-ra növekedett, az adóemelés mértéke elérte a 275 %-ot. Ez irracionális gazdaságpolitika volt, amely nem vette figyelembe a gazdaság mikénti fejlődését és erősödését, illetve a parasztok fizetőképességét.

d) Baranyában is kialakultak a másod-, illetve harmadlagos gazdasági tevékenységi formák, azaz a kézművesség és a kereskedelem; mégpedig gyorsabban és intenzívebben, mint a polgári Szlavóniában, különösen 1715, Baranya megye határainak újbóli megállapítása után. Valamivel később került sor a bevándorlók letelepítésére, akik mindenekelőtt kézművességgel és kereskedelemmel foglalkozó személyek voltak, s bizonyára nem csupán bizonyos tudással, hanem kézműves eszközökkel és pénzzel is rendelkeztek.

10. A népesség új struktúrái és növekedése

Az addig uralkodó társadalmi anarchiát és elpusztított gazdaságot fokozatosan az élet- és munkafeltételek fejlődése váltotta fel, amely megteremtette a lakosság növekedésének, regenerálódásának hátterét. A társadalom jogi és vagyoni struktúrájának megfele-

lően erős volt az osztályok elkülönülése. A termelésben és a társadalmi szervezet fenntartásában a legnagyobb számban és a leghatékonyabban a parasztság vett részt. Annak érdekében, hogy a városi és a vidéki gazdasági élet megerősödjön, a hatóságok megszervezték a lakosságbetelepítést. A betelepítés során azok a személyek élveztek előnyt, akik hozzá tudtak járulni a kereskedelem és a kézművesség fejlődéséhez. Emellett egy sor más tényező és körülmény is befolyásolta a születések mértékét.

Irodalom

- Acsády Ignác*: A magyar parasztság története. Budapest, 1948. (3. kiad.)
- Adamček, Josip*: Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća. Zagreb, 1980.
- Bösendorfer, Josip*: Agrarni odnosi u Slavoniji. Zagreb, 1950.
- Gavrilović, Slavko*: Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka. Novi Sad, 1979.
- Karaman, Igor*: Osnovna obilježja imanja Belje i Darda u sastavu kasnofeudalnih/kapitalističkih zemljoposjeda na baranjsko-slavonskom tlu do 1918. godine. In: Tri stoljeća Belja. Osijek, 1986.
- Mažuran, Ive*: Popis vlastelinstva Ilok. Gornji Srijem 1736. godine. In: Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. II. 1984.
- Mažuran, Ive*: Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine. In: Radovi 2 Zavoda za znanstveni rad JAZU u Osijeku, Osijek, 1988.
- Mažuran, Ive*: Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga. In: Radovi 6 Zavoda za znanstveni rad HAZU u Osijeku, Osijek, 1993.
- Smičiklas, Tade*: Poviest Hrvatska, dio drugi od godine 1526–1848. Zagreb, 1879.
- Sršan, Stjepan*: Pregled gospodarskog i demografskog stanja vukovarskog vlastelinstva (1728–1736). In: Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 13, 1986.
- Sršan, Stjepan*: Baranja. Osijek, 1993.
- Tímár György*: Demografska povijest Baranja do 1910. In: Tri stoljeća Belja, Osijek, 1986.
- A történeti statisztika forrásai. Szerk.: *Kovacsics József*: Budapest, 1957.
- Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969.
- Vežić, Milivoj*: Urbar hrvatsko-slavonski. Zagreb, 1872.
- Živković, Pavo*: Hrvati bosanske posavine u prošlosti. Radovi, 32/19, Filozofski fakultet Zadar, Zadar, 1993.

AZ ÖRMÉNY KÉRDÉS
AZ 1790–1791-ES ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉSEN
Adalék az örménység erdélyi honosításának történetéhez

Mint ismeretes: az örmények vándorlásának története a 13. századig nyúlik vissza. 1330 körül mintegy 40 000 örmény család telepedett meg a Krímben, innen egy részük a lengyel városokba, majd Moldvába vándorolt. Az erdélyi s magyarországi, akárcsak a romániai örmények nagyrészt erről a területről származtak. Az önálló Erdélyi Fejedelemségben az első örmény telepek csirái már a 17. század elején kialakultak, de az örmények tömeges erdélyi megtelepedése 1668–1672-ben történt, amikor belháború és török betörések miatt sokan kénytelenek voltak elhagyni Moldvát. Erdélyben három nagyobb örmény település alakult ki: Gyergyószentmiklós, Szamosújvár és Erzsébetváros, de folyamatosan a többi erdélyi városba, valamint számos faluba is eljutottak örmény lakosok.¹

Az örmények megtelepedésüktől főként kereskedelemmel foglalkoztak. Mivel számos polgároknak bizonyultak, Apafi Mihály fejedelem 1680. október 20-án olyan privilegiális szabadságlevelet adott nekik, hogy bizonyos gazdasági szolgáltatások fejében egész Erdélyben szabadon folytathattak kereskedést. Gyakori jelenség volt az örményeknél a kettős foglalkozás: egyszerre űzték az ipart és a kereskedelmet. Leghíresebbek és legmódosabbak a szamosújvári állatkereskedők, valamint a székelyföldi fakereskedők voltak.

Kereskedők és iparosok mellett már a 18. században számos katonatiszt, orvos, pap került ki az örmények közül, annak ellenére, hogy honosításuk, teljes polgári egyenlőségük elnyerése hosszabb időbe telt. A honosítási törvényt az 1840-es erdélyi országgyűlés fogadta el, s a teljes polgári szabadságjogokat az 1848-as átalakulások biztosították.

Lássuk azonban, hogy milyen utat tett meg addig az Erdélyben megtelepedett örménység. Ennek története márcsak azért sem lehet érdektelen, mert jól példázza az erdélyi rendiség jellegét, elzárkózását azelől, hogy a létező három elismert rendi nemzet mellett egy újabb, a negyedik natio is létrejöjjön. A kérdés jól tanulmányozható az 1790–1791-i erdélyi országgyűlés jegyzőkönyveiben, amelyeket tudomásunk szerint ebből a szempontból eddig nem hasznosított a történetírás.²

Közismert, hogy az erdélyi rendiség a három elismert natio és a négy „bevert” valás rendszerén épült fel és működött. Az örmények számára az első problémát az jelentette, hogy keleti ortodox vallásuk – akárcsak a román ortodox vallás – kívül állt a rendiségen, ami természetesen akadályozta helyzetük közjogi rendezését. Ezt felismerve, 1690-ben az ortodox örmény egyház elfogadta az egyesülést Rómával, s így létrejött Erdélyben az örmény katolikus egyház, amelynek létrehozója és első püspöke az áttért Nerzescul Oxendie volt. Ezzel ugyan az örmény katolikus vallás nem vált automatikusan ötödik „bevert” erdélyi felekezetté, de az örménység megtette az első nagy lépést a honosítás felé, s ugyanakkor megkönnyítette az örmény közösség tagjai számára a szabad foglalkozású pályák választását. Annál inkább elmondható ez, mivel I. Lipót megengedte, hogy a korábbi falusi telephelyeikből a felépítendő Szamosújvárra s Erzsébetvárosba (a korábbi Ebesfalvára) beköltözzenek, amelyek így rövidesen híres ke-

reskedővárosokká váltak, II. József ezért is emelte e városokat a szabad királyi városok rangjára. S mivel számos örmény család igen gyorsan megvagyonosodott, ezek igyekeztek egyéni helyzetüket is az erdélyi rendiségben nemeslevél megszerzése által biztosítani. Valóban, számos esetben sikerült örmény családoknak az uralkodóktól nemességet nyerni.

Az örménység gyors emelkedése körül azonban mégsem volt minden rendben. Ugyanis privilégiumaikat és nemesleveleiket minden esetben az államhatalomtól szereztek, anélkül, hogy azokat az erdélyi országgyűlés is – alkotmányos szokás szerint – elfogadta volna.³ Másként szólva: a városi közösségek (kereskedőtársaságok) és egyének eddigi jogszerzési módja az erdélyi alkotmány értelmében nem volt teljesen törvényes.

Növelte a rendek ellenállását az a tény is, hogy 1736-ban Szamosújvár zálogba megszerzte a nemesújvári uradalmat (22 falut), valamint az, hogy 1758-ban Erzsébetváros királyi jóváhagyással megvásárolta a kincstártól az egykori Apafi-birtokokat.⁴ A rendek mindkét említett esetben tiltakoztak, de a bécsi kormányzat visszautasította a tiltakozást. A hatalom ugyanis az adó- és más pénzbevételek növelhetőségét várta a mozgékony, jelentős kereskedelmet lebonyolító örményektől. Azt azonban az örménybarát Mária Teréziának sem sikerült keresztülvinni, hogy befogadják Erdély városaiba azokat az örmény kereskedőket, akiknek a vagyona eléri a 6000 forintot. Ezellen ugyanis Samuel Brukenthal kancellár is kifogást emelt.⁵

Az örmény kereskedelem térhódítása azonban folytatódott, városaik gazdagodtak, s az már közjogi sikernek sem volt jelentéktelen, hogy II. József szabad királyi rangra emelte Szamosújvart és Erzsébetvárost. Az uralkodó halála azonban új helyzetet teremtett, s úgy tűnt, hogy II. Lipót uralmával a rendek hatalma visszaállhat. Ezt látszott bizonyítani az is, hogy majdnem három évtizedes kihagyás után 1790-ben összehívták Kolozsvárra az erdélyi országgyűlést, ahol az erdélyi rendeknek alkaloma nyílt összeült sérelmeik előterjesztésére.

Ezt az alkalmat használta ki az örménység is arra, hogy az erdélyi rendiségben helyet szerezzen magának. S mivel arra nem számíthattak, hogy külön nációnak elismerjék őket, a két vezető kereskedővárosuk: Szamosújvár és Erzsébetváros beadványt intézett az országgyűléshez, kérve a szabad királyi város státusának elismerését. E beadvány királyi előterjesztés által került az országgyűlés elé, három pontja a következőket kéri: 1. Az ország rendjei vegyék fel az említett két várost a szabad királyi városok közé; 2. mint kereskedővárosok mentesüljenek a katonai beszállásolás és katonai fuvarozás kötelezettsége alól;⁶ és 3. azon személyek, akik e két város lakói közül „ezelőtt megnemesítettének, azok mostani indigenáltatások által valóságos nemeseknek esmértesenek”.⁷

A beadvány hivatkozik az örmények érdemeire: „Mivel az ők megtelepedésének ez Hazában már az egy századot meghaladta, őket mint jövevényeket vagy vándorlókat tekinteni nem lehetne, úgymint akik itten megtelepedvén és lakó városokban királyi privilégiumok által megerősítettvén, hozzá vagynak (!) a Nemes Hazához kötelezve, annak Köz-Javát munkálodni jó s bal sorsát egyaránt szenvedni kéntelenítettnek.” A felsorolásból kitűnik, hogy mindig viselték a közterheket „néha-néha másoknál nagyobb mértékben”; az 1784-es „Paraszt Zenebonakor” hűségüket kimutatták; kereskedelmükkel, kézműtermékeikkel pénzforgalmat csinálnak; a „Nemes Magyar Nemzet kebelében lakván, bészármazásuktól fogva annak öltözetével, Köz Törvényeivel éltenek s élnek mái napig is”, végül a „Magyar Nyelv gyarapodására s az Országnek egyéb szükségeire nézve” 4000 aranyat ajánlanak fel.⁸

A beadvány hangsúlyozza – és ez a kitétele igen lényeges –, azt kéri „Hogy Polgári Jussal megajándékozta in Concreto Hazafiúságra felvétessenek, és különös negyedik nemzet állítása nélkül a Magyar Nemzet Tagjává tétetvén”, az említett városokat vennék fel a szabad királyi városok közé.

Világos tehát, hogy állampolgári jogokat kérnek az örmények, s a magyar rendi nemzethez, pontosabban a magyar városokhoz csatlakozva kívánnak az erdélyi rendiség struktúrájába bejutni. Ha ugyanis az országgyűlés igent mond kérésükre, országgyűlési követküldés jogát is megkapják, és nyilvánosan védelmezhetik érdekeiket.

A rendek nem zárkóztak el a két város beadványának elfogadása elől, de kemény feltételeket szabtak. A székely natio követe mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy az örmény privilégiumok károsak több szabad királyi város számára, s legalább ilyen sérelmesnek találják a székelyek, hogy privilégiumaikat s vagyonuk egy részét „az Ország híre nélkül”, sőt „Ország törvénye ellen”, „törvény felett való áron”, „palást alatt” nyerték. Súlyosbító körülményként emlegette a székely küldöttek beadványa, hogy az illetékesek privilégiumok megszerzését akkor sem tisztázták („purifikálták”), amikor „némely nemes vármegyék és székek” ellentmondottak az örmények tetteinek.⁹ Látható, hogy az erdélyi rendiség a központi hatalom intézkedései ellen is határozottan szót emelt, ha arra oka és módja volt, s 1790-ben az „Ország”, Erdély sérelmeként értékelte mindazt, ami az örmény kérdésben a rendek megkerülésével történt.

Az örmények vezetői tudatában voltak helyzetük ellentmondásosságának, ezért a felvilágosult abszolutizmus rendszerének bukása után siettek megerősíteni megszerzett jogait, miközben újakat is próbáltak nyerni, ezúttal az erdélyi országgyűléstől. A székely rend viszont csak akkor járulhatott hozzá a kéréshez, ha Szamosújvár és Erzsébetváros szabad királyi városi státusa nem okoz további károsodást az országnak, ha az addig szerzett nemesleveleket érvénytelenítik. Emellett feltételként említik, hogy a két említett város örmény lakóinak „mind életek módja, mind kereskedésbéli szabadságuk keskenyebb határok közé szoríttassék”.¹⁰ Ugyanis a két kérelmező város nem kérhet több kiváltságos jogot, mint az erdélyi királyi városok.

Különfeltételeket állított Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár és több szabad királyi s néhány úgynevezett taxális város.¹¹ Ezek országgyűlési követei nyolc pontban foglalták össze feltételeiket. Eszerint Szamosújvár és Erzsébetváros szabad királyi városi státusa nem okozhat sérelmet más erdélyi városoknak; sem terheik növeléséhez, haszonvételeik csökkenéséhez nem vezethet. A második pont már az egész örménységre kiható megszorítás: az örmények a szabad királyi városok polgárait megillető jogokkal és haszonvételekkel csak Szamosújváron és Erzsébetvárosban élhessenek. Más erdélyi városok maguk dönthetik el ezután is, hogy valamely ott megtelepedő örményt beveszik vagy nem a város privilegizált polgárai közé, de akkor is „csak a kereskedelemre nézve határozottassék bevétele”. Az örmény kereskedőknek természetesen jogában áll kereskedelmet űzni más városokban is, de „a portékákat mérsékeltes és olyan áron tartozzanak adni, amilyenel az idegen kereskedők szokták azokat árulni az országos sokadalmakban”.¹² Ha ilyen megszorítást nem tesznek – indokolják a városi küldöttek a fenti kitétel –, az örmény kereskedők „az apróbb magyar kereskedőket s lakosokat elnyomná, élelmeiktől megfosztaná”.¹³

Az 1790. évi országgyűlés városi küldöttei azt is feltételeik közé foglalták, hogy az örmények nem alkothatnak negyedik rendi nemzetet, s Szamosújvár és Erzsébetváros nemesi királyi városokként nyerik el ezt a városi rangot, s közügyeiket magyar nyelven fogják intézni. Ez a kitétel természetesen más kérdéseket is felvethet, például a rendi

nacionalizmus és a magyarosítás kérdését. A válasz külön elemzést kívánna, amire itt nincsen elég terünk. Az mindenképpen anakronisztikus jelenség volt, hogy a felvilágosodás és a francia forradalom idején az erdélyi rendek az Aprobáták és Compilaták alapján mondanak véleményt a jogkiterjesztés ügyében. De az is tény, hogy az örmény városok is a rendi jogok közé kérték bebocsátásukat, amikor az uralkodóktól megszerzett privilegialis leveleiket a rendek elé terjesztették. Tényként kell tehát elfogadnunk azt, hogy a 18. század végén Erdélyben a rendiség alkotta az adott történelmi rendszer jogi keretét, és – amint köztudott – 1848-ig ez nem változott. De az is nyilvánvaló, hogy egyre nagyobb repedések nyíltak e rendszer falán, amelyet a polgárosodás lassú, de előre tartó folyamata tovább tágitott. A rendi jogot s az annak falán keletkező rések adta lehetőségeket kihasználva, az erdélyi örménység megtalálta törekvéseinek érvényesülési lehetőségeit. Igaz, hogy mint csekély létszámú közösség külön nemzetiségét nem tudta a rendi világban elismertetni, ezért őket – az örményeket – mindinkább örmény-magyarokként kezdték emlegetni. Ami mégsem jelentette teljes önfeladásukat, különösen nem a művelődés és a szokásrendszer, valamint az életmód területén.

Visszatérve szűkebb témánkhoz, úgy látjuk, hogy a szabad királyi városi jog Szamosújvár és Erzsébetváros számára előnyös volt, növelte öngazgatási szabadságjogait, sőt az országgyűlésen is képviselheték érdekeiket. Előnyös volt az egész örménység számára is, mert hozzájárult azoknak a feszültségeknek a csökkentéséhez, amelyek eddigi rendezetlen közjogi helyzetükből, s az erdélyi városokkal, rendekkel nem egyeztetett gazdasági tevékenységükből adódtak. Helyzetük végleges rendezésére azonban csak az 1848-as forradalom idején alkotott törvények alapján került sor.

Jegyzetek

- 1 Bővebben: *Szongott Kristóf*: Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900. I–IV. Szamosújvár, 1901–1903.; *Tarisznyás Márton*: Gyergyó történeti néprajza. Bukarest, 1982.
- 2 Trócsányi Zsolt főként a korábbi évtizedekben keletkezett történeti forrásokat dolgozta fel. Legalábbis erre lehet következtetni a háromkötetes Erdély történetében közölt írása alapján. Az általa jelzett s Jerevánban közzétett nagyobb tanulmányához nem sikerült hozzájutnom.
- 3 Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 1790-dik esztendőben Karátson Havának 12-dik napjára szabad királyi városba Kolozvárra hirdetett, és több következő napokon tartott közönséges gyűléseikben lett végzéseiknek és foglalatosságoknak Jegyzőkönyve. Kolozsvár, 1791. 500. (A továbbiakban Jegyzőkönyv)
- 4 *Trócsányi Zsolt*: Különleges jogállású kereskedőlelemek. In: Erdély története II. Szerk. *Makkai László és Szász Zoltán*. Budapest, 1986. 1001.
- 5 Uo. 1003.
- 6 A beadvány hivatkozik arra, hogy e kiváltságokat VI. Károlytól, illetőleg Mária Teréziától kapták, és e privilegialis levelek 1728-ban, illetve 1761-ben „az Ország rendjei előtt minden ellentmondás nélkül közönségessé tettek” (Jegyzőkönyv 589). Csakhogy ez az érvelés nem lehetett meggyőző, mert az országgyűlés nem hozott semmiféle határozatot, hanem a kérdést a következő országgyűlésre utalta. A következő érdembeli országgyűlést – amint közismert – csak 1790-ben hívták össze.
- 7 Jegyzőkönyv 589.
- 8 Uo. 591–592.
- 9 Az erdélyi törvényeket és szokásokat megkerülve, „törvény felett való áron” a névrokonok és a szomszédok kárára vásároltak jószágot. (Jegyzőkönyv 591.)
- 10 Uo. 591.
- 11 Kisebb, taksát (taxát) fizető városok, amelyek rangban a királyi városok után állottak az erdélyi rendiségben, de nevezték a királyi városokat is taxális helyeknek.
- 12 Jegyzőkönyv 592.
- 13 Uo.

ERDŐGAZDÁLKODÁS ÉS ETNIKUM A DUNAKANYARBAN A TÖRÖK HÓDOLTSÁG UTÁN

A török hódoltság után a Dunakanyarban megtelepülő népesség a természetföldrajzi és a gazdaságföldrajzi adottságoknak megfelelően elsősorban az erdőgazdálkodásból tudott megélni. Az erdőkben gazdag hegyek kevés földművelésre alkalmas területet kínáltak, azok is terméketlennek bizonyultak. Ugyanakkor az olcsó vízi szállítás miatt könnyen elérhető fővárosi piac szinte korlátlan mennyiségben vette fel az innen származó fát mind feldolgozott, mind feldolgozatlan formában.

A központi, gazdaságilag értékes fekvés miatt a terület újraneépítése, a német és a szláv telepések beköltözése, valamint a magyarok visszatelepülése már közvetlenül Buda visszafoglalása után megkezdődött. A szervezett és spontán, zömében szórványos betelepülés időben két nagy periódusra osztható: első szakasza korán, még a Rákóczi-szabadságharc előtt lejátózódott, a második része az 1740-es évekre tehető. Az új településhullámot, amely a korábban pusztán hagyott falvak újratelepülésével is járt, egyrészt a lakosság csökkenésével járó 1738–1739-es pestisjárvány indokolta, másrészt erre az időszakra esett a helyi uradalmak gazdálkodásának, birtokigazgatási rendjének a helyreállítása, végső kialakítása.

A Dunakanyar falvaiban a török hódítást erősen megfogyatkozott létszámú református vallású magyar lakosság élte túl. A 18. század közepére azonban a terület már változatos etnikai képet mutatott, mint ahogy igen változatosan alakultak a birtokviszonyok is.

A tárgyalt települések közül a pesti pálos rendhez tartozott Pilismarót, Pilisszentlászló, Pilisszentkereszt és Pilisszentlélek. A gróf Stahremberg családé volt Visegrád oppidum központtal Nagymaros mezőváros, valamint Kismaros és Zebegény. A Zichyek birtoka volt ekkor még Dunabogdány és Szántó, Tótfalu stb. (A két utóbbi uradalom 1766 után egyesült az óbuda-visegrádi koronauradalomban.) Dömös az 1770-es évekig a nyitrai püspök központi birtokaitól távol fekvő, és ezért sajátosan gazdálkodó falu volt.

Ugyanakkor az egyes településeken belül egységes etnikum alakult ki, szerveződött oly módon, hogy a három közül az egyik jutott túlsúlyra. (A magyar lakosság elvándorolt pl. Dunabogdányból, Csévről és Kesztlőrcről, míg az idegenek nem tudtak gyökeret verni Pilismaróton és Dömösön. Kivételnek számít Visegrád mezőváros, amely a török hódítás idején lakatlanul maradt, és a 18. század első felében a három etnikum jól megfér benne, valószínűleg azért, mert valamennyien új jövevénynek számítottak.) Az etnikailag homogén települések létrejötte feltehetően a telepítések spontán jellegének köszönhető, és annak, hogy a 18. század első évtizedeiben a térségben az egyes falvak között szabad volt a migráció, az áttelepülés lehetősége, függetlenül attól, hogy a régi és az új lakóhely azonos földesúrhoz tartozott-e.

A betelepülők igyekeztek az adott megélhetési lehetőségen, az erdőgazdaságon belül azt a munkavégzési formát megtalálni és kialakítani, amely a korábbi szülőföldön vitt életmódjuknak a legjobban megfelelt.

A németek elsősorban a közvetlen Duna-parti településeket szállták meg (Visegrád spontán érkező német telepeseinek legnagyobb része mindkét periódusban Duna menti

falvakból költözött ide), és a Duna két partjára, a Pilis és a Börzsöny hegyei közé akkor sem költöztek be, amikor ott az 1740-es években a pesti pálosok a mindaddig lakatlanul álló török előtti faluhelyekre új lakosokat toboroztak. (Elköltözött ugyanakkor a hegyek közt fekvő pálos birtokokra a Duna menti falvak korábbi szláv lakosainak nagy része pl. Visegrádról, Dömösről és Pilismarótról.)

A szlávok mindkét alkalommal a hegyek és erdők közt fekvő falvakat választották – a korai időszakban Szántó, Kesztlőc, Csév, Pilisszentlászló –, majd az 1740-es években a pesti pálosok újraterlelt falvait: Pilisszentkeresztet és Pilisszentléleket szállták meg.

A német- és magyarlakta falvakban főleg fakitermeléssel, az épület- és tűzifa Budára szállításával, tehát hajózással is foglalkoztak. Az erdőgazdálkodáson alapuló, fakitermelő életmódot az itt talált körülmények kényszerítették rá a korai betelepülőkre. A jövővények eleinte nem erre készültek. Különösen nem az oppidumnak számító Visegrád és Nagymaros telepesei, ahol az első évtizedek anyakönyvei alapján még igen sok az iparos beköltöző a lakosság létszámához képest; az iparfélék megoszlását tekintve pedig messze meghaladták az átlagos falusi szolgáltatóipar foglalkozási ágait. Mivel a település nem tudott valódi mezővárossá fejlődni, a csak iparból megélni szándékozók vagy továbbköltöztek, vagy életmódot váltottak. A kifejezetten erdészeti munkára, favágásra szakosodott lakosok, Holczhackerek megjelenése pl. Visegrádon az 1730-as évekre tehető. Ők már valószínűleg az otthon maradottaknak küldött visszajelzések alapján utaztak ide. (Egyetérthetünk Bél Mátyás megjegyzésével, aki 1734-ben írta erről a területről, hogy az új telepések már kezdik megszokni új hazájuk viszonyait és alkalmazkodnak mostoha életfeltételeikhez.) A Börzsönyi oldalon is fakitermelést végző új lakosokkal kívánják szaporítani Zebegény falu népességét.

A Dunakanyar hegyvidékének német telepesei mezőgazdasági termelésüket is az itt talált körülményekhez igazították. A kevés és nehezen megművelhető szántóföldön gabona helyett kukoricát és kapásokat termeltek, amelyeknek ismeretét feltehetően hazulról hozták magukkal. A magyarországinál kissé fejlettebb állattartási kultúrájukat jól tudta hasznosítani a Stahremberg-uradalom, amelyben saját allodiális gazdálkodás híján a német származású parasztoknál helyezték ki bértartásra teheneiket és ökreiket Nagymaroson és Visegrádon.

Mindhárom etnikum körében általános volt a faeszközök készítése és értékesítése háziipari keretekben. Egyesek specializálódása azonban itt is megfigyelhető. A frank származású, egy helyről, egy időben betelepített dunabogdányi lakosok bútorkészítésben váltak híressé, számukra a környékbeli tisztartók (pl. a pilismaróti pálos uradalomban) is félretették a bútorkészítésre alkalmas dió- és egyéb fákat. A visegrádiak a hordókészítésben jeleskedtek. A kis létszámú településen 1732-ben nyolc kádármester dolgozott, köztük többen segédekkel is, és a kádárok valószínűleg céhet is alkottak. Soraik között vegyesen találunk német és magyar nemzetiségűeket, a mesterség virágzásának valószínűleg a határban található jó tölgyfa alapanyag volt az alapja és nem a betelepülők magukkal hozott különleges mesterségbeli tudása.

A Dunától, a vízi úttól távolabb, a Pilis-hegység erdőségei közt megbúvó szláv falvak lakossága a fát nem közvetlenül, hanem feldolgozva értékesítette. A pálos uradalom szláv falvainak a faeszközök készítésén kívül a mész- és szénégetés vált főfoglalkozásává. (Természetesen ezeket a mesterségeket nem ők honosították meg; a Pilis hegységben, a mészégetés már a török idők alatt és előtt is folyt a mészkeő borította hegyoldalakon.)

A feldolgozott mész és szén kis mennyiségben is nagy értéket képviselt, érdemes volt az erdőgazdaságból származó termékeket szárazföldi úton is a fővárosba (és Eszter-

gomba) fuvarozni, ahol a városok újjáépítésével együtt járó állandó építkezések miatt ezeknek a termékeknek nagy keletjük volt.

Ha a Dunakanyar erdőgazdaságból élő, bármelyik etnikumhoz tartozó lakosságát a feudális viszonyok oldaláról vizsgáljuk, nem tudjuk őket a hagyományos jobbágy-zsellér kategóriába sorolni. A fakivágást, fahordást és a hajózást a környékbeli jobbágyok nagyrészt bér munkában végezték földesuraik számára, helyesebben fizetett kötelező robotban. Földesúri allodiális gazdálkodás híján a legtöbb helyen más szolgáltatással nem is igen tartoztak. Voltak közöttük azonban szép számmal vállalkozók is, pl. Dömös magyar faluban (amely település adóját pénzben, egy összegben fizette, és a faluhatár erdeit a korabeli szokásoktól eltérően a jobbágyok használták), akik nagyszámú favágólegényt alkalmaztak és dolgoztattak még Dömösön kívül is az általuk bérelt erdőkben, pl. Pomázon. A hajósok között is sok volt a hajótulajdonos jobbágyvállalkozó, közülük többen a favágást is maguk intézték fogadott legényeikkel. Természetesen a favágás és a hajózás munkafázisai elkülönültek egymástól (Visegrád, Pilismarót).

A szén- és mészégetők nagy része is vállalkozó volt, aki tevékenysége után földesúrnak bért fizetett, többnyire a kiégetett kemencék számának arányában. Ebben a vállalkozásban is elkülönültek egymástól az egyes munkafázisok. Más személyeket – falubeli zselléreket – foglalkoztattak a vállalkozók a fa vágására, a fa és kő hordására, megint mások fuvarozták megbízóiknak a készterméket Pest-Budára.

Mária Terézia Urbáriumának bevezetése éppen ezért a környék valamennyi típusú és etnikumú településének nagy problémát okozott, mivel az a hagyományos mezőgazdaságon nyugvó adóalapot és adózási rendet kívánta bevezetni azokon a településeken is, amelyek nem a szántóföldi fölművelésből nyerték megélhetésüket.

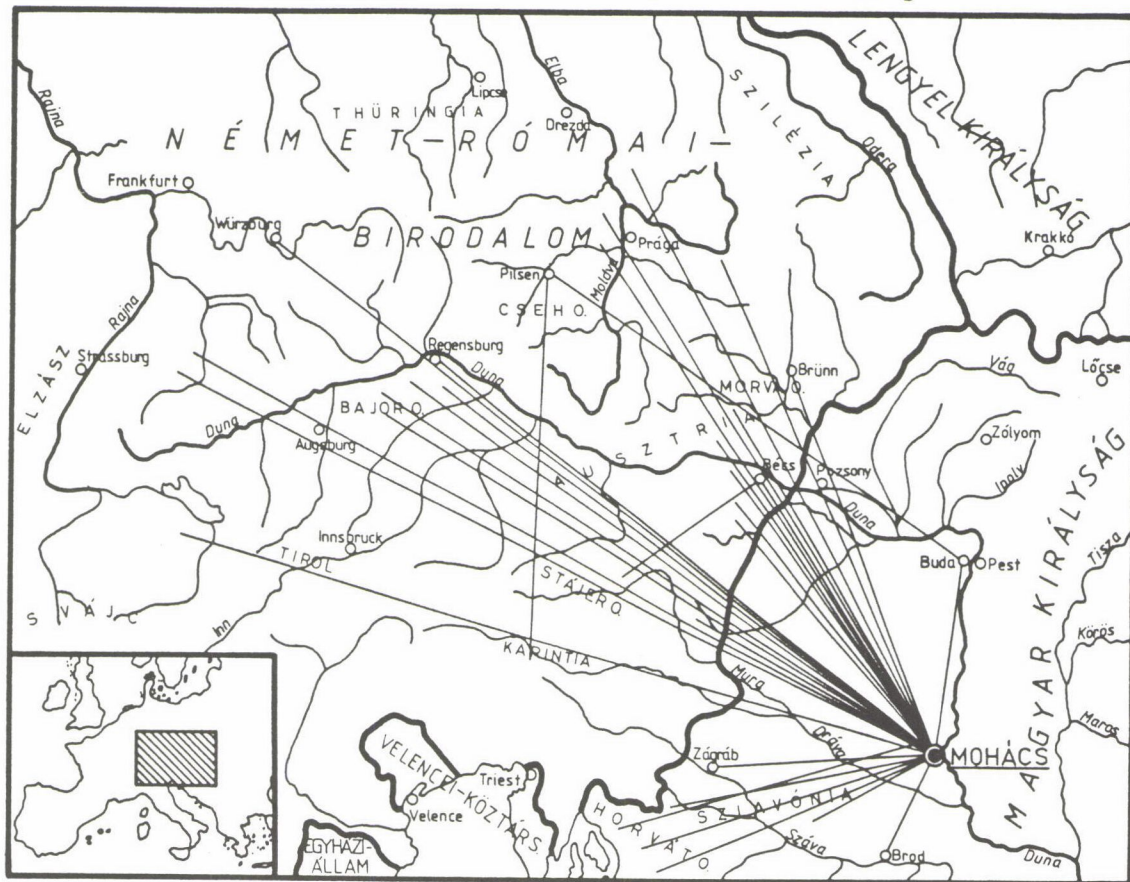
A KÜLFÖLDI IPAROSOK BEKÖLTÖZÉSÉNEK HATÁSA A GAZDASÁGI ÉLETRE MAGYARORSZÁG DÉLNYUGATI RÉSZÉN A 18. SZÁZADBAN

A 18. század folyamán az a terület, amely az 1699. évi karlócai békével az iszlám hatalom nyomása alól felszabadult, egy elvadult vizekkel, nádasokkal borított és igen ritkán lakott táj volt. Az ezen a területen földbirtokhoz jutott, nagyrészt császári tábornokok általandóan iparosok betelepítését szorgalmazták. A mesteremberekre olyan nagy szükség volt e kihalt területeken, hogy az 1722/23. évi országgyűlés 117. törvénycikke 15 évi adómentességet biztosított az országba költöző kézműveseknek, azzal a feltétellel, hogy ez idő alatt nem hagynak fel ipari tevékenységükkel. E törvénycikk végrehajtása kapcsán a Magyar Királyi Helytartótanács 1725. december 13-án körrendeletben szólította fel a vármegyéket és a szabad királyi városokat arra, hogy jelezzék: mennyi és milyen iparost szeretnének letelepíteni. A válaszadók között találjuk Somogy megyét, amely a Dráva és a Balaton között terült el. Ebből a megyéből minden részletezés nélkül jelentették, hogy akár 500 kézművest is hajlandók befogadni. Ezeknek a jelentéseknek többségében elsősorban a ruházati iparhoz tartozó iparágak hiányát jelezték¹, de a telepéseket toborzó levelekben általában a kovács és a kocsikészítő iparosok hiányát hangsúlyozták.² Érkeztek is már az első nagy betelepülési hullámban, 1722-től iparúzők: nyugatról, északról, sőt délről is a nemrég felszabadult déli területekre. A Dunán hajózva érkezők közül sokan szálltak le Dunántúl területén a vízi járművekről, akiket eredetileg a kincstári területekre akartak telepíteni a Bánátba.

A Dunántúl területe a Dunától Ausztria határáig és a Balatontól a Dráváig húzódik. Ebből azt a három megyét emeltük ki, amelyek a leghosszabb ideig, közel 200 esztendeig voltak török megszállás alatt, és a végvári harcok állandó színterei. E három megye egy-egy mezővárosában fentmaradt az a II. József uralkodása idején készült gazdasági felmérés, amely pontosan számot adott a kézművesekről, azok eredetéről és minden gazdasági problémájukról. Tolna megyében a Duna mellett feküdt Tolna mezőváros, Baranya megyében ugyancsak a Duna mellett Mohács, és az erdőkkel teli Somogy megye közepén találjuk annak későbbi székhelyét, Kaposvár mezővárost. Mindhárom településben az összeírás elkészültekor: *1786-ban az összes iparosmesternek 36%-a első generációs beköltöző volt*, vagyis ezek még külföldön, az országhatáron túl születtek és nagyrészt ott is tanulták meg mesterségüket. Ez egységben tekintve nem túl nagy arány, de ha a három települést külön-külön vizsgáljuk, akkor már más a kép. A legnagyobb (55%) az országhatáron kívülről érkező iparosok aránya Tolnán, ahol 4081 főt regisztráltak. Viszonylag alacsony az ugyancsak Duna melletti Mohácson, ahol ekkor 4400 főnyi lakosságot találunk (17%). Közepesnek mondható az iparosok között a külföldről érkezettek aránya (36%) Kaposváron, ahol ekkor 2111 lakost jegyeztek fel. Mindhárom település vegyes nemzetiségű volt, a magyarokon kívül *német, horvát, Tolnán szlovák, Mohácson szerb* és mindezen kívül Kaposváron – külön nemzetiségként említve – *zsidó* lakosságot találunk.³

Az iparosok bevándorlási útiránya Mohácsra 1786-ig

Felmerül a kérdés: honnan és mit hoztak a betelepülők, amely elősegítette e terület teljesen leromlott gazdasági életének felépülését?

A mellékelt táblázat adatait vizsgálva az ún. szolgáltató iparágnak is nevezhető „egyebek”-be sorolható mesteremberek között találjuk a legnagyobb arányban a külföldön születetteket, a mesterségüket a határon túl elsajátító mestereket.

A kéményseprő fiaival (akik egyben legényei és utódai voltak) Tolnára Svájcból érkezett, Kaposvárra pedig az ausztriai Stájer tartományból. A török uralom alól a 17. század végén felszabadult területeken nem voltak kéményes házak, csupán romok. A század második felére azonban már felépültek a földesurak kastélyai, a nemesek udvarházai, a megyei városokban középületeket, a mezővárosokban nagyobb magánházakat építettek. Egyre nagyobb szükség volt a kéményseprőre, aki nemcsak tisztította a kéményeket, hanem munkájával elhárította a tűzveszélyt is. Ezt a mesterséget a szakirodalom olasz „találmánynak” tekinti.⁴

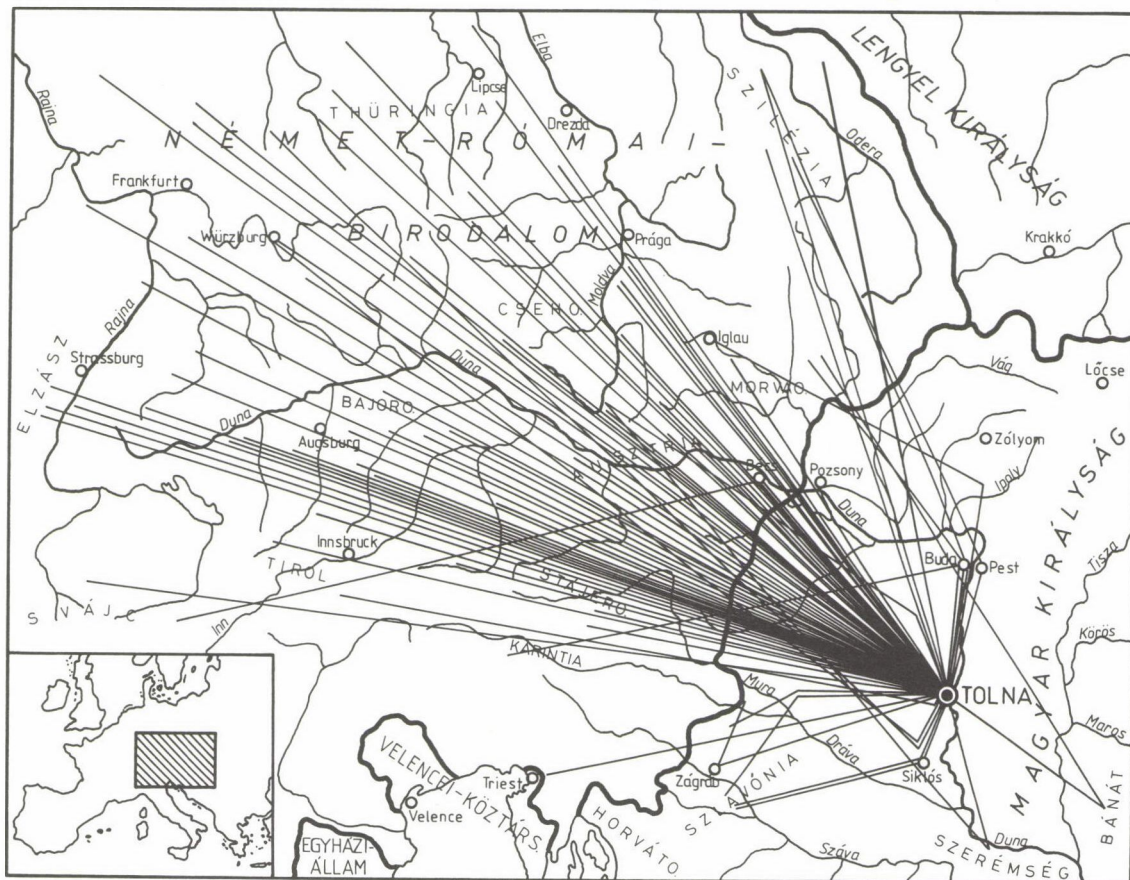
Ugyancsak új iparágnak számított ezen a területen az órasmesterség, amelynek művelője ugyan már Tolnában született, de mesterségét Bécsben tanulta, s a későbbiekben is ott szerezte be szerszámain, eszközeit és az órasmesterség űzéséhez az óraalkatrészeket. Ő látta el azután nemcsak Tolna oppidum, hanem az egész környék ez irányú szükségletét, éppen úgy, mint ahogyan a kéményseprők körzetébe is megyényi területek tartoztak.

Vitatható, hogy a kézművesmesterségek sorába sorolható-e a kirurgus, a sebész. Mohácson az „opifici” fejezetben szerepel a két sebész, akik közül egy Karintiából érkezett. Mindketten a budai egyetemen, tehát már a határon belül szerezték képesítésüket.⁵

Ezt követően az építőiparban találjuk még a külföldről érkezett kézművesmesterek legnagyobb arányát. Ez nem csodálható, hiszen a háborúban elpusztult területeken nem csak a földesuraknak, hanem a betelepülőknek is házra volt szükségük. És azok a régi hazájuk megszokott házait kívánták otthonokul és nem földbe vajt kunyhókat vagy szükséglakásokat, amelyekben a háborúk által földig lerombolt hajdani szép városok lakói a 18. században életüket tengették. Ebben az iparágban a mesterek 52%-a született külföldön. Az ácsok és kőművesek Tolnára főként az akkori *Német-római Császárság* (ahogy ők írták: az *Imperium*) területéről érkeztek, főleg a nyugati tartományokból: *bajor, sváb földről, Frankoniából, Pfalzból, Hessenből* stb. Mohácsra inkább a Habsburg-birodalomból: *stájer és morva területekről* települtek be építőipari mesterek, de jöttek az ún. *végekről*, a Magyarországtól akkor elszakított *katonai határőrvidékről* is. A kaposvári cserepes pedig egyenesen Galliából, *francia földről* hozta el mesterségének fogásait. A mesterségükhöz szükséges nyersanyagot a környéken szerezték be, szerszámaikat nyilván maguk készítették, javították. Feltételezhető, hogy ezek ismertté és használatossá váltak ezen a területen is.

Hasonlóképpen 50%-on felüli volt a külföldön születettek aránya a faiparhoz tartozó mesterek körében. Az asztalos, a kerékgyártó, a kádár és az esztergályos a szőlőkkel beültetett határu mezővárosokban fontos iparos volt, közülük igen sokan érkeztek a határon kívülről. Így pl. az egyetlen szobrász *Sziléziából* települt Tolnára, az egyik esztergályos pedig *svájci* születésű volt, míg egy asztalos Galliából, *francia földről* érkezett. A kerékgyártók többsége az *Imperium*, illetve *Ausztria* különböző tartományainak területéről költözött ezekbe a mezővárosokba. Mesterségbeli tudásukat hozták, a nyersanyagot a helybeli kereskedőtől szerezték be, akiket a környékbeli településeken tartott vásárokon kerestek meg. Az értékeesebb faanyagot a Duna menti nagyobb települések vásárain szerezték be, a szálfenyőket a Dunán hozták le tutajosok.

Az iparosok bevándorlási útiránya Tolnára 1786-ig

A később vegyiparnak nevezett iparágban ugyancsak magas a külföldről érkezett mesterek aránya (40%). A kelmefestő már nagyrészt honfitársai öltözködési szokásait, a „divatot” szolgálta. Csak az az érdekes, hogy nem a *Fuldából* érkezett német mester szerzi be külföldről a mesterségéhez szükséges festéket, ő helyben vásárolja meg azt ottani kereskedőktől. A tolnai „öslakos” megy el Budára és Bécsbe az akkoriban terjedni kezdő indigófestékekért, a kékfestők alapanyagáért, 500 forintot is fizetve annak mázsájáért. Az ehhez az iparághoz tartozó két szappanfőző Tolnán már itt született, e „haza fiaiként” jegyezték fel.

Két iparágban a külföldiek aránya csak hajszálnyi eltérést mutat: az *élelmiszeripar mestereinek 34,6, a ruházati iparéinak 34,4%-a született a magyar országhatárokon kívül*. Mindkét iparág a kisebb zárt közösségek szokásaihoz kapcsolódik, akár az étkezési, akár a ruházatkodási szokásokat, divatot vagy kultúrát tekintjük. Ehhez a távolról érkezettek nagyon ragaszkodtak, ezért is kívántak településeiken ruházati iparban dolgozó mestereket letelepíttetni 1725-ben!

Mínthogy a leírások egy része nem közli számszerűen elkülönítve a német és magyar szabó-, illetve vargamestereket, ezért nehéz megállapítanunk a külföldről ténylegesen beköltözöttök számát. A Tolnán élő *24 német szabó* mindegyike nyilván németlakta területről költözött be, noha csak *17 fő jelezte külföldi születését*. A többi feltehetően már a második nemzedékhez tartozott, és e haza határai között született. Az újonnan betelepült német szabók többsége *cseh*, illetve *morva földről* érkezett Tolnára, s a német vargák között is találunk *morva területről érkezettet*, aki azonban *szász földön tanulta meg mesterségét*.

A magyar „divat” azonos volt a horvátok, szerbek viseletével. A csizmadiák és bocsorososok közül több *horvát és szlavón területről* érkezett, de sokan közülük már magyar műhelyekben sajátították el a mesterség fortélyait. Érdeemes megemlíteni a *Würzburgból* áttelepült kesztyűkészítő-mestert. Tolnán már meg tudott élni ebből a mesterségből.

A ruházati ipar mesterei általában helybéli kereskedőktől szerezték be a mesterséghöz szükséges anyagot: ezek beszerzési helyeként Bécset, Grazot és Eszéket jelölték meg.

Érdemes kiemelni ebből az iparágból a 4 szűcsöt Tolnán, akik közül 2 északról jött, *Szilézia felől*. S mindkettő külföldön sajátította el mesterségét. A vándorlási évek után telepedtek le ezen a vidéken, ahol – a vizek rendezetlensége miatt – még 1811-ben is olyan volt az éghajlat, hogy éjszakára minden évszakban nagyon lehűlt a levegő. Éppen ezért csak a bundát vagy szűrt viselők kerültek el a megbetegedést, ahogyan ezt akkor egy hadmérnök titkos jelentésében papírra vetette.⁶

Az élelmiszeriparban a külföldön születettek magas arányát új mesterségek meghonosítása is okozta. Bizonyos az, hogy az édességet kedvelő törökök körében volt a városokban édességeket előállító műhely, éppen úgy, ahogyan a vízimalmok is őrlték abban az időben is a lisztet. A 18. század közepén mégis *Carnioliából, Itália felől* érkezett a mézesbábszmester Tolnára, és az Impérium *Amstett* nevű városából a cukrász Mohácsra. Új iparágnak számított a sörfőzés. A németek kedvelt italának mestere Baranya megyéből települt át Tolnára.

A pékek mindannyian részint *Ausztria* valamely tartományából, részint *cseh területről* érkeztek (*Budweisben* tanultak). A molnár és a mészáros mesterségnek megvoltak a mélyre nyúló hazai hagyományai. Új volt viszont a dohánykészítő, aki egyenesen *Bécsből*, annak dohánymanufaktúrájából érkezett. Nyilván a jó földben megtermő, kitűnő minőségű dohány vonzotta őt Kaposvárra.

Az iparágak közül a textiliparban találunk még viszonylag magas arányban külföldön született mestereket (közel 34%). Ez ismét nagyrészt a szokásokhoz kötődik, hiszen a harisnyaszövés kifejezetten a német divatot szolgálta, a magyarok és horvátok kapcát viseltek. A takács- és a kötélgyártó-mesterség külföldön született mesterei nagyrészt híres iparvidékekről érkeztek; *Rajna-Pfalzból, osztrák és morva földről*.

A bőripar talán az egyetlen, amely nem szenvedte meg túlságosan a török megszállást, hiszen ennek az iparágnak kitűnő mesterei voltak a török birodalomban, akik közül a „végekre” is jutott néhány. Ebben az iparágban a mesterek 28%-a származott külföldről: *Felső-Ausztria, Szilézia* területéről jöttek a tímárok, egy szíjgyártó Horvátországból, a nyereggyártó morva földről érkezett. Mesterségükből jól megéltek, helyi nyersanyagot dolgoztak fel. Árújukat a vásárokon értékesítették.

A vas- és fémiparba sorolható aranyműves, rézműves, kovács- és lakatosmesterségek 26 mesteréből 6 (23%) volt 1786-ban külföldi születésű ezekben a mezővárosokban. Az aranyműves Felső-Magyarországból érkezett, ahol megmaradt a régi magyarországi ötvösmesterség felhalmozott sok-sok mesterségbeli tudása, hagyománya. A rézműves tirolinak mondta magát. A kovácsmesterek közül az egyik előző évben szerelt le a kinszki légigömből, tehát katona volt, a másik kettő részint az *Imperiumból*, részint *Szlavóniából* érkezett. A két lakatos közül az egyik bajor földről, a másik szász területről települt át Tolnára.

Megvolt tehát a lehetőség arra, hogy elhozzák ennek az iparágnak távol elszájtított szakmai ismereteit. A nyersanyagot: a vasat és az acélt helybeli kereskedőktől, a környékről vásárolták fel, egyedül a rézművesnek kellett az anyagát Budán beszereznie.

Utolsóként kell megemlítenünk a kő-, föld- és agyagipart, amelynek ebben a három mezővárosban és elsősorban Mohácson számos mestere élt. Agyagedényre, üvegre, korsóra itt is szükség volt. A kevés külföldön született mester közül az üvegesek érkeztek közvetlenül külföldről: Kaposvárra *Bambergből*, Tolnára *sváb területről* és *Elzászból* érkezett az összesen három üvegesmester, innen hozták el mesterségük ismeretét.

Ennek az iparágnak legjelentősebb mesterei az amforások voltak, akik a mohácsi híres fekete korsót állították elő ebben a mezővárosban. Ez itt született, a szükség hozta létre, és a legkedveltebb edény volt a hajósok és kereskedők körében, akik a jó hőszigetelő fekete kancsókban szállították az olajat és az egyéb folyékony árut a Dunán a messzi területekre.

Ha össze akarjuk foglalni az előbb áttekintett konkrét adatainkat, akkor azt kell megállapítanunk, hogy az ipar a 18. század második felében ezen a területen már nagyon sokszínű volt. Kb. 30–40-féle mesterségnek éltek itt mesterei, legényei, inasai és alkalmazott munkásai.

Az egyes mesterségek művelői megőrizték vagy magukkal hozták – olykor távoli hazájukból – a mesterségbeli tudásukat, a gyakran iparosnemzedékek során kialakult szerzőmunkájukat és kifejlődött készségüket. Mindezt azonban nem szabad túlbecsülnünk. A kézműiparosoknak az a szervezete és rendszere, a céhrendszer, amely a középkor óta Európában kialakult, az iparoslegények vándorlása nem ismert országhatárokat a keresztény államok között. A török uralom alól felszabadult terület csak visszatért abba a kultúrkörbe, amelyből a török előrenyomulása erőszakkal kiszakította.

Amit a messziről idejött mesterek erre a területre hoztak, miként a mag, amelyet a parasztok itt a „pihent” földbe elvetettek, meghozta a maga gyümölcsét. Az első telepesek nehéz küzdelmeit többszörösen megjutalmazta ez a föld, amelyen hamarosan felépültek az új telepesek és a régi lakosok otthonai. S békében éltek egymással a messziről hozott és az ott kialakított szokások, életfelfogás megőrzésével.

Jegyzetek

- 1 *Heckenast Gusztáv*: Magyarország nem magyar iparos népessége a 18. században. In: Századok, 1994. 1. sz. 91–101.
- 2 *Vö. Anton Tafferner*: Quellenbuch zur Donauschwäbischen Geschichte. I–IV.
- 3 A táblázat forrásai: Tolna m: Országos Levéltár, Festetics lt. P: 234. III. A. – 1013. Mohács: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Lat. 289/II. – A kézirat első felfedezője: Taba István. Kaposvár: Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. A kézirat első felfedezője: Nagy Pál.
Itt kell megemlítenem, hogy az iparosoknak a lakosságon belüli aránya nagyon eltérő. Tolnán a mesterek aránya a lakosság egészéhez viszonyítottnak: 4,3%. Itt az összeírás megőrizte számunkra a legények, inasok és alkalmazott munkások számát is. A velük együtt számított iparoslétszám Tolnán az iparosok arányát a lakosság közel 8%-ának mutatja. Mohácson a népesség számának 3,6%-a, Kaposváron 5%-a volt iparos. Mohács az egyetlen, ahol jelzik azt, hogy 7 ipari mesterségben hiány mutatkozik, nincs elegendő tímár, irhatímár, gombkötő, ács, kádár, varga és molnár a szükségletek ellátására. (*Taba István*: Mohács ipara és kereskedelme 1786-ban. In: Baranyai Helytörténetírás, 1976. Szerk.: Szita László. Pécs, 1976. 189.)
- 4 *Szulovszky János*: Füstfaragók. Debrecen, 1992. 32.
- 5 Itt jegyzem meg, hogy Tolnán is feljegyeztek két kirurgust, de ezek a városigazgatással kapcsolatos kérdéskörben, a tanítók, bábák stb. között szerepelnek.
- 6 Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung. K. VII. k. 116. E.

FÜGGELÉK

A kézművesmesterek száma (A) és a közülük külföldről beköltözöttek (B) száma 1786-ban

Megnevezés	A mesterek száma*							
	Tolna		Mohács		Kaposvár		Összesen	
	mezővárosban							
	A	B	A	B	A	B	A	B
Aranyműves (Aurifaber)	—	—	—	—	1	—	1	—
Rézműves (Cuprarius)	1	1	—	—	—	—	1	1
Kovács (Faber ferrarius)	5	2	5	1	2	—	12	3
Lakatos (Faber serarius)	5	2	3	—	4	—	12	2
Fazekas (Figulus)	3	1	8	1	3	—	14	2
Amforás	—	—	40	—	—	—	40	—
Üveges (Vitrarius)	2	2	—	—	1	1	3	3
Asztalos (Arcularius)	8	4	3	2	3	—	14	6
Kerékgyártó (Rotarius)	4	2	3	2	—	—	7	4
Esztergályos (Torneator)	4	1	1	1	2	—	7	2
Kádár (Viator)	10	6	3	2	1	1	14	9
Szobrász (Sculptor)	1	1	—	—	—	—	1	1
Kordován-bőrkészítő (Alutarius)	—	—	1	—	5	1	6	1
Nyereggyártó (Ephippiarius)	—	—	—	—	1	1	1	1
Szíjgyártó (Lorarius)	3	2	6	1	2	—	11	3
Tímár (Cerdo)	3	1	1	—	1	1	5	2
Fésűkészítő (Pectinifex)	1	—	—	—	1	—	2	—
Takács (Textor)	23	15	5	—	8	2	36	17
Kötélgyártó (Funifex, restiarius)	3	2	4	1	1	1	8	4
Harisnyaszövő (Tibialifex)	9	6	3	3	—	—	12	9
Szabó (magyar) (Sartor Hungaricus)	3	—	7**	2	16**	9	26	11
Szabó (német) (Sartor Germanicus)	11	7	—	—	—	—	11	7
Cipész (magyar) (Sutor Hungaricus)	—	—	—	—	8**	—	8	—
Cipész (német) (Sutor Germanicus)	24	17	3**	3	—	—	27	20

Megnevezés	A mesterek száma*							
	Tolna		Mohács		Kaposvár		Összesen	
	mezővárosban							
	A	B	A	B	A	B	A	B
Kalapos (Pileator)	1	—	5	2	1	—	7	2
Süveges (Petasarius)	—	—	—	—	2	1	2	1
Szűrszabó (Gausapearius)	—	—	2	—	3	2	5	2
Szűcs (Pellio)	4	2	9	1	3	1	16	4
Kesztyűkészítő (Manicarius)	1	1	—	—	—	—	1	1
Csizmadia (Cothurnarius)	20	5	18	1	10	3	48	9
Bocskorkészítő (Peronifex)	2	—	15	—	4	1	21	1
Gombkötő (Nodularius)	—	—	1	—	4	3	5	3
Cukrász (Dulciarius)	—	—	1	1	—	—	1	1
Pék (Pistor)	3	3	1	1	2	2	6	6
Mézesbábos (Ceroplasta)	1	1	—	—	—	—	1	1
Mészáros (Lanio)	1	—	1	—	1	—	3	—
Sörfőző (Braxator)	1	—	—	—	—	—	1	—
Molnár (Molitor)	8	—	4	—	1	—	13	—
Dohánykészítő (Tabacarius)	—	—	—	—	1	1	1	1
Kelmefestő (Tinctor)	2	1	—	—	1	1	3	2
Szappanfőző (Smigmator)	2	—	—	—	—	—	2	—
Ács (Arcularius)	2***	2	2	1	7	1	11	4
Tetőfedő (Imbricarius)	—	—	—	—	1	1	1	1
Kőműves (Murarius)	2***	2	4	1	2	2	8	5
Építész (Architector)	—	—	—	—	1	1	1	1
Kéményseprő (Spacaminarius)	1***	1	—	—	1	1	2	2
Órás (Horolopaeus)	1	—	—	—	—	—	1	—
Seborvos (Chyrurgus)	—	—	2	1	—	—	2	1
Összesen	175	90	161	28	105	38	441	156

* Mivel a források egy része csak a mesterek számát közli, ezért a segédek és inasok számát elhagytuk.

** A magyar és német szabókat, illetve vargákat (cipészeket) nem különítették el.

*** Ebben az iparágban a mesterek mellett több legény is volt.

NÉMET TELEPESEK EGY DUNÁNTÚLI URADALOMBAN A 18. SZÁZAD DEREKÁN

Esettanulmány a tata-gesztesi uradalom történetéből

A török hódítás korszaka és a Habsburg-ellenes küzdelmek lezárulta után a 18. század eleje a gazdasági élet újjászervezésének időszaka volt Magyarországon. A korabeli gazdálkodásban meghatározó szerepet játszó nagybirtokok termelésüket extenzív úton, a termőterület és a munkáskezek számának gyarapításával tudták fokozni.

A csallóközi eredetű, protestáns Eszterházy család a 17. század folyamán emelkedett a köznemesség soraiból a fontos közjogi tisztségeket viselő, főúri familiák közé. Katolizálása után Eszterházy Miklós (1583–1645) nádor elnyerte a grófi címet. Pál fia a család hercegi, Ferenc az úgynevezett ifjabb fraknoi grófi ágának megalapítója. Ez utóbbiból származott a korszak jelentős birtokszerzői közé tartozó gróf Eszterházy József országbíró (1682–1748) is. Pályája, melynek során jelentős közjogi méltóságokat töltött be, illetve magas közigazgatási-katonai tisztségeket viselt, az 1710-es évektől ívelt fel (1711-től Komárom vármegye főispánja, 1733–1741 közt horvát-szlavón-dalmát bán volt). A kezén lévő, Horvátországtól a Dunántúl északi részéig húzódó birtokkomplexum 1702–1738 közt alakult ki: családi javak, királyi adományok és vásárlásai révén. A gesztesi részirtokokhoz a testvérével tett birtokosztás révén, 1720-ban jutott, a tatai uradalmat 1727-ben vásárolta meg. Ez az uradalmának rendszerében központi szerepet játszó domínium a Vértes és Gerecse hegységek területén, a 18. századi Komárom vármegye Duna-jobbparti részén és a szomszédos Fejér és Győr vármegyékben helyezkedett el. E területek a hódoltság, majd a felszabadító harcok során igen jelentős pusztulást szenvedtek.

Az 1740-es évektől, az osztrák–porosz háborúkkal, az osztrák és cseh tartományok ipari fejlődésével és a belső piac fokozatos növekedésével összefüggésben bekövetkező gazdasági változások kedvezően hatottak az árutermelés fejlődésére. Előnyös helyzetben voltak azok a nagy uradalmak, amelyek a nagyobb városok felvevőpiaca és – az ország korabeli katasztrofális állapotú úthálózatát tekintve alapvetően fontos módon – a természetes közlekedési-szállítási útvonalat jelentő vízi utak közelében helyezkedtek el. A tata-gesztesi uradalom Dunához közeli fekvése lehetővé tette a szállítást az elérhető távolságban lévő Bécsbe és Pozsonyba, illetve a győri és komáromi katonai élelemtárakba. Az uradalom fő bevételi forrásait a gabona- és faeladás, majd a saját kezelésbe vett vendégfogadók, kocsmák, sör- és pálinkaházak jövedelme jelentette.

Az adott korszakban a termelés kiterjesztésének, növelésének útját az extenzív gazdálkodás jelentette. A művelésbe vont terület gyarapítására nemcsak az újabb birtokszerzések, hanem a mocsárlecsapolások, erdőirtások is lehetőséget adtak a tata-gesztesi domíniumban. Kamarai támogatással kezdték meg 1747-ben Tata, Almás, Szőny határában a Duna felé húzódó mocsarak lecsapolását és a folyóhoz vezető „kanális” építését.

Az uradalmak benépesítését szolgálta Eszterházy József 1733. február 4-én kiadott telepítő pátense. Amint a populationista gazdasági elveket valló gróf megfogalmazta: „*Ubi Populus, ibi Obulus*”. A pátens nyomán megindult a földszükétől és a kötött öröklési rendtől szenvedő (a földet a legidősebb fiú örökölte) délnémet területekről a német jobbágyságok betelepülése Eszterházy József jószágaiba. Az új jövevények főleg frank és el-

zászi területekről, a würzburgi és a strassburgi egyházmegyékből érkeztek. Jöttek azonban német telepesek Moson megyéből is, sőt az is előfordult, hogy már magyarországi falvakba települt német jobbágyok költöztek át más helységbe. (Így például a Pest-Pilis-Solt vármegyei Vörösvárról a Fejér megyei Szárra.) Megtörtént az is, hogy a mostoha természeti viszonyok miatt az első telepesek továbbvándoroltak, s a falut a második telepscsoport népesítette be, mint például a Vértesben fekvő, szűk határu írtásfalu, Kozma esetében (Fejér megye).

A német települések közül héttel a tatai uradalom „örökös szerződést” kötött (Agostyán, Baj, Alsó- és Felső-Galla, /Duna/Szentmiklós, Tolna, Zsemlye /Vértessomló/). Az 1723. évi törvények szerint a letelepülő földművesek 6, a kézművesek 15 év mentességet kaphattak az állami adók alól. A szóban forgó uradalmakban a contractusok legjelentősebb pontjai közé négy év adómentesség, az úrbéri szolgálat alóli hat év felmentés és a szabad költözés tartoztak. A mentelmi évek alatt a települők kötelesek voltak házat építeni, ezeket azonban „garaspénz” („*Erbfuhrgeld*”) lefizetése ellenében szabadon adhatták-vehették. A tatai és gesztesi uradalmakban az örökszerződéses községek mellett további hat faluba is települtek németek (Kecskéd, Környe, Szomód, Tarján a tatai, Boglár és Mezőörs a gesztesi részen) a magyar jobbágyok mellé. Szolgáltatásaik megegyeztek az ottani régebbi lakosokéival, azonban ők e helyeken is szabadon költözhattak.

Az uradalom fennmaradt iratanyagában, a „fiatal és egészséget szerető” német telepesekre vonatkozó egyéb elvárásokat illetően, nem található feljegyzés az új uradalmi alattvalók eszközállományról (talajművelő eszközök: eke, borona stb.). Felszereltségükkel ellentétben, az állatállományt tekintve viszont meghatározták, hogy az újonnan érkezetteknek legalább egy pár igaerővel rendelkező, azaz annak beszerzésére képes földműveseknek kellett lenniük. Az uradalom birkásházaiban főleg német bérlőket találunk, akárcsak a „svájcerájoknak” nevezett, az intenzív állattenyésztés elemeinek megjelenését tükröző lefejő-tehenészetek esetében. Az uradalom német falvaiban a lovak magas száma, a kedvező földrajzi fekvésből is következően, a kereskedelembe való bekapcsolódást, s a telepesek árutermelés iránt fogékony szemléletét is tükrözte. (A német falvakban hagyományosan szántásra használták ezeket az állatokat.) Ami az alkalmazott művelési rendszereket illeti, a németek által megszállt falvak határában a háromnyomásos gazdálkodás nem a magukkal hozott, a korabeli magyarországinál előrehaladottabb termelési ismereteiből fakadt, hanem abból, hogy – az állami telepítések erre vonatkozó előírásaihoz hasonló módon – Eszterházy József is három részre osztva mérte ki számukra a földeket. Közismert, hogy a német telepesek közt sok volt a kézműves. Az uradalmak földrajzi elhelyezkedése, a környező erdőségek a fafaragó-szerszámkészítő mesterekből számára kínáltak lehetőségeket.

Úgy véljük, hogy a német jobbágyokról kialakult sztereotíp „szorgalmas, serény, keményen dolgozó, tehetsős” kép sokkal inkább a betelepítettek kedvezőbb gazdasági feltételeiben (szabad, adómentes évek, előírt háromnyomásos gazdálkodás stb.), s nem a magukkal hozott „fejlettebb” termelési ismeretekben gyökerezik. Eszterházy József – a kincstári és más, világi birtokokkal megegyező módon – uradalmaiban megbízott a „katolikus, szorgalmas” németekben. Amikor azonban némely faluból áttelepítette a protestáns magyar uradalmi alattvalókat, sohasem gazdasági okok, hanem a katolikus vallás állott előtérben az indokok között. Ahogy Wellmann Imre idézte egy helyen: „... *emotis, qui sapere detrectebant rectius, Helvetiae confessionis subditis, devoti ecclesiae romano-catholicae cultures Mossonio cumprimis collecti ex agro substituuntur.*”

A növénytermesztés területén belül a szőlőművelés, illetve a vele összefüggő borte-

melés mindig is speciális ismereteket kívánt. A betelepítettek több új szőlőfajtát hoztak magukkal (például a rajnai rizlinget) és új elemeket honosítottak meg a termesztéstechnikában (rendszeres trágyázás, a szőlőművelő munka sajátos fázisai stb.). Itt is jelentkezett a fentebb már érintett piac felé fordulás.

A fennmaradt uradalmi iratanyag azonban több, korántsem csak lokális jelentőségű adatot is őriz. A burgonya termesztésének első írásos magyarországi említése, valamint az új fűtőanyag, a kőszén hazánkban igen korai felismerése ugyancsak az uradalom telepített német jobbágynak gazdasági ismereteihez kapcsolódik.

A burgonyatermesztés magyarországi, kezdeti időszakát illetően írásos adatok hosszú ideig nem igazolták az Újvilágból Európába átkerült növény hazai történetében a spontán paraszti kölcsönzés közvetítő szerepét. Így az 1760-as éveket megelőző időszakot tekintve, csak feltételezni lehetett, hogy a szervezett állami terjesztő akciók mellett a Magyarországra települő német lakosság is hozhatott új hazájába e növényből. A tatárszemesi uradalomban, több más nagybirtokhoz hasonlóan, a háborús időszakokat túlélte, nagy létszámú települések használták a környező, elpusztult, elnéptelenedett falvak volt határait is. A gesztesi uradalom birtokközpontja, Csákvár mezőváros így vette művelés alá többek közt a már említett (Vértessomlói) Kozma földjeit. Amikor ennek betelepítése megtörtént, a határhasználat körül természetes módon kiéleződött a vita a csákváriak és az új jobbágyok közt. Egy ilyen, tettelegességgig fajuló összeecsapás alkalmával a csákváriak a kozmai kertekben a németek által magukkal hozott, a régebbi lakosok szemében mintegy az új telepesek idegen voltát szimbolizáló növényt, a burgonyát is kitépkedték. Ezt örökítette meg a földesúrhoz írott levelében az uradalmak régense, a „*grundbeer*” kifejezéssel jelölve meg az új növényt. (A burgonya első magyarországi elnevezései a német „*Erdapfel*” és „*Grundbeeren*” szavak voltak. Így volt ez egyik első írásos említése, egy 1767. évi állami rendelet esetében is. Tudjuk, hogy e szavak tükörfordításaként keletkeztek a korai magyar megnevezések is.) A kozmaiak a káposztáskertekhez hasonlóan a határban kimért területen ültették el a burgonyát. A termesztés folytonosságát jelzi a 18. század végéről származó, a határbeli „krumpliskertet” mutató térkép.

Ami a szénről illeti, a jelzett időszakban új, sőt ismeretlen anyag volt még a korabeli országterület java részén. 1745-ben a zsemlyei (Vértessomlói) német jobbágyok valamely elkóborolt állataikat keresván fedezték fel a szénkibúvást. Mivel előző hazájukban, amint azt később az uradalom tisztségviselőjének vallották, dolgoztak szén kitermelése körül, felismerték a nyersanyagot. Az uradalmak régense, a korban széles körben elismert, megbecsült gazdasági szaktekinvének számító Balogh Ferenc erről értesülve, beszámolt Eszterházy Józsefnek az új felfedezéséről. Azonban ehhez a Hübner-féle lexikonhoz kellett fordulnia, annak lemásolt szócikkét mellékelte leveléhez az addig általa sem ismert új matéria, a „Stein Kohl” bemutatására. A gróf rendeletére az uradalomban dolgozó német kovácsoknak, lakatosoknak és fegyverkovácsnak mutatták meg a felfedezett szén, hogy tegyenek vele próbát. Kedvező véleményük nyomán a szén Bács és Pozsony piacán szerették volna értékesíteni. A kitermeléshez azonban, érthető módon, nem voltak megfelelő szakembereik. Még az uradalommal szoros kapcsolatban álló, a mocsárlecsapolási munkákat vezető Mikovinyi Sámuel sem tudott ajánlani megfelelő személyt a Selmecen képzettek közül, hiszen az ércbányászat másfajta felkészülést igényelt. Amikor, sajnos a forrásokban közelebbről nem jelzett módon, 1748-ban végül is találtak valakit a munka irányítására, meghalt Eszterházy József. Birtokai gazdálkodáshoz nem értő, örökségét súlyos adósságokkal megterhelő fiára szállottak, s a szénbányászat ügye hosszabb időre feledésbe merült.

Irodalom

Fülöp Éva: Adatok a vértessomlói szénbányászat történetéhez. – Új Forrás, 1980. 5. sz. 63–67.

Fülöp Éva: Burgonyatermesztés egy dunántúli német telep faluban 1745-ben. – Ethnographia, 1985. 2–3. sz. 336–340.

Fülöp Éva Mária: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom megszervezése a XVIII. század első felében. I. In: Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 4. (Főszerk.: *Fűrészné Molnár A.*) Tata, 1991. 53–73.

TELEPÍTÉSI MOZGALMAK ÉS A MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA A 18. SZÁZADBAN

Magyarország nagy tájegységei (Dunántúl, Felvidék, Erdély, Alföld) mezőgazdaságában a 17–18. század fordulóján jelentős különbségek voltak. Ezeknek részben a középkor századaiban gyökerező okai voltak, részben a török uralomban, amely 1541 és 1699 között az ország középső harmadára terjedt ki. A Felvidéken és a Dunántúl nyugati megyéiben a 16–17. században kiépültek a földesúri majorgazdaságok, és a mezőgazdasági termelés fő központja a majorság volt. A paraszti gazdaságok is elválaszthatatlan kapcsolatban voltak az urasági termeléssel. Erdélyben ennél valamivel alacsonyabb szintű, sok középkori vonást őrző, de az európai termelési rendhez mégis illeszkedő agrártermelés maradt meg. A török hódoltság területén viszont a másfél évszázados uralom miatt a keleti uralmi rendszerek által eltorzított gazdasági és társadalmi struktúra jött létre.

A 18. században Magyarországon jelentős telepítési és migrációs folyamatok játszódtak le. Telepítések révén a török uralom alatt elpusztult lakosság pótlására mintegy 1 millió lakos költözött az országba, jórészt Németország sűrűn lakott tartományaiból. Igen jelentős volt azonban a belső migráció is, amelynek során a peremvidékek lakossága áramlott a korábbi török területre. Ennek eredményeként a magyarok mellett szlovákok, románok, ruszinok és szerbek költöztek az Alföldre.

A telepítéseknek és a spontán vándorlásnak számottevő hatása volt a 18. századi magyarországi mezőgazdaság fejlődésére. Az igazi tudományos probléma nem a Dunántúl keleti megyéinek agrárfejlődése az újratelepítések során, hanem az Alföldé. A Dunántúl keleti megyéiben, Baranyában, Tolnában, Fejérben és Buda környékén, az egykori Pilis megyében gyorsan hasonult az agrárstruktúra a tájegység nyugati feléhez és nem tért el az európai agrárviszonyoktól. E gyors felzárkózásban – már a kortársak véleménye szerint is – szerepet játszottak a német telepesek, de a Buda környékére települő szlovákok is. Sokkal nagyobb feladat volt az ország középső részének, az Alföldnek a visszaillesztése az európai agrárszervezetbe.

Ma még nem dőlt el a vita a magyarországi agrártörténetírásban, hogy az alföldi sajátos agrárfejlődés már a török uralom előtt megkezdődött, vagy csak a török hódoltság eredménye. Van olyan vélemény, hogy az Alföldet már a 15. században is jellemezte a puszták kialakulása, azáltal, hogy a falvak lakossága a társadalmi emelkedés reményében beköltözött a mezővárosokba, ahol sokkal kedvezőbb formák között adózott a földesúrnak, mint a faluban. Az elnéptelenedő falvak határát megszerezték a mezővárosok, amelyek egyébként a falu lakosságát is befogadták. A földesurak e belső vándorlást nem kívánták megakadályozni. E pusztásodásra jó példát találhatunk Debrecen történetében. Debrecen a 15. században 62 szomszédos település határát olvasztotta magába, s mintegy 200 ezer katasztrális holdas határt alakított ki. A pusztásodás gazdasági mozgatója a legeltetésen alapuló állattartás nagy kiterjedése volt a 15. századi Magyarországon. A délnémet és észak-italiai városok felleveőpiacai sok magyar szarvasmarhát igényeltek, ezeket az elhagyott falvak határában nevelték fel. Más vélemények szerint a pusztásodás csak a török pusztítás időszakában kezdődött, a mezővárosok óriási határa azért alakult

ki, mert a török elpusztította a védtelen falvak lakosságát, míg a szultáni fennhatóság alá került mezővárosok védelmet jelentettek.

Bármilyen volt is a kiváltó ok, az kétségtelen, hogy a 18. század elején az Alföld nagyon különbözött az ország más tájegységeitől. A táj elvadult, a településhálózat nagyon megritkult, a népesség megfogyatkozott, ezért nem törődhetett a folyómedrek rendben tartásával és a lassú folyású Tisza és mellékfolyói elmocsarasították az Alföldet. Az erdők is kipusztultak. Újraéledtek az ősi foglalkozások, a gyűjtögetés, a halászat és a vadászat. Megszűnt a hagyományos paraszti gazdasági egység: a telek is.

Ilyen viszonyok között az alföldi gazdálkodás nem épülhetett a földművelésre, csak az állattartásra. Természetesen az alföldi gazdálkodás is komplex jellegű volt, azaz a földművelés és az állattenyésztés egyaránt jelen volt benne, de meghatározó jellegű az állattartás volt. Az év nagy részében legeltetésre épülő extenzív állattartás rendszerében a legelő és a rét, a tulajdonképpeni gyepföld, a *saltus* és nem a szántóföld, az *ager* volt a gazdálkodás alapja. A gyepföldön termelt széna a legfontosabb termék, akár az állat maga szerzi meg táplálékát, akár az ember készíti belőle takarmányt. Azt, hogy a gyepföld mennyivel fontosabb, mint a szántó, az arányok is mutatják. Debrecenben a 18. század végéig a szántóföldek aránya a határban kevesebb volt 20%-nál. Sárospatak határának a 19. század elején csak 7%-a volt szántóföld, de nem érte el a 10%-ot Mátészalkán sem. Az alföldi Pest megyében II. József kataszteri felmérése szerint (1788) a területnek csak negyede volt szántóföld. Állami hivatalnokok korholták az alföldi parasztságot, hogy nem törődnek a földműveléssel, s inkább a nyájak őrzésére, mint a föld megművelésére töreksenek (*Magisque Pecorum et pecudum conservationi quam agri culturae studeant*). Gyoma mezőváros lakóit azért róttá meg földesuruk, mert a „marha tartásra nagyobb gondjuk legyen, mintsem a gabonatermesztésre”. Az állattartásra épülő gazdálkodásnak sokkal jobban megfelelt az ősi parlagoló földművelési rendszer, mint a nyomásos gazdálkodás. Az alföldi gazdálkodásban nem is ismerték az ugart, a nem szántott földeket évtizedekre legelőnek hagyták. Olyan felfogás is élt – pl. Berettyóújfaluban –, miszerint a legelőt nem azért kell feltörni, hogy gabonát lehessen termelni, hanem az ismét szántatlanul hagyott földön „jobb fünek termése végett”.

Az állattartás dominanciájára épülő gazdálkodás a 18. századi Alföldön igen szívósan védte pozícióit. Azt lehetne feltételezni, hogy a telepítések és a migráció során az Alföldre települt lakosság igyekezett saját agrárszervezetét meghonosítani új lakóhelyén. Ennek azonban alig találjuk nyomát. Csak a legkritikább esetben próbálkoztak saját korábbi gazdálkodási módjuk érvényesítésével. Még leginkább az Alföldre lehúzódo románok és ruszinok őrizték meg korábbi gazdálkodási rendjüket. A többiek, a németek, szlovákok, de a peremvidékekről érkező magyarok is alkalmazkodtak az itteni települési és gazdasági feltételekhez, ugyanolyan pusztai állattartásra épülő gazdálkodást folytattak, mint az Alföld autochton népessége. Jellegzetes példái az elmondottaknak a szarvasi, illetve nyíregyházi szlovákok. Szarvason, az Alföld közepén a Felső-Magyarországról érkező szlovákokban fel sem vetődött, hogy ne parlagoló gazdálkodást kezdjenek újratelepített határukon. Amikor egy részük áttelepedett az Alföld szélén lévő Nyíregyházára, felvetődött ugyan a nyomásos gazdálkodás lehetősége, ám végül a nagy határ miatt, amely kiválóan alkalmas volt a legeltető állattartásra, itt is a parlagoló rendszer mellett döntöttek.

Az Alföldre jellemző parlagoló földművelési rendszer a 18–19. század fordulóján nem azért kezdett megváltozni, mert a telepesek más gazdálkodási rendszert hoztak magukkal, hanem azért, mert az államhatalom és a földesurak is a nyomásos gazdálkodás meg-

teremtésére ösztönözték a jobbágyokat. A sajátos alföldi gazdálkodásban csak az elmaradottságot látták, s nem azt, hogy kiválóan megfelel az állattartás érdekeinek.

Az alföldi puszták benépesítése és betelepítése végül is két formában ment végbe a 18. század végén és a 19. század első felében. A legáltalánosabb az volt, hogy az egykori elpusztult falvak határa tanyák segítségével vált ismét kultúrtájjá. A tanya előzménye a legelőn létesített állattartó üzem (magyarul: szállás), amely zökkenők nélkül alakulhatott át földművelő üzemmé: tanyává. A földesúri hatalom egyes esetekben azonban a pusztákat nem hagyta meg az alföldi agrárvárosok használatában, hanem ismét falvakat hozott rajtuk létre, többnyire telepések segítségével. A városok ezt határuk megcsonkításának tekintették, s gyakran konfliktusba keveredtek a földesurakkal, de a telepésekkel is. A legkevesebb példa arra volt, hogy a pusztákon urasági majorságok alakultak ki. Ha születtek is ilyenek, ugyanúgy állattartó jellegűek voltak a 18. században, mint a paraszti gazdaságok, a szállások.

A tanyarendszer kialakulása, mint az alföldi agrárátalakulás legfontosabb eleme, a 18. században végül is *nem mutatott a telepítésektől függő etnikai sajátosságokat*. A magyar lakosságú Hódmezővásárhelyen, a szlovák Békéscsabán vagy a német Eleken és Gyulán hasonló rendszer született. A telepítések és a belső migráció elősegítették az Alföld integrálódását a magyarországi agrárszervezetbe, de nem változtatták meg a fejlődési irányokat. Ezek a 19. században is tartalmaztak olyan elemeket, hogy egyes szakírók (J. Csaplovics, Kállay Ferenc) „ázsiai” gazdálkodásról beszéltek. A valóságban azonban ez már *európai agrárrendszer* volt.

AZ OROSZ OBSCSINA SORSA A MAGYAR HISTORIOGRÁFIÁBAN

(Adalékok hazai történeti russzisztikánkhöz)

A sajátos orosz faluközösség, az obscsina az újkori európai történelemben unikális intézmény, egy sajátos világ – *mir* – volt, melyben az orosz parasztok túlnyomó többsége élt évszázadokon keresztül, egészen a kollektivizálásig. Egy rövid közleményt megérdemel annak a kérdésnek a körbejárása, hogy hazánkban mikor és hogyan reflektáltak erre a hangsúlyozottan orosz, össznemzeti intézményre.

A magyar tudományos közéletben igen korán, már a múlt század második felében megjelent az első tudósítás az orosz faluközösség nemzeti intézményéről. Érdekes és jellemző adalék, hogy a múlt században és a 20. század első felében, amikor még nem is létezett tudományos russzisztika, több tanulmány jelent meg az orosz faluközösségről, mint a 20. század második felében, amikor már volt ilyen diszciplína.

Magyar nyelven elsőként érdemben Mackenzie Wallace *Russia* című művének fordításából értesülhetett a magyar közvélemény az obscsina mibenlétéről, annak külső és belső életéről. Az angol utazó több nyelvre lefordított műve két teljes fejezetet szentelt a jobbágyfelszabadítás utáni faluközösségnek. Ez a téma fontosságán túl a szerző „szlavofil” érzelmű informátorainak is köszönhető. A faluközösségre vonatkozó információinak másik alapvető forrása Haxthausen klasszikus műve volt. E két forrás némileg determinálta Mackenzie Wallace vonatkozó megfigyeléseit és megállapításait. Mindezek figyelembevételével azt mondhatjuk, hogy a beszámoló igen tárgyyszerű és pontos, s tele van apró, jellegzetes életképpel a reform utáni obscsina működéséről. Leírja az obscsina pozitív és negatív tulajdonságait, s a végső egyenleg inkább a pozitívumokról szól. Le Play kortársaként elszomorodik a nagycsalád, mint intézmény, általa befejezettnek vélt felbomlásán, de nem bálványozza az obscsina „archaikus” jellemzőit. Érzékeli az egyéni szabadság hiányát a faluközösségben. A szerző a „mir”-ről való elmélkedését azzal a gondolattal zárja, hogy az intézmény igen nagyfokú életképességről tett tanúbizonyságot az idők folyamán, s épp e tulajdonsága miatt az új, a reform utáni körülmények között is nagy jövő vár rá, akár a helyi önkormányzatokban is, mint alapvető szervezeti egység, amire egy más, egy szélesebb demokrácia épülhet.¹ Ez a vélekedés annyiban érdekes még, hogy a szerző tollát nyilvánvalóan a reformer szlavofil értelmiség tagjai vezették e gondolatok papírra vetése közben. Így közvetett bizonyítékát látjuk annak, hogy igenis megférhetett a reformok igenlése és az obscsináért érzett aggodalom egy orosz eszmrendszerben. Bár, mint láthattuk, alapvetően bizakodóan nyilatkozott az obscsina jövőjét illetően, de maga is belátta, hogy az orosz gazdaság és társadalom alapvető kérdése a reformok után az ipari fejlődés és a faluközösség adott formái közötti ellentmondásban feszült.²

Az első modern magyar russzisztikai szakmunkából sem hiányozhatott az obscsina leírása. Thallóczy Lajos *Oroszország és hazánk* című könyvében részletesen kitér a faluközösség bemutatására. Thallóczy egyéves kutatóutat tett Oroszországban, hogy tapasztalatait végül egy hangsúlyozottan magyar szempontú műben összegezze. Thallóczy a magyar–orosz gabonapiaci konkurenciára „hegyezte” ki művét. Az orosz agrárállapo-

tok, „az őstermelő Oroszország” leírásából sem hiányozhatott a „mir”, ezen „őseredeti orosz intézmény, az oszthatatlan, egységes, közösségi birtok” ismertetése. Bemutatja a földek időszakonkénti újrafelosztását, a falugyűlést. Sokoldalúbb tájékozottsága okán Thallóczy nem bocsátkozik jóslásokba az obscsina jövőjét illetően, s nem is ítéli meg azt, szemben más orosz intézményekkel, amelyek rendszeresen rossz bizonyítványt kapnak tőle. Ami megállapítást e tárgyban megenged magának, az csak annyi, hogy a mir az 1880-as évek elején a vajúdas korszakában van.³

Tájékozottságát és szakszerűségét tekintve a legalaposabb beszámolót egy 1904-ben megjelent hosszabb tanulmány ad az obscsináról. Az írás a sztolipini reform előtti faluközösségről ad adatgazdag beszámolót, felvázolva annak történelmi gyökereit és fejlődését. A tanulmányban az obscsina mint a századelőn már az ipari, társadalmi fejlődést is akadályozó faktor áll az olvasó előtt. A szerző széles – német nyelvű, főként orosz szerzők által írt szociográfiákon és statisztikákon alapuló – szakirodalmi tájékozottsága még a század elején is páratlan a születő russzisztika művelői között.⁴ Kovács Gábor számára az első orosz forradalom előestéjén egyértelműnek tűnt, hogy a „mir önként még nem bomlott fel, bár abban a stádiumban van”. Ennek okát abban látja, hogy a korabeli Oroszország számára egyetlen út volt lehetséges, a kapitalizmus és a „Nyugat” útja. „Oroszország azon az úton van, melyet Nyugat-Európa már megtett.”⁵ Elkerülhetetlennek tartotta épp ezért a mir „felbomlási processusát”.⁶

Az orosz faluközösség fontos helyet kapott Tagányi Károly 1894-es klasszikus művében a magyarországi földközösség történetéről.⁷ Ez is jelzi a téma iránti érdeklődést és a tájékozottság magas fokát akkor, amikor még nem is voltak hivatásos russzisták Magyarországon.

Érdekes adalék a téma magyarországi recepciójához egy 1927-es tanulmány az orosz faluközösségről. Ez is jelzi, hogy a viharos történelmi változások ellenére sem esett ki az orosz társadalom – s ezen jellegzetes intézménye – a magyar tudományos érdeklődés látóköréből. A tanulmány másodlagos források alapján igyekszik megfogni és leírni az obscsina alakváltozásait a történelem folyamán, különös tekintettel a 20. század elejének történéseire. Jelentősége „csak” annyi, hogy hosszabb szünet után hírt adott a témáról.⁸ Teleki István szóban forgó tanulmányában az orosz faluközösséget az elmaradottsággal, a kultúrátlansággal azonosította. Nézete szerint az orosz mir az orosz állam politikájának terméke, s ebből a szempontból az orosz és szovjet állam agrárpolitikáját tartotta tanulmányozásra méltónak. Írása azt sugallja, hogy az I. Péter 1722-es adóreformja – a kölcsönös felelősség bevezetésével – hozta létre ezt a kulturálatlan és elmaradott intézményt, melyet az orosz állam ideológiai okokból egész 1906-ig támogatott, erősített. „Stolypin alkotó zsenije” kellett ahhoz, hogy ezzel radikálisan szakítsanak, s végre valahára az orosz parasztok a számukra egyedül üdvözítő gazdálkodás útjára lépjenek. Teleki számára egyértelműnek tűnt, hogy „a mir felbomlásának folyamata (...) az 1906-os és 1910-es reformtörvények következtében biztosan haladt előre”.⁹ Ezt a nagy reményű folyamatot akasztotta meg, ismételten kívülről, mesterséges módon – így Teleki – a kommunizmus és a bolsevik agrárforradalom, amelyről megállapította, hogy az a mir tökéletes reneszánszát jelentette az orosz faluban. Tehát a bolsevik politika volt az, amely a Sztolipin által involvált folyamatokat visszavetette. Így letértek a jövőbe vezető egyetlen üdvözítő útról, s ezzel egy múltba visszavezető útra léptek.¹⁰ Nem hiányozhat a „mir” akár csak futólagos ismertetése egy 1945 előtt, magyar szerzőtől megjelent orosz (szovjet) agrártörténettel is foglalkozó agrárpolitikai összefoglaló műből sem.¹¹

E téren is jellegzetes változást hoz az 1940-es évek végén kialakuló új típusú történeti russzisztika. Természetesen új témák kerültek előtérbe, mint pl.: a haladó, forradalmi mozgalmak múltja, a gazdaság- főképp nagyipartörténet stb. A szovjet történetírás ún. haladó hagyományait átvéve az obscsina témája hosszú időig nem volt publikus, illetve a russzisták nem vették azt figyelembe nagyívű történelmi koncepcióik kidolgozásakor. Az orosz történelemmel foglalkozó tudósok egyre bővülő gárdájából elvészni látszott a társadalomtörténeti érdeklődés. Ez különösen igaz volt a magukat hangosan marxistáknak vallók esetében. Ez a látszólagos paradoxon érvényesült a szovjet-orosz történészeknél is, aminek lehetséges okairól alább majd részletesebben szólnunk. A determinisztikus történelemfelfogás hívei Magyarországon is elhanyagolható feladatnak vélték az orosz társadalom és gazdaság történetének akárcsak madártávlatú vizsgálatát. Ez különösen szembetűnő az 1917-es forradalmakkal, illetve előzményeikkel foglalkozó kutatók esetében, akik a forradalmat megelőző társadalmi átalakulások kapcsán megelégedtek egy-két lenini eredetű történeti közhellyel az orosz gazdaság fejlődését illetően. Elsikkadt az a körülmény, hogy az „ősforrás” Lenin nem történész, vagy épp szociológus volt, hanem egy adott politikai koncepció harcos képviselője. Lenin, ha szólt az obscsináról, úgy azt csak múlt időben tette, amely így már nem állhatott szemben, az ő koncepciója szerint, a viharos társadalmi folyamatokkal, melyek elengedhetetlenül elvezetnek a szocialista forradalomba.¹² Lenin műve valójában nem történeti-szociológiai elemzés, hanem színvonalas irata a narodnyik–szociáldemokrata vitának az orosz századfordulóról.¹³ A lenini orosz kapitalizmustörténeti koncepció alapvetően meghatározta a szocialista korszak vonatkozó kutatásait, lévén, hogy írásai – így A kapitalizmus fejlődése Oroszországban is – kanonizálódtak. Márpedig Lenin említett könyvében az orosz faluközösségről múlt időben írt. Elmélete szerint a századvég Oroszországában a kapitalista viszonyok általánossá váltak, s így bekövetkezett a „patriarchális parasztság gyökeres megsemmisítése és a falusi lakosság új típusainak létrehozása”.¹⁴ Az orosz társadalom ezeréves nemzeti intézményének – melyben a századelőn még mindig a parasztság négy ötöde élt – lenini „leírása” megkönnyítette a hazai russzisták politikatörténeti konstrukcióinak bizonyítását. Persze tévedés lenne azt hinni, hogy az egyoldalú, nagyváros- és nagyiparcentrikus politikatörténeti megközelítés kizárólag a hazai marxista russzisztika sajátossága volt a megelőző évtizedekben. Hasonló aránytalanságra figyelmeztet Dorothy Atkinson a forradalom utáni obscsina sorsáról szóló úttörő monográfiája bevezetőjében.¹⁵

Így kerülhetett el a magyar kutatók figyelmét is hosszú évtizedekig az orosz társadalom legalapvetőbb intézménye: az obscsina. Ezalól jószerivel egy nagyívű összehasonlító jogtörténeti munka a kivétel.¹⁶ Horváth Pál lenyűgöző európai szakirodalmi tájékozottságról tanúskodó monográfiájának tárgya a középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai voltak. Marxista ihletésű művében a szerző nem elégedett meg a „klasszikusok” és főképp Lenin, illetve Plehanov vonatkozó nézeteinek ismertetésével és azoknak beépítésével koncepciójába. Ismerte és ismertette az obscsinára vonatkozó orosz irodalmi vitát, a szlavofilektől a marxistákig, a múlt század közepétől a századelőig.¹⁷ Az obscsina múltjára és „jövőjére” (századforduló!) vonatkozó különböző nézeteket áttanulmányozva arra a megállapításra jutott a szerző, hogy a 19. század végi Oroszországban Plehanov és Lenin láttak a legtisztábban az faluközösség kérdésében.¹⁸ A lenini marxizmus-koncepcióval azonosulva jelentette ki: „Minden szilárdsága ellenére az orosz földközösségben is a múlté volt az obscsinán belüli egyenlőség. (...) Az orosz falusi közösség története minden sajátossága ellenére alapvető formájában hasonló

törvényszerűségeket mutatott, és annak pusztulása éles megvilágításba helyezte a Nyugaton sem ismeretlen bomlási folyamatot.”¹⁹

Horváth Pál könyve, egyoldalú marxista fejlődéelméleti következtetései ellenére is, hasznos kalauz lehetett volna a hatvanas években tanuló, vagy épp pályára lépő fiatalabb russzista történészek számára az orosz társadalom alapvető intézménye tanulmányozásához. Érdekes módon Horváth műve a hazai russzisták körében reflektálatlan maradt.

Ebben a tudományos közegben valóságos revelácóként hathatott Kövér György cikke az obscsina történetére vonatkozó szovjet historiográfia áttekintéséről. A tanulmány a hetvenes évek formációelméleti (ázsiai termelési mód, sokformációjúság stb.)²⁰ vitához kívánt hozzászólni. A cikknek csak formája volt a hagyományos historiográfia (alcíme szerint: Áttekintés a hetvenes évek szovjet szakirodalmáról). Tanulmányában Kövér, a századforduló legjobb hagyományaihoz visszanyúlva, az obscsinára vonatkozó legfontosabb nézetekről adott kimerítő képet, nem szorítkozva kizárólag a „hetvenes évek szovjet szakirodalmára”. Kövér múlthatatlan érdeme az obscsina újrafelfedezése mellett abban áll, hogy képes volt a szovjet tudományos viták nyelvezetét és rituáléját nem ismerő olvasóközönség számára érthető beszámolót adni a korabeli kutatások főbb trendjeiről és azok historiográfiai előzményeiről. Emellett cikke tartalmazta az obscsina intézménye történetének főbb vonalait is.²¹ Kövér helyesen állapította meg a szakirodalom gyér voltát a 19. század második fele és a 20. század elejére vonatkozóan. Ennek a hiánynak az okára már utaltam Lenin idézett műve kapcsán. Ennek ellenére Kövér kísérletet tett az orosz obscsina sorsa utolsó évtizedeinek a bemutatására. Így a figyelmes olvasónak feltűnhetett, hogy a tárgyalt „ezeréves, nemzeti méretekben elterjedt intézmény” túlélte a sztolipini reformokat, s egyések számára talán meglepő módon, a NEP-korszakban is virágzott.²² Kövér nem elemezte, nem is volt célja, az obscsina belső történetét, ám az általa adott történelmi *vázlat* így is időtállóan bizonyult. Érdekes adalék, hogy ami a szovjet obscsina-szakirodalom historiográfiai elemzését illeti, Kövér tanulmánya négy évvel előzte meg a hasonló tárgyú, első szovjet munkát.²³

Jellemző módon, Kövér tanulmánya a szűken vett russzisztika művelői között jószerivel visszhangtalan maradt. Ez különösen akkor figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy ugyanennek a formációelméleti megközelítésnek jegyében megjelent egy – egyébként kiváló – összeállítás az orosz történelem egyetemességéről és/vagy különösségéről.²⁴ Ebből az összeállításból, a fentiek alapján sajnos, természetes módon, kimaradt a legkülönösebb orosz történelmi intézmény, az obscsina.

Tallár Ferenc filozófus Utópiák ígézetében című orosz tárgyú kötetében egy fejezetet szentelt az obscsina kérdésének. Marxi, formációelméleti ihletettségű tanulmányára szemmel láthatóan nagy hatással volt Kövér cikke is, már ami a szakirodalmi tájékozottságot illeti. Tallár e cikkében azonosul az obscsina és egyéb „szláv intézmények” nyugatos opponenseivel, s ezért is meríthet sokat Marxtól. Tallárnál a „Harmadik Róma” eszméjét hirdető Orosz Impérium alapvető alkotóeleme, mintegy transzcendens éltetője az obscsina. Így felújít egy múlt századi közhelyet, miszerint az orosz imperializmus és az orosz nép alattvalói tudata valamiféle őseredeti, alulról jövő népi igény megnyilvánulása.²⁵ Tallár e nagyívű esztétörténeti és népkarakterológiai fejtegetését tekinthetjük az első önálló próbálkozásnak az obscsina sajátos magyar szempontú meghatározása tárgyában. Tallár, nem lévén történész, kritika nélkül vesz át egyes történeti megállapításokat, hogy azokat koncepciójába beépíthesse.

Szintén Kövér György üttörő tanulmánya – és részben Tallár írása – nyomán készült el két írás, melyben a szerző Marxnak, illetve Leninnek az obscsinára vonatkozó írásait,

nézeteit igyekezett bemutatni, a nyolcvanas évek derekának „tudományos szocializ-musa” szemszögéből.²⁶ A két közlemény szerzője, Bogdács Emil is szembesül azzal a körülménnyel, hogy Marx és a marxista Lenin obscsinaképe, felfogása az egész orosz múltról és jövőről igencsak különböző. Ezt az ellentmondást Bogdács azzal oldotta fel, hogy „Leninnek az obscsinával kapcsolatos álláspontja lényegi hasonlóságokat mutat Marx felfogásával. (...) A parasztkérdés megközelítésében kettejük között mutatkozó el-térések az időközben (az ún. Zaszulics-levelek és a Kapitalizmus fejlődése Oroszor-száiban kelte között – K. T.) megváltozott történelmi feltételek, a társadalmi-gazdasági fejlődés következményei (...) reális lehetőségként csupán a kapitalizmus porosz vagy amerikai útja maradt.”²⁷

A háború után az első olyan összefoglaló orosz tárgyú történeti munka, amely kitér az obscsina tárgyalására, ezzel némileg visszahelyezve azt a „történeti hagyományba”, Ránki György nevéhez fűződik.²⁸ Ránki szóban forgó tanulmányában ha nem is szakít radikálisan a fent jelzett lenini hagyománnyal, de igyekszik meghaladni az abból kinőtt, egyoldalúan fejlődéscentrikus, determinisztikus történelemszemléletet. Ránki miköz-ben cáfol egyes, a negyvenes-ötvenes években dogmává merevedett tételt az orosz kapi-talizmus, a belső agrárpiac fejlődését illetően, nem lép ki a hagyományos marxista gaz-daságtörténet kontextusából, s nem bocsátkozik az agrárfejlődés kapcsán az obscsina hatásának túlságosan részletes elemzésébe. Mindenesetre beemeli azt nagyívű történeti koncepciójába, és mint az orosz parasztnak az ún. gabonahazárd elleni védekezésének eszközét említi az obscsinát.²⁹ A jellemzés találó és szellemes. Ám az orosz faluközös-ség nem válik központi problémává Ránki elemzésében, hisz végső soron, még ha mó-dosítva is, ő is a kapitalizmus oroszországi fejlődését írja le.

Nem önmagában vizsgálja az obscsina intézményét Menyhárt Lajos nagyszabású szintézise a századforduló orosz politikai gondolkodásáról. Menyhárt a századfordulón kialakuló legfőbb haladó – marxista, eszer – politikai irányzatoknak, pártoknak társa-dalmi nézeteit, politikai programjait ismerteti. Elemzéséből hiányzik a hivatalosnak te-kinthető ideológia viszonya az obscsinához, igaz ez utóbbi nem is tárgya művének. Poli-tikatörténészként nem foglalkozik az obscsina működésével, annak alakváltozásaival, hanem a korszakban kikristályosodó pártok agrárprogramjait, azoknak az obscsinára vonatkozó passzusait mutatja be. Menyhárt helyesen állapítja meg, hogy a korszak leg-égetőbb problémája az ún. agrárkérdés volt. A szovjet agrártörténészek nyomán a szá-zadforduló égető agrárkérdését az általános tökehiányból vezeti le, amely a kívánt kapi-talizálódást leginkább hátráltatta.³⁰ Miközben ezt alaptételként szögezi le, a téma részletesebb tárgyalásakor, a korszak politikai publicisztikájának elemzésekor kiderül, hogy a kortársak számára inkább a faluközösség – támadása vagy védelme – jelentette az agrárkérdést.³¹ Így a szerző nem intézhette el egy bekezdéssel az obscsinakérdést.

Jellegzetes, hogy Kövér tanulmányának megjelenése után egyes, nem kimondottan russzista történészek igyekeztek koncepciójukba beépíteni a faluközösség sajátágosan orosz intézményét, míg a hazai russzisztika művelői megkerülték a témát, vagy csak a politikai publicisztika szintjéig foglalkoztak vele, mint Menyhárt már idézett kitűnő po-litikatörténeti szintézisében. Az előbbire példa egy erősen elméleti, formációelméleti mű, mely egyetemes „civilizációtörténeti” kontextusban tárgyalja az orosz faluközös-ség intézményét. Tagányi Zoltán *A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog* című lenyűgözően nagyívű tanulmánykötetében sajátos szempontjainak megfelelően tárgyalja az obscsinát. Az európai, afrikai és ázsiai kontinens népeit vizsgálva a szerző a premodernnek nevezett közösségi formák túlélését tárgyalja a modern korban. A hátal-

mas összehasonlító apparátussal operáló munka középpontjában a szokásjog intézménye áll. Az orosz példa leírásánál Tagányi a szovjet Szibéria-kutatás eredményei mellett leginkább a 19. század végének orosz etnográfiai irodalmát használja, ez utóbbihoz elsőként nyúlt a hazai szakemberek közül.³² Tagányi nem az orosz történelem szempontjából és kontextusában vizsgálja az obscsina intézményét, hanem azt egy roppant széles civilizációs elméletbe építi be.

Megállapíthatjuk, hogy Kövér 1978-as híradása a hazai russzisztikára szinte teljesen hatástalan maradt, s csak a rokontudományok művelőit sarkallta a témával való bármilyen szintű foglalkozásra is. Ez azért is szomorú, mert itt egy olyan orosz nemzeti intézményről van szó, melyben az orosz társadalom túlnyomó része élt évszázadokon keresztül. Ennek a ténynek pedig nem csak társadalomtörténeti jelentősége van, de legalábbis érdekes kérdéseket vethet fel a mentalitás- és a kultúrtörténet iránt érdeklődők számára. Hogy a témába vágó hazai szakkutatások elmaradtak, az azzal a ténnyel magyarázható, hogy az obscsina intézménye nem volt beilleszthető a háború után uralkodóvá vált főbb russzisztikai koncepciókba, s a magyar russzistáktól némileg idegen volt a társadalomtörténeti szemlélet.³³

Jegyzetek

- 1 *D. Mackenzie Wallace: Russia. Az Orosz Birodalom ismertetése.* (ford.: Szentkirályi Móricz) Budapest, 1878. t. I. 153–192.
- 2 i. m.: 189.
- 3 *Thallóczy Lajos: Oroszország és hazánk.* Budapest, 1884. III. fejezet.
- 4 *Kovács Gábor: Az orosz MIR-szervezet történelmi fejlődése napjainkig.* – Budapesti Szemle, 1904. 1–2. sz. Úő: Az orosz mir-szervezet socialgazdaságtani értéke. – Közgazdasági Szemle, 1904. 445–463. A tanulmányok német ihletettségűek és részben forrásúak.
- 5 *Kovács Gábor: Az orosz mir-szervezet socialgazdaságtani értéke.* 445–448.
- 6 Uo. 460–461.
- 7 *Tagányi Károly: A földközösség és története Magyarországon.* Budapest, 1950.
- 8 *Teleki István gr.: Az orosz Mir keletkezése, letűnése és reneszánsza.* – Magyar Gazdák Szemléje, 1927. 9. sz. 346–360.
- 9 Uo. 358.
- 10 Uo. 358–360.
- 11 *Kovács Imre: Szovjet-Oroszország agrárpolitikája.* Budapest, 1940. 31–36.
- 12 E koncepció tárgyunk szempontjából legalapvetőbb kifejtését l.: *Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban.* Budapest, 1949. 320–327.
- 13 *Wolfe, Bertram D.: Three who made a revolution.* New York, 4. ed. 1964. 96–97.
- 14 *Lenin: i. m.* 164.
- 15 *Atkinson, Dorothy: The End of the Russian Land Commune, 1906–1930.* Stanford, 1983. IX.
- 16 *Horváth Pál: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai.* Budapest, 1960.
- 17 Uo. 32–46.; 70–87.
- 18 Uo. 86–87.
- 19 Uo. 32.
- 20 A korabeli formációelméleti nézetekre l. *Ecsedy Csaba* (szerk.): *Az ázsiai termelési mód a történelemben.* Budapest, 1982.
- 21 *Kövér György: Az orosz obscsina történetéhez.* – Történelmi Szemle, 1978. 2. sz.
- 22 Uo. 352–354.
- 23 *Nikulin, V. N.: Ruszszkaja kreszt'janszkaja obscsina vtoroj polovinu XIX. veka v szovjetszkaj isztoriografii.* In: *Isztoriografija agrarnoj isztorii dorevoljucionnoj Roszszii.* Kaliningrad, 1982. 61–69.
- 24 *Krausz Tamás–Szvák Gyula–Béládi László* (szerk.): *Az orosz történelem egyetemessége és különossége.* Budapest, 1982.
- 25 *Tallár Ferenc: Utópiák igézetében.* „Sajátos orosz fejlődés” és az orosz regényforma a 19. sz. első felében. Budapest, 1984.

- 26 *Bogdács Emil*: Marx az orosz faluközösségekről. In: ATEK Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Kar Közleményei, 1986. 1.; *Uő*: Lenin az orosz faluközösségről. In: ATEK Mosonmagyaróvári Mezőgazdaságtudományi Kar Közleményei, 1986. 2.
- 27 *Bogdács Emil*: Lenin... 83.
- 28 *Ránki György*: Oroszország gazdasági fejlődése 1861–1917. Századok, 1984. 3. sz.
- 29 *Erdékes filológiai adalék, hogy szintén 1984-ben adta ki Ránki György és Berend T. Iván Gerschenkron klasszikus tanulmányát a jobbágyfelszabadítás utáni orosz agrárpolitikáról, amely tanulmány Gerschenkron egyéb műveivel együtt a jeles szerzőpár életművére nagy hatással volt. L. A. Gerschenkron: Az orosz agrárpolitika és iparosítás 1861 és 1914 között. In: Uő: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Budapest, 1984.*
- 30 *Menyhárt Lajos*: Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón (1895–1906). Budapest, 1983. 104. vö.: *Druzsinin, N. M.*: Oszobennosztii genezisza kapitalizma v Roszszii v szravnenii szosztranami Zapadnoj Evropii i SZSA. – Novaja i novejszaja isztorija, 1972. 4–5. sz. A szovjet gazdaságtörténeti iskola megteremtője az orosz kapitalizmus történeti sajátosságait összegző művében a mezőgazdaság fejlődése kapcsán a feudális maradványokat: a szűk belső piacot, a tőkehiányt, az alacsony szintű technikát, a gyenge termésátlagot, az éhínségeket emelte ki mint meghatározó jelenségeket.
- 31 *Menyhárt*: i. m. 114–171.
- 32 *Tagányi Zoltán*: A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog. Budapest, 1990. 112–129.; vö.: *Efimenco, A.*: Iszszledovanija narodnoj zszizni. Moszkva, 1884.; *Kaufman, A. A.*: Dokumentü i zszivaja isztorija ruszszkoj obscsinü. Szanktpeterburg, 1904.; *Kacsarovszkij, K. R.*: Ruszszkaja obscsina. 2. izd. Moszkva, 1904.
- 33 Jellegzetes példája a fentmondottaknak egy 1989-ben (!) megjelent tanulmánykötet, melyben három, a századforduló orosz agrártörténetével foglalkozó hosszú írás van. A sokat ígérő címmel ellentétben ezen tanulmányok egyike sem érinti az obscsina kérdését, nem úgy a parasztmozgalmakét vagy az orosz forradalmakét, mely témáknak több mint kétszáz oldalt szenteltek. *Gunst Péter* (szerk.): Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914). Budapest, 1989.

A KPD A WEIMARI ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM VÁLSÁGÁNAK IDŐSZAKÁBAN (1928–1933)

*Egy sztálinista párt stratégiája és taktikája
a „szociálfasizmus”-tézis jegyében*

Németország Kommunista Pártja (KPD), amelyet 1918 végének–1919 elejének forradalmi időszakában alapítottak, sajátos helyet foglalt el a weimari köztársaság pártrendszerében. A KPD önmagát pusztán a III. (Kommunista) Internacionálé – a Moszkvában székelő világpart – részének, szekciójának tekintette, és a marxizmus–leninizmus ideológiája képezte „társadalom- és gazdaságpolitikai nézeteinek dogmatikus alapját”.¹

A kezdetben kis létszámú, értelmiségi csoportokból és radikális munkáskörökből létrejött forradalmi „rohamcsapat” az idők folyamán tömegpárttá nőtt, amely ugyanakkor a parlamentáris rendszer talaján működött. A tulajdonképpeni célt, a „monopolkapitalizmus osztályállamának”, a weimari köztársaság demokratikus rendjének forradalmi szétzúzását és a proletariátus diktatúrájának megteremtését, az osztály nélküli társadalom létrehozását azonban a KPD az egész itt tárgyalt időszakban nem adta fel.² Ebben az értelemben – hasonlóan a párt spektrum jobb szélén elhelyezkedő ellenfeléhez, a Nemzetszocialista Német Munkáspárthoz (NSDAP) – par excellence a fennálló (parlamentáris) politikai rendszerrel szemben álló ellenzék pozícióját töltötte be.

Az alábbi dolgozat elsősorban nem a KPD politikájának történetét helyezi vizsgálatának középpontjába a weimari köztársaság fennállásának végső időszakában, hanem egy szélesebb látószögéből kísérli meg feltárni e sok szempontból „kívül álló” párt stratégiáját és taktikáját meghatározó külső és belső koordinátákat.

Külső koordináták: a Komintern

A bolsevikok oroszországi hatalomra jutása után, és arra a forradalmi hullámra támaszkodva, amely az első világháborút követően Németországon is átsöpört, 35 kommunista és szocialista párt delegátusai 1919 márciusában Moszkvában, Lenin kezdeményezésére megalakították a III. Internacionálét, az ún. Kominternt. Ez a szervezet az 1889-ben alapított, „csődöt mondott” szociáldemokrata II. Internacionáléval állt szemben, és a „küszöbönálló” kommunista világforradalom vezető szervének tekintette magát.³

A pártok, amelyek „szekciókként” a Kominternhez kívántak csatlakozni, kötelesek voltak a felvétel Lenin által megfogalmazott és a Kommunista Internacionálé II. világkongresszusán 1920-ban elfogadott ún. 21 feltételét teljesíteni.⁴ E határozat kötelezte a Kominternbe belépő pártokat a „reformizmus” és a „centrum” politikája elleni harcra, a „reformisták” és „centristák” (baloldali szociáldemokraták) kompromisszumok nélküli eltávolítására; valamint arra, hogy a demokratikus centralizmus elvének megfelelően a központ tekintélyének legszigorúbban, legfegyelmezettebben vessék alá magukat.

Az alábbi tanulmány eredeti, német nyelvű változata 1993 végén készült az Augsburgi Egyetemen. A szerző ezúton is köszöni Prof. Dr. Josef Becker értékes szakmai tanácsait.

A cikk a német kutatók jelenlegi álláspontját tükrözi. (Szerk.)

(16. pont: „A Kommunista Internacionálé kongresszusainak valamennyi határozata, miként a Végrehajtó Bizottság határozatai a Kommunista Internacionáléhoz tartozó összes párt számára kötelező érvényűek.”)⁵

A Komintern legfőbb szerve a világkongresszus volt, amely két évente ült össze. Az egyes ülészakok között a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága (KI VB), illetve az ennek soraiból választott Elnökség mint állandó testület irányította az egész tevékenységet.

A KI VB képezte gyakorlatilag a Komintern hatalmi centrumát; határozatai és direktívái kötelező erejűek voltak a szekciók számára, amelyek a Moszkvából jövő parancsok és a folyamatos ellenőrzés miatt sem voltak önálló pártoknak tekinthetők. A KI VB rendelkezésére állt egy nagy bürokratikus apparátus, melyhez szervezeti, agitációs-propaganda, információs, koordinációs és nőkérdésekkel foglalkozó osztály tartozott. A szervezeti osztály volt felelős az egyes kommunista pártok „vezetéséért”, melyet írásos utasítások, instruktorok kiküldése vagy az egyes szekciókból bevont gyakornokok útján gyakorolt. Az osztályok mellett ún. országos titkárságok is működtek, amelyeknek meghatározott területi illetékességük volt. Bizonyos esetekben a KI VB meghatalmazottakat is küldhetett az egyes szekciókhoz, akik gyakran hosszabb időn át az illető országban éltek és átvették a kommunista párt közvetlen vezetését.⁶

A Komintern csúcsszervei fokozatosan az orosz kommunisták irányítása alá kerültek, ami összefügg az SZK/b/P-nak a Komintern alapszabályában rögzített vezető szerepével, illetve azzal, hogy ez a „belföldi” szekció rendelkezett a legmagasabb taglétszámmal. „A Komintern »eloroszosítása« annak eredménye volt, hogy az SZK/b/P a Komintern vezetésére növekvő befolyást gyakorolt, a szervezet egyre erősebb függésbe került a szovjet állam segélyforrásaitól, és a szekciók teljesen alá voltak vetve Moszkva ideológiájának.”⁷

Az 1920-as évek végén az SZK/b/P-n belüli frakcióharcokból Sztálin egyeduralkodó győztesként került ki. Ez a tény végzetes hatással volt a Kominternre, mely teljesen a szovjet politika eszközévé vált. „Bekövetkezett a szekciók »gleichschaltolása« a moszkvai vonalnak megfelelően, mert a kommunista pártok funkcionáriusai és tagjai közvetlen vagy közvetett módon meghajoltak az SZK/b/P ideológiai-politikai vezetésre való igénye előtt, mindenekelőtt azonban azért, mert a pártvezetések és -apparátusok immár készek voltak arra, hogy a Komintern-vezetés – és ezáltal az SZK/b/P vagy pontosabban: Sztálin – minden utasítását feltétel nélkül kövessék.”⁸

A KPD a weimari köztársaságban, 1919–1928

A KPD az egyik első kommunista párt volt, amelyet felvettek a Kominternbe, és ennek második legerősebb szekcióját alkotta.⁹ A német kommunista párt útja tehát alapításától kezdve csak a világpárt mindenkori kurzusával való szoros összefüggésben határozható meg.

Az 1919. év első napján a Spartakus Szövetség és a Németország Nemzetközi Kommunistái delegátusai Berlinben megalakították Németország Kommunista Pártját. Az akkoriban kicsi forradalmi párt Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht vezetése alatt radikális-marxista programot képviselt, amely jelentős vonásaiban eltért az orosz bolsevikok álláspontjától. Röviddel megalapítása után a KPD forradalmi összetűzések részese lett (Spartakus-felkelés, müncheni és brémai tanácsköztársaság), ennek követ-

keztében elvesztette legjelentősebb vezéralakjait, és fennmaradása a konszolidálódó weimari köztársaság viszonyai között megkérdőjeleződött. A helyzet 1920 végén változott, amikor a Kominternbe való belépés ügyében megosztott Németország Független Szociáldemokrata Pártja (USPD) balszárnya mintegy 300 ezer tagjával fuzionált a kb. 80 ezres taglétszámú KPD-vel. Az így megerősödött Kommunista Párt csatlakozott a Kominternhez és elkötelezte magát a proletárdiktatúra és a demokratikus centralizmus elvei mellett. A párttörténet első periódusa az 1923. októberi kudarccal zárult, amikor is a KPD utolsó nagyobb fegyveres megmozdulása, a hamburgi felkelés – melyet az akkori mérsékeltbb pártvezetés visszavonó határozata ellenére robbantottak ki – megbukott, és az akció a párt átmeneti betiltásához vezetett.¹⁰

A KPD „harci időszakának” vége – a nemzetközi kommunista mozgalomban egyidejűleg történt változásokkal együtt – minőségi cezúrának bizonyult. Abban az időpontban, „amikor Sztálin Oroszországban hatalomra jutott, a KPD (...) elveszítette mozgásszabadságát”.¹¹

A párttörténet kurzusváltásokban és párton belüli harcokban bővelkedő második időszakában, amely 1924-től 1928–29-ig tartott, először egy radikális balorientált szárny vette át a párt irányítását (Ruth Fischer, Maslow és mások). E vezetés alatt adták ki és valószínűsítették meg a KPD bolsevizálásának jelszavát („harc a »luxemburgizmus« ellen”).¹²

A weimari köztársaság stabilizálódásával a KPD, amely egyre inkább balos-radikális irányvonalat követett, elszigetelődött; befolyása és taglétszáma visszaesett. A Komintern egy nyílt levéllel avatkozott be, ennek következtében a Fischer–Maslow-vezetést 1925 szeptemberében leváltották és az (ultra)balos csoportokat eltávolították a pártból. Az új vezetésnek, amely Kominternhez hű „baloldaliakból” (Thälmann, Dengel és mások), valamint egy – Meyer nevével fémjelzett – mérsékelt közvetítő csoportból állott, sikerült a KPD-t 1926–27-ben egy realistább politika jegyében konszolidálnia. 1928-ban azonban új „baloldali fordulat” következett be a Komintern irányvonalában, aminek következtében ezúttal a „jobboldali” kommunistákat (Brandler, Thalheimer és mások) távolították el a pártból, és a mérsékelt „opportunisták” Meyer vezetésével elveszítették pozícióikat. A párt egy új, Moszkvához hű vezetés alatt (Thälmannal, H. Remmelével és Neumannal az élen) lépett a gazdasági világválság időszakába.¹³

Erre az időre befejeződött a KPD sztalinizálásának folyamata, amely „bürokratikus uniformizálást, s ezáltal a pártvezetésnek a hivatásos apparátusra támaszkodó majdnem korlátlan hatalmát”, a „sztálini politikától való feltétel nélküli függőséget” jelentett. Mindennek eredményeképp a KPD „a szovjet állam ultrabaloldali segédcsoportává” vált,¹⁴ és ez vezetett végül a KPD 1929-től 1933-ig folytatott, végzetesnek bizonyult szélsőséges, „szektás” politikájához.¹⁵

A Kominteren fordulata „balra”, 1928–1929

Az SZK/b/P XV. kongresszusán 1927 decemberében Sztálin merész „stratégiai” tézissel lépett a nyilvánosság elé. Eszerint 1927-ben a világháború utáni Európa történetében egy „harmadik periódus” vette kezdetét, egy új forradalmi offenzíva időszaka. (Sztálin periodizálása szerint az első forradalmi éra 1918-tól 1923-ig tartott, melyet 1924 és 1927 között a tőke stabilizálódása követett.) Ezt az alig megalapozott tézist, amely néhány megtörtént eseményre támaszkodott (az 1927. júliusi bécsi munkásfelkelésre és német,

illetve lengyel kommunisták bizonyos választási sikereire), a KI VB 9. plénuma 1928 februárjában magáévá tette.¹⁶

E súlyos következményekkel járó folyamat – a Komintern ún. „balra fordulása” – példáján jól megvilágíthatóak a kölcsönös összefüggések a szovjet párt- és belpolitika, illetve a Komintern (azaz a nemzetközi kommunista mozgalom) által követett irányvonal között. Ezekre a folyamatokra a történeti irodalom már felhívta a figyelmet.

Az egyik értelmezés szerint az új „forradalmi” koncepció abból indult ki, hogy „a kapitalista világban két egymással ellentétes tendencia létezik; az egyik, amely »bolsevizmus elleni keresztes hadjáratot« tervez, és egy másik, amely egy intervenciós háborút »a kapitalista országokban egyre erősödő forradalmi erők« és a polgári államok egymás közötti ellentéteinek fokozódása miatt túl kockázatosnak tart, s ezért azt elutasítja.” A kommunista pártok tevékenységének Sztálin által indikált radikalizálása a második tendenciát kívánta volna támogatni és ezáltal egy, a Szovjetunió elleni állítólagos háború újra és újra emlegetett „fenyegető veszélyét” elkerülni.¹⁷

Még elfogadhatóbbnak tűnik egy másik magyarázat, amely a szovjet belpolitikai viszonyoknak az egész Komintern-politikára való kivetítéséből indul ki. Az 1930 körüli évek a Szovjetunióban a „második modernizálás” időszakát jelentették, ekkor zajlott le a mezőgazdaság kollektivizálása „a szocializmus egy országban való felépítésének” utolsó lépéseként. A sztálini kollektivizálás rendkívül nagy feszültségeket váltott ki a Szovjetunióban, amelynek következményeképp különös határozottságot és fegyelmet követeltek meg nem csak az SZK/b/P soraiban, hanem – az egyes nemzeti szekciók gyökeresen különböző helyzetének figyelembevétele nélkül – az egész Kominternre vonatkozóan is. „A sztálini frakció megtisztította a pártot minden más frakciótól, elhatárolódott minden más politikai csoportosulástól Oroszországban, és ezen feltételek megvalósítása után megkezdte a »forradalmi rohamot«, amelynek célja a »szocializmus felépítése« volt Oroszországban. Hasonló feltételeket kellett teremtenie saját keretei között a világ összes kommunista pártjának, mindenekelőtt a KPD-nek. Valamennyi nem sztálinista elemet kizártak az adott pártokból, minden nem kommunista párttal szemben kíméletlen harcot hirdettek. A saját soraikban való tisztogatások lezárása és a teljes önelszigetelés után a nem orosz kommunisták – hasonlóan a bolsevikéhez Oroszországban – azzal az igénnyel léptek fel, hogy az adott nemzet érdekeit egyedül ők képviselik.”¹⁸

Ez az ultrabal önelszigetelő politika az egyes kommunista pártokat – melyek az SZK/b/P által gyakorolt állami hatalommal nem is rendelkeztek – „politikai gettóba” zárta, ahol a „mindenki ellen” felvett harcuk során a reális politikai viszonyok iránti érzéküket elvesztették. Különösen végzetesnek bizonyult ebben az összefüggésben az a tény, hogy minden nem kommunista politikai erőt általánosítva „fasisztaként” bélyegeztek meg és támadtak.¹⁹ Ezen „szizofrénia” pregnáns példája az ún. „szociálfasizmus”² teória érvényre juttatása.

A „szociálfasizmus”²tézis

A „szociálfasizmus” – tehát a szociáldemokrácia és fasizmus paradox identifikációja – tézisének létrejötte a kommunista mozgalmon belül úgy értelmezhető, mint a kommunisták két „ősellenség”²képének egy komplexumban való összeolvadása. Az egyik komponenst a szociáldemokrácia, a munkásosztály „árulója” alkotja, a másikat a fasizmus mint a világgkommunizmus megtestesült halálos ellensége.

A szociáldemokrácia és a faszizmus leegyszerűsítő azonosítása azonban azt a célt is szolgálta, hogy „egységes képet hozzanak létre a polgári-kapitalista társadalomról. A Komintern-teoretikusok felvázoltak egy egyszerű sémát az osztálytársadalom formáiról, amelyben tagadták e formák közötti releváns különbségek minden lehetőségét.”²⁰

Ami a szociáldemokráciát kommunista nézetből illeti, ismeretes, hogy a kommunista mozgalom keletkezési és önmeghatározási időszakában a szociáldemokráciától való elhatárolódás fontos szerepet játszott. Ettől a periódustól kezdve a szociáldemokrácia „állandóan történelmi árulásának stigmáját viselte, melyet a nemzetközi szocializmus elveinek feladása miatt kapott, és erről az elvi politikai síkról kiindulva harcoltak ellene. Az elméleti-politikai alapvetést ehhez az elkeseredett vitához mindenekelőtt Lenin szolgáltatta, amikor az első világháború idején a többségi szociáldemokrácia elleni támadásba ment át és egyben megkísérelte, hogy magyarázatot adjon a II. Internacionálé pártjainak politikailag súlyos következetlenségére.” Lenin fogalmazta meg ún. „opportünizmus”-téziseiben, hogy a munkásosztály felső rétegei, a „munkásarisztokrácia” és egyúttal a II. Internacionálé munkaspártjai árulók, a burzsoázia „ágensei” lettek, amely „elpolgáriasodásukban” és a monopolkapitalizmus politikai intézményrendszerébe való betagozódásukban mutatkozik meg.²¹

Amikor tehát Sztálin és a Komintern-vezetés – amint a következőkben látni fogjuk – azt hangoztatták, hogy a szociáldemokraták különösen veszélyesek, lényegében „a Lenin által többször ismételt szociálsovinisza-minősítéshez és az ún. centristák ellen folytatott megalkuvás nélküli harcához” kapcsolódtak.²²

A másik részről a „fasizmus” a kommunista szóhasználatban már az 1920-as években felbukkant; jelentősebb különbségtétel nélkül alkalmazták antikommunista erők megjelölésére.²³

A szociáldemokrata és fasiszta politika „elvi azonosságáról” szóló tételt elméleti szinten első ízben a Komintern VB elnöke, Zinovjev dolgozta ki 1924-ben.²⁴

Ezen év szeptember 20-án jelent meg Sztálin cikke a Bolsevik című folyóiratban, mely a „szociálfaszizmus”-tézist immár a széles nyilvánosság elé vitte, s e nézetek a Komintern politikájának is állandó részévé váltak. Sztálin kijelentette, hogy a fasizmus a burzsoázia „harci szervezete” és a szociáldemokrácia a fasizmus „mérésékelt szárnya”. Fasizmus és szociáldemokrácia nem zárják ki egymást, mert nem ellenpólusok, hanem „ikertestvérek”.²⁵

A Komintern VI. kongresszusa (1928. július–szeptember) – részletesebben ugyan nem kifejtve – megerősítette e téziseket; leszögezte, hogy „a »munkásarisztokrácia vezetőinek elpolgáriasodása« fasizálódással egyenértékű. A szociáldemokrata fasizmus jöllehet nem »klasszikus« fasizmus, de »szociálfaszizmus«”.²⁶

A Komintern „balra tett fordulata” során a szociáldemokrácia fasisztának minősítése még erőteljesebb vonásokkal bővült. A KI VB 10. plénümán 1929 júliusában a szociáldemokrácia immár beteljesedett fasizálódásáról volt szó. A „szociálfaszizmus klasszikus hazájaként” Németországot nevezték meg.²⁷

Az elméleti tézisek alátámasztására tisztán aktuálpolitikai ismérveket hoztak fel. Többek között a Németország Szociáldemokrata Pártjának (SPD) kormányzati gyakorlatára, majd annak a „fasiszta” Brüning-kormányval szembeni toleráns politikájára hivatkoztak.²⁸ 1929. május 1. után – amikor is a szociáldemokrata vezetés alatt álló berlini rendőrség a KPD betiltott demonstrációját véresen feloszlatta – a „szociálfaszizmus”-tézis „szinte folytonos átvételét” lehet a német kommunista sajtóban kiutatni.²⁹

A korabeli kommunista értelmezési kísérletekben, melyeket a nemzetiszocializmus és a szociáldemokrácia viszonyáról alkottak, kétféle teoretikus megközelítésmódot lehet felismerni. Az első szerint az NSDAP és az SPD között egyfajta „munkamegosztás” létezett, melynek célja a kapitalista rendszer fenntartása volt: a náci szolgáltatták a felfegyverzett rohamcsapatokat, míg a szociáldemokraták a polgári államapparátus kerekein belül működtek. A másik megközelítés az ún. „két kártya”-elmélet volt, amely kimondta, hogy a szociáldemokrácia „demagógiája” a gazdasági válság során lelepleződött a munkásosztály előtt, ezért a burzsoáziának hatalma megtartásának érdekében megmaradt utolsó kártyáját, az NSDAP-t kellett bevetnie „a német munkásság fenyegető forradalma” ellenében.³⁰

Az NSDAP felemelkedése azonban, mely a Komintern-vezetést teljesen váratlanul érte, arra kényszerítette a kommunista teoretikusokat, hogy „részleges” revízió alá vegyék „szociálfasizmus”-elméletüket; így „a KI VB 1930 februárjától óvott a »túlzásoktól« a »szociálfasizmus« elleni harcban”.³¹ E koncepció megváltoztatására vagy jelentősebb módosítására azonban – a növekvő nemzetiszocialista veszély, sőt Hitler uralomra jutása ellenére – 1934–35-ig nem került sor.³²

A leegyszerűsített jelszó: „A szociálfasizmus fasizmus tettekké, a szocializmus frázisokká”³³ abszurditása világosan megnyilvánult Németországban a KPD-nek az SPD elleni harcában.

1929 és 1933 között a KPD az SPD-t tekintette a „fő ellenségnek” és nem az NSDAP-t, a „klasszikus” fasiszta pártot. Emögött – a Komintern politikájának megfelelően – az a felfogás húzódott meg, hogy „a tulajdonképpeni vetélytárs a munkásosztály vezetéséért” vívott harcban az SPD, amely megakadályozza, hogy a munkásosztály minden erejével a „nacionálfasizisták” és végsősoron a kapitalista uralom ellen harcoljon.³⁴

A stratégiai cél e koncepció háttérében – vagyis a munkásosztály akcióegységének helyreállítása a kommunisták vezetése alatt, az ún. „egységfront” terve – az 1930-as évek elején már nem volt új keletű. Az 1920-as évek kezdetén kialakult elképzelések szerint elméletileg három formája lehetett az egységfrontnak: a) „egységfront alulról” („valamennyi valóban forradalmi munkás” mozgósítása); b) „egységfront alulról és egyidejűleg felülről” (együtműködés szociáldemokrata munkásokkal és vezető szervekkel); c) „egységfront csak felülről” (kooperáció a legfelsőbb vezetések között). Zinovjev, aki az egységfront-koncepció kialakításában fontos szerepet játszott, a gyakorlatban csak az első, esetleg a második formát tartotta kivitelezhetőnek.³⁵

A KPD vezetése az egységfront koncepcióját 1928-ig rugalmasan, ezután azonban egyre inkább mint „támadóeszközt” alkalmazta az SPD ellen. 1930-tól a KPD megfelelő akciói „semmiképp a szociáldemokrata munkásokkal való együtműködést célozták, hanem sokkal inkább az SPD vezetésének befolyását kívánták gyengíteni, hogy (a KPD) legyen az így elidegenített munkástömegek gyűjtőmedencéje”.³⁶

A Komintern SPD-vel szembeni különös „engesztelhetetlenségének” magyarázataként a történettudományi kutatásban általában azzal a felfogással lehet találkozni, hogy a háttérben a Szovjetunió rendkívüli biztonsági igényei és egy intervenció háborútól való félelem húzódhattak meg. Eszerint a Szovjetunió a szociáldemokráciában – és elsősorban az SPD-ben – az „agresszív intervencionista nyugati front” mozgatóját látta, és leginkább ezért állt vele hadilábon.³⁷

Mivel ez a koncepció számos belső ellentmondást tartalmaz (vö. például az SPD közismerten pacifista beállítottságát), az újabb kutatás azt a véleményt képviseli, hogy nem

az intervenciótól való félelem volt a Komintern SPD-vel szembeni ellenséges magatartásának legfőbb oka, hanem „az a szokatlanul éles kritika a sztálini kollektivizálási intézkedésekkel szemben, amely szociáldemokrata körökből indult ki”, és amely marxista megalapozottsága miatt különösen érzékenyen hatott.³⁸

A KPD stratégiája és taktikája, 1929–1933

A KPD tevékenysége a weimari köztársaság utolsó időszakában a sztálini Komintern által meghatározott ultrabal „elkülönülési politika” jegyében folyt, a párt ezen ideológiai alapról kiindulva támadta a fennálló államot és annak politikai-társadalmi intézményeit. „A reálpolitika 1926–27-ben folytatott gyakorlatával ellentétben a KPD immár tisztán obstrukciót folytatott, radikális baloldali pozícióból vette fel a harcot valamennyi politikai erővel mint »fasiszta ellenséggel« szemben.”³⁹

Korábban említettük, hogy a Komintern – Sztálin tézise alapján – 1927–28-tól azt a nézetet képviselte, hogy a világháború utáni kapitalista társadalom a forradalmi krízis „harmadik időszakába” lépett. Ennek megfelelően a kommunista pártok részéről a munkásosztály radikalizálódását várták, de ugyanakkor a „fasizálódott” polgári államok ellentámadására is számítottak.

„Ebben a helyzetben az »osztály osztály ellen« jelszával kívánták jelezni, hogy egyedül a kommunisták képviselik a munkásságot, és valamennyi más politikai erő ellen küzdeniük kell. Másrészt a kommunista pártok fő feladata a fontosabb országokban (mindenekelőtt Németországban) a forradalom előkészítése, a szovjetrendszer és a »proletariátus diktatúrája« érdekében vívott harc volt. A stratégiai fő célnak ezért a munkások többségének megnyerését kellett tekinteni a kommunisták javára. Ez mindenekelőtt harcot jelentett a »fasizálódott« szociáldemokrácia (»szociálfasizmus«) ellen, mivel az gátolta meg, hogy a munkások áttérjenek a kommunizmus oldalára. Különösen a baloldali szocialisták voltak emiatt a leküzdendő fő ellenség. A Komintern gazdasági akciókkal kívánta a küzdelmet kezdeni, hogy aztán politikai harcra térjen át, ami a szakszervezeti vezetés elleni támadásokat is jelentette (szükség esetén a szakszervezetek megosztásáig).”⁴⁰

A Komintern e stratégiai koncepciója 1934–35-ig érvényben maradt, és kötelező erővel meghatározta a KPD alapvető politikai irányvonalát az 1929-től 1933-ig terjedő időszakban.

Először is a KPD elkötelezte magát, hogy teljes erejéből megakadályoz egy Szovjetuniót „fenyegető” intervenció háborút. Ugyanakkor belpolitikailag a polgári weimari állam és intézményei elleni harc fokozását tűzte ki célul. (Mindenesetre az 1929–1933-as időszakban nem történtek előkészületek a KPD részéről a politikai rendszer fegyveres megdöntésére. Sokkal inkább bíztak a forradalom „megérlelődésében” Németországban.) A KPD önmagát a forradalmi munkásosztály egyetlen képviselőjének tekintette, ennek megfelelően számára minden más politikai párt legyőzendő volt mint „ellenforradalmi”, mint „fasiszta” erő. (Ebben az értelemben az NSDAP csak egyike volt ellenfeleinek, a töke egyik „ügynöke” a többi között, ami természetesen egyenértékű volt a nemzetiszocializmus jelentőségének lebecsülésével.) A munkásosztályon belül pedig a „fasizálódott” szociáldemokrácia alkotta a „halálos ellenséget”, amelyet szétzúzandónak minősítettek. (A KPD mindenféle valódi egységfrontot elutasított, az „egységfront alulról” jelszava csupán a bázis leválasztásának szándékát takarta az SPD-vezetésről.)⁴¹

E szigorúan vett stratégiai fő vonal ellenére a KPD napipolitikája az 1929-től 1933-ig terjedő időszakban számos ingadozást és taktikai fordulatot mutatott. Ezek egyrészt a Komintern egyre újabb taktikai húzásaira, másrészt az aktuális politikai helyzet változásaira vezethetők vissza Németországban, illetve a KPD-n belül.

Hermann Weber szerint a KPD stratégiájában 1929 és 1933 között hét taktikai fordulatot lehet kimutatni:⁴²

Az első időszakban, 1930 tavaszáig a KPD teljes egészében követte a Komintern által 1927–28-ban megszabott – fentebb már tárgyalt – irányvonalat. A KPD támadásának fő irányát a szociáldemokrácia ellen fordította, és harcra hívott fel a fasizmus „minden formája” ellen. A gyakorlatban ez a taktika gyorsan a párt elszigetelődéséhez vezetett; ez abban a tényben is megmutatkozott, hogy – a gazdasági világválság egyre erősödő hatásainak ellenére – a KPD befolyása ebben az időben (taglétszámban, az 1929. végi tartományi és helyhatósági választások során) stagnált.

1930 tavaszán a Kominternben az ultrabal politika bizonyos mértékű lefékezésére került sor, amelyet a saját helyzetével elégedetlen KPD Végrehajtó Bizottsága is hamarosan követett. Az aktuális belpolitikai események Németországban kedvező feltételeket nyújtottak egy taktikai fordulathoz: a Müller-kormány bukása (1930. március 27.) után a szociáldemokraták kiváltak a hatalomból, s ez jelentős változásokkal járt együtt az ország politikai életében. A KPD Politikai Bizottsága 1930. április 5-én leváltotta az ultrabal kurzus legjelentősebb képviselőjét, Paul Merkert, így szabaddá vált az út az új taktikai vonal érvényesítése előtt.

Az 1930 áprilistól érvényes új taktika a szociáldemokratákhoz való viszonyban hozott némi javulást; az SPD vezetését nem, de a párt tagjait és választóit már differenciáltabban ítélték meg.

A következő taktikai fordulatra 1930 nyarán került sor. Kiváltó oka egyrészt az NSDAP felemelkedése volt, melyet a KPD-nak is tudomásul kellett vennie, döntően azonban a szovjet külpolitika érdekei játszottak benne szerepet: a német–francia közeledést minden eszközzel meg kell akadályozni a német–szovjet együttműködés ösztönzése érdekében. 1930. augusztus 24-én a KPD Végrehajtó Bizottsága megjelentette a „Programnyilatkozat a német nép nemzeti és szociális felszabadításáról” című dokumentumot. A nyilatkozat egyértelműen állást foglalt az NSDAP-vel szemben, egyidejűleg azonban a náciékhoz hasonló erősen nacionalista jellegű szóhasználatlal támadta a Young-tervet, a jóvátételi fizetéseket és a versailles-i békeszerződést.

1930 decemberében a KPD-vezetés egy újabb helyzetértékelését követően került sor a harmadik taktikai fordulatra. A Brüning-kormány által 1930. december 1-jén kiadott sürgősségi rendeletben a KPD hirtelen a weimari rendszer teljes átalakítását vélte felfedezni; azt hangoztatta, hogy a fasizmus diktatúrája máris hatalomra került, és ezért most a kormányzatban kell a „fő ellenséget” látni. (Később még a Komintern vezetése is elhibáztattnak nevezte ezt a helyzetmegítélést.)

A KPD 1931 áprilisában végrehajtott negyedik taktikai fordulatát a KI VB II. plénuma (1931. március–április) kezdeményezte. Ez ismét fokozott harcot jelentett az SPD ellen. A weimari pártrendszer differenciáltabb szemléletét ismét feladták, a fő támadási irányba újból a „szociálfasizmus” került.

1931 októbertől 1932 tavaszáig (ötödik fordulat) a KPD megkísérelt – az SPD és NSDAP változatlan egyenlősítése mellett – az üzemekben folyó pártmunkára összpontosítani, és mindenekelőtt szakszervezeti politikájában ekkor rugalmasabb, konstruktívabb vonások érvényesültek.

1932. május 25-én az NSDAP-frakció a porosz tartományi gyűlésben tette rá a kártyát a Pieckre, a kommunista szónokra. Ez volt a közvetlen kiváltó oka a hatodik taktikai fordulatnak, a KPD-proklamáció kiadásának egy „Antifasiszta Akció” létrehozása érdekében, amely a KPD harci taktikáját ismét elsődlegesen az egyre látványosabban erősödő NSDAP ellen határozta meg. Ez a taktikai fordulat jelentette a KPD-politika legjelentősebb változását 1929 óta. A párt NSDAP-vel szembeni magatartása konzekvensebb és keményebb lett, az SPD-vel és a szakszervezetekkel szemben differenciáltabb.

Az utolsó taktikai fordulatot a legalitás időszakában 1932 októberében tette a KPD. A kommunisták 1932. júliusi választási sikere már a távolságtartást újabb erősödését hozta a konkurens SPD-vel szemben. Döntően hatott azonban a KI VB 12. plénuma (1932. augusztus 27–szeptember 15.), melynek nyilatkozata a „relatív stabilizálódás” végéről arra indította a KPD-t, hogy fő csapását ismét az SPD irányába mérje, és ez az irányvonal nem változott többé Hitler hatalomra jutásáig.

Bár a KPD „cikkakk”-kurzusa 1929-től 1933-ig éppenséggel nem volt mentes az elmentmondásoktól, ma már mégis jól látható, hogy „nem csak a KPD fő irányvonalában tükröződött a Komintern stratégiája, hanem a német kommunisták taktikáját is elsődlegesen Moszkvából határozták meg. A KPD betagozódása a Kominternbe jóval több volt, mint szervezeti kérdés, ez a politikai koncepció szempontjából is döntő volt.”⁴³

A KPD belülről: bázis és ütőerő

A gazdasági világválság kihatásai radikalizálták a német munkásosztályt és összességében erősítették a KPD befolyását. A KPD szavazóinak száma a birodalmi gyűlési választásokon 1928-tól 1932 novemberéig folyamatosan nőtt (1928: 3 264 000 szavazat – 10,6%; 1930: 4 592 000 szavazat – 13,1%; 1932. július: 5 283 000 szavazat – 14,3%; 1932. november: 5 980 000 – 16,9%).⁴⁴ A pártnak 1928-ban 130 ezer, 1932 végén már 252 ezer tagja volt.⁴⁵

Tény, hogy ezek a számok keveset árulnak el a KPD tényleges súlyáról a weimari köztársaságban. Legalább ilyen fontos kérdés, mennyire összefogottan, milyen erőpotenciállal állt a KPD – a kölcsönös elutasítás jegyében – a weimari rendszerrel szemben.

A KPD az 1929-ig lezajlott „sztalinizálás” következtében egy teljesen központosított szervezetté vált, melynek gyakorlatában a „demokratikus centralizmus” elvéből a demokratikus komponenseket teljesen száműzték. A párt illetően átalakulása együtt járt „a belső pártstruktúrák megváltozásával, egy monolitikus, szigorúan fegyelmezett és központosított organizáció létrejöttével, melyben a vezetés a hierarchikusan felépített pártapparátus segítségével (...) uralta a tagságot, és a politikai tevékenységet a sztálini SZK/b/P szellemében és utasításainak megfelelően gyakorolta”.⁴⁶ Az „egységes” KPD, melyben nem tűrték a pártvonaltól való eltéréseket vagy frakciók létrehozását – amire Thälmann és más KPD-vezetők oly büszkék voltak –, csupán merevségében mutatott egységet.⁴⁷

A pártvezetés és a pártapparátus abszolút vezetési igénye ellenére számos jel mutat arra, hogy közöttük és a tagság, illetve szimpatizánsok között jelentős különbségek nyilvánultak meg. Úgy látszik, hogy a pártvezetők leegyszerűsített „fasiszmus”- és „szociálfasiszmus”-tézisei az „alul levők” között nem találtak osztatlan megértésre. A párt alkalmatlansága arra, hogy lényegi különbségeket felismerjen – mint például a Brüning-kormány esetében, melyet a KPD már fasiszta rezsimnek nevezett –, talán ak-

koriban még nem volt nyilvánvaló.⁴⁸ A nemzetiszocialista veszély nem kellő figyelembevétele – amint ez az 1930. szeptemberi választások során is megmutatkozott, amikor az NSDAP nagy előretörése ellenére a KPD önmagát ünnepelte választási győztesként – már a kortársak előtt sem maradhatott észrevétlenül.⁴⁹ A „szociálfasizmus”-tézis hangsúlyozásával, az SPD „fő ellenségnek” nyilvánításával a KPD egyrészt alábecsülte a nemzetiszocializmus részéről jövő fenyegetést, másrészt zavart okozott követői között a munkásság soraiban.⁵⁰

Még megtévesztőbb hatásúak lehettek a KPD alkalmi, taktikai indíttatású közeledési, illetve együttműködési gesztusai a szélsőjobboldal felé. A „Program a nemzeti felszabadításról” című nyilatkozatnak az NSDAP nacionalista jelszavaihoz hasonló hangvételéről már szóltunk. Az itt említendő legjellemzőbb példa azonban az 1931. évi poroszországi népszavazás esete, amikor a KPD – a Komintern utasításának megfelelően – az NSDAP és a Német Nemzeti Néppárt (DNVP – Deutschnationale Volkspartei) oldalán vett részt a szociáldemokrata kormány ellen kezdeményezett népszavazáson.⁵¹

Azt a tényt, hogy „sok kommunista volt, akik a szociáldemokratákkal egyesülni akartak a fasizmus elleni harcban” és „nem minden kommunista fogadta el fenntartás nélkül a szociálfasizmusról szóló doktrína képtelen rágalmazását”, bizonyítják a birodalmi belügyminisztérium 1932 nyaráról származó helyzetjelentéseinek újabb keletű vizsgálatai. A pártvezetés és a bázis beállítottsága közötti ellentétekre utalhat e feljegyzésekben az is, miszerint a KPD korabeli Antifasiszta Akciója „figyelemre méltó visszhangra talált” a párttagság körében.⁵²

A párt bázisa azonban önmagában sem egységes, sem „önzetlenül fegyelmezett” nem volt, a brosrák állításaival ellentétben. Szociális összetétele szerint a KPD a gazdasági válság éveiben a munkanélküliek párta lett.⁵³ 1931 végén a párttagok 78 százaléka volt munka nélkül, 1932 áprilisában már 85 százaléka.⁵⁴ (Ez azt jelentette, hogy a párt az üzemekben alig volt képviselve.⁵⁵) Rendkívül erőssé vált a fluktuáció a pártban: 1931-ben a tagok 38 százalékát, 1932-ben 54 százalékát⁵⁶ (más adatok szerint 80 százalékát⁵⁷) érintette ez a jelenség. A párttagok szinte állandóan növekvő száma nem ellensúlyozhatta a személyi struktúra e jelentős instabilitását – a funkcionáriusok körében is⁵⁸ –, mely végzetes hatással volt a pártira, hiszen ezáltal ütőerejének jelentős részét elveszítette már 1933 előtt.

Hitler hatalomra jutása meglepte a kommunistákat, akik – az 1923–24. évi betiltás viszonylag enyhe körülményeit mércéül véve – nem alaposan felkészülve, mondhatni csak fél szívvel rendezkedtek be az illegalitás körülményeire. A párttagság az „ultracentralizmus” miatt képtelen volt önálló, konspiratív tevékenységre. A Reichstag égése után a pártot véresen szétverték, és – formális betiltás nélkül – feloszlatták.⁵⁹

Jelenthetett-e a KPD alternatívát?

A KPD mint par excellence rendszerellenes ellenzéki párt, melynek célja a polgári állam forradalmi megdöntése volt, a későbbiekben sokoldalú bírálat tárgyává vált mint olyan politikai erő, mely hozzájárult ahhoz, hogy a weimari demokrácia „balról és jobbról” felörlődött.⁶⁰

Nyilvánvaló, hogy – a fentebbi kijelentések igazságtartalmától függetlenül – a KPD a weimari köztársaság megsemmisítését nem abban a formában akarta, ahogy ez megtörtént. Az adott helyzetben lehetséges alternatívára vonatkozó kérdési tehát csak olyan

értelemben érdemes feltenni, hogy vajon egy esetleges együttműködés, talán „egységfront” a szociáldemokratákkal megakadályozhatta volna-e Hitler győzelmét.

Az ultrabal kurzus, melyet a KPD – a Komintern instrukcióinak megfelelően – az 1929 és 1933 közötti években követett, a kommunistákat szövetségre alkalmatlanná tette minden irányban, a párt a teljes izoláció állapotába került.⁶¹ Az „osztály osztály ellen”-teória, a proletárdiktatúrára törés nem találkozott a weimari állam valóságával.⁶² „Fatális elméleti deficitje” miatt a KPD-vezetés nem tudott az aktuális politikai helyzethez kötődni, azaz adekvát cselekvésre is képtelen volt. Nem csoda, hogy az önmaga elé állított kettős feladat megoldása – az NSDAP leküzdése és az SPD gyengítése egyidejűleg – „a priori” lehetetlennek bizonyult.⁶³ A párt szervezeti-strukturális gyengeségét nem lehetett a „demokratikus centralizmus” impozáns homlokzata mögött elrejtetni. A kutatásban egyhangúlag az a felfogás uralkodik – néhány ultrabalos véleményről eltekintve⁶⁴ –, hogy a KPD a weimari köztársaság fennállásának utolsó szakaszában sem kész, sem képes nem volt bármilyen konstruktív politikát folytatni.

A másik oldalon az SPD alapvetően ugyanúgy elutasítóan állt mindenféle együttműködéssel szemben, mint a KPD.⁶⁵ Ez a magatartás természetesen magyarázható azzal, hogy az SPD maga is defenzívába szorult a jobbról és balról jövő támadások kereszttüzében,⁶⁶ amint ezt a szociáldemokraták részéről használt egyenlősítő gúnykifejezés mutatta: „Nazi = Kozi”.⁶⁷ Mindazonáltal kijelenthető, hogy az SPD is vétkes volt a munkásegység megvalósításának kudarcában.⁶⁸

*

Összefoglalóan csatlakozhatunk a kutatásban általánosan képviselt nézethez,⁶⁹ miszerint egy lehetséges együttműködésnek, egységfrontnak a két legnagyobb munkáspárt, a KPD és az SPD között legkésőbb 1928 után már objektíve nem volt realitása; tehát nem jelenthetett valódi alternatívát a weimari köztársaság bukásához vezető úton.

Jegyzetek

- 1 *Vogt, Martin*: Parteien in der Weimarer Republik. In: Bracher, Karl Dietrich és mások (szerk.): Die Weimarer Republik 1918–1933. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung, 2. kiad., 1988. 135.
- 2 *Schönhoven, Klaus*: Strategie des Nichtstuns? Sozialdemokratischer Legalismus und kommunistischer Attentismus in der Ära der Präsidialkabinette. In: Winkler, Heinrich A. (szerk.): Die deutsche Staatskrise 1930–1933. München, Oldenburg, 1992. 64. Továbbiakban: Winkler (szerk.).
- 3 *Kinder, Hermann–Hilgemann, Werner*: dtv-Atlas zur Weltgeschichte. 2. kötet, München, dtv, 25. kiad., 1991. 419.
- 4 *Weber, Hermann* (szerk.): Der deutsche Kommunismus. Dokumente 1915–1945. Köln, Kiepenheuer und Witsch, 3. kiad., 1973. 202. 55. sz. jegyzet, Továbbiakban: Weber (1973).
- 5 *Weber* (1973), 202–207. (Idézet: 206.)
- 6 *Weber*: Die Wandlung des deutschen Kommunismus. Frankfurt a. M., Europäische Verlagsanstalt, 1969. 294–297. Továbbiakban: Weber (1969).
- 7 *Weber* (1969) 298.
- 8 *Weber* (1969) 299.
- 9 uo.
- 10 *Weber* (1973) 15 sk. 1.; vö. ehhez: *Luz, Rudolf*: KPD, Weimarer Staat und politische Einheit der Arbeiterbewegung in der Nachkriegskrise 1919–1922/23. Konstanz, Hartung-Gorre, 1987.
- 11 *Angress, Werner*: Die Kampfzeit der KPD 1921–1923. Düsseldorf, Droste, 1973. 517.
- 12 *Weber* (1973) 16 sk. 1.

- 13 Weber (1973) 17.
- 14 Weber (1969) 12.
- 15 Weber: Einleitung. In: *Flechtheim, Ossip*: Die KPD in der Weimarer Republik. Frankfurt a. M., Europäische Verlagsanstalt, 3. kiad., 1973. 52. Továbbiakban: Weber (Flechtheim).
- 16 Luks, Leonid: Entstehung der kommunistischen Faschismustheorie. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1985. 130.
- 17 Bahne, Siegfried: Die KPD und das Ende von Weimar. Frankfurt a. M., Campus, 1976, 69 sk. 1. (Idézet: 69.)
- 18 Luks: i. m. 147.
- 19 Luks: i. m. 148.
- 20 Kalambokis, Photios: Soziologische Aspekte der kommunistischen These vom Sozialfaschismus zur Theorie und Praxis der KPD 1929–1933. Phil. Diss., Frankfurt a. M., 1967. 97.
- 21 Kalambokis: i. m. 73 skk. 1. (Idézet: 73–74.)
- 22 Petzold, Joachim: SPD und KPD in der Endphase der Weimarer Republik. In: Winkler (szerk.), 79.
- 23 Spiegel, Joseph: Die Faschismus-Konzeption der KPD 1929–1933. Münster, Lit-Verlag, 1986. 33.
- 24 uo.
- 25 Spiegel: i. m. 33 sk. 1.
- 26 Kalambokis: i. m. 83.
- 27 Kalambokis: 85.; Luks: i. m. 137 skk. 1.
- 28 Spiegel: i. m. 34 sk. 1.; Wippermann, Wolfgang: Faschismustheorien. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 5. kiad., 1989. 19 skk. 1.
- 29 Spiegel: i. m. 118.
- 30 Spiegel: i. m. 120 sk. 1.
- 31 Luks: i. m. 142.
- 32 Spiegel: i. m. 122 sk. 1.
- 33 Spiegel: i. m. 35.
- 34 Spiegel: i. m. 122.
- 35 Spiegel: i. m. 153 sk. 1.
- 36 Spiegel: i. m. 155.
- 37 Vö. Luks: i. m. 151 sk. 1.
- 38 Luks: i. m. 152 sk. 1. (Idézet: 152.)
- 39 Weber, Hermann: Hauptfeind Sozialdemokratie. Düsseldorf, Droste, 1982. 13. Továbbiakban: Weber (1982).
- 40 Weber (1982) 18.
- 41 Weber (1982) 18 sk. 1.
- 42 Weber (1982) 21–63.
- 43 Weber (1982) 65.
- 44 Kolb, Eberhard: Die Weimarer Republik. München, Oldenburg, 3. kiad., 1993. 282 sk. 1.
- 45 Weber (1982) 13.
- 46 Weber (1982), 94 skk. 1. (Idézet: 94.)
- 47 Weber (1969), 244 sk. 1.
- 48 Petzold: i. m. 81.
- 49 Luks: i. m. 144 sk. 1.
- 50 Weber (1969) 240.
- 51 Weber (1969) 242 sk. 1.
- 52 Petzold: i. m. 91–95. (Idézet: 94.)
- 53 Wachtler, Johann: Zwischen Revolutionserwartung und Untergang. Frankfurt a. M., Lang, 1983. 243.
- 54 Weber (1969), 243.
- 55 Weber (1982), 103 sk. 1.
- 56 Weber (Flechtheim), 67.
- 57 Wachtler: i. m. 243.
- 58 Weber (1982) 103 sk. 1.
- 59 Zierer, Dietmar: Niedergang und Zusammenbruch der Weimarer Parteien von 1930 bis 1933. München, Bogen-Verlag, 1973, 16 skk. 1.
- 60 Vö. Petzold: i. m. 83.
- 61 Pirker, Theo: Zum Verhalten der Organisationen der deutschen Arbeiterbewegung in der Endphase der Weimarer Republik. In: Erdmann, Karl D.–Schulze, Hagen (szerk.): Weimar. Selbstpreisgabe einer Demokratie. Düsseldorf, Droste, 1980. 328 sk. 1.

- 62 *Pirker*: i. m. 327.
- 63 *Spiegel*: i. m. 161.
- 64 Vö. pl. *Plato, Alexander von*: KPD und Komintern, Sozialdemokratie und Trotzismus. Berlin, Oberbaumverlag, 1974.
- 65 Vö. *Spiegel*: i. m. 162 skk. 1.
- 66 *Luks*: i. m. 150.
- 67 *Schönhoven*: i. m. 67 sk. 1.
- 68 Vö. *Petzold*: i. m. 86 sk. 1.
- 69 Vö...: Diskussion (mit J. John, H. A. Winker, H. Mommsen, E. Kolb, K. Schönhoven, J. Petzold). In: *Winkler* (szerk.), 99–108.

H. HARASZTI ÉVA

A FOREIGN OFFICE ÉS A MAGYAR EMIGRÁNSOK 1944–1954

Mottó helyett:

„Őfelsége Kormánya szívesen lát Benneteket országunkban. Bár e kis sziget máris sűrűn lakott, hosszú ideje büszke hagyományunk, hogy menekülteknek helyet adunk.

Befogadásotok alkalmoszerű lesz. Nem kétséges, hogy eleinte számos nehézséggel kell majd számolnotok, és lehet, hogy kényelmetlen lesz, ha csoportonként egyik menedékhelyről a másikra kell majd költözni. De abban biztosak lehettek, hogy a brit nép valamennyi rétege szívesen lát Benneteket most és a jövőben, és mindent megteszünk most és a jövőben, hogy sürgős szükségleteiket megfelelően kielégítsük most és – ha itt kívánatok maradni – a jövőben is.

Ez egy szabadságszerető ország, és máától fogva törvényeink és bíróságaink teljes védelmét fogjátok élvezni, s ez minden brit és külföldi alattvalónak jár. Nem kell semmitől sem félnetek. Őfelsége kormánya nem tűr el semmilyen oldalról jövő nyomást. Jelentkeznetek kell a rendőrségen, mint minden külföldinek ebben az országban, de a személyetekre vonatkozó adatokat teljesen bizalmasan kezeljük. Valószínűleg kérdések hangzanak el majd, milyen munkát tudtok végezni és milyen munkát végeztetek eddig, minthogy ezek az információk szükségesek a hatóságoknak ahhoz, hogy számotokra itt munkát találjunk. Szóba sem jöhet azonban az, hogy akaratotok ellenére irányítunk valamilyen munka felé. Erőfeszítéseink, hogy segítsünk Nektek, rajtatok is múlnak. Őfelsége Kormánya azonban minden feltétel nélkül biztosítékot ad arra, hogy az általatok adott információkat egyetlen külföldi kormányzat vagy szervezet sem tudja meg, s bármilyen információkat adtok a brit hatóságoknak, abból semmi kára nem lehet Magyarországon élő rokonaitoknak és barátaitoknak. Nekünk ebben az országban nincsenek titkos rendőrségi szervezeteink. A mi rendőrségünk azért van, hogy segítsen nektek.

G. Lloyd-George

Őfelsége egyik minisztere”

(PRO.FO.371.122398.NH.10110/772.)

A magyar történelem egyik jellegzetessége, amely – természetesen – alakulásából adódott: az *emigráció*, a lakosság egy részének eltávozása az országból politikai, gazdasági és vallási okok miatt. Minden magyar iskolás gyerek történeti tanulmányai során találkozik az ország nagy emigránsainak neveivel, Rákóczi Ferenc, Mikes Kelemen, Kossuth Lajos, Károlyi Mihály, Horthy Miklós, Kéthly Anna és mások személyével – hogy csak néhányat ragadjunk ki a hontalanok soraiból. Hontalan, talán nem is jó ez az elnevezés, mert szinte valamennyiük talált második vagy harmadik honra, ha lelükben távolról sem békéltek meg mindig helyzetükkel.

Anglia már a 19. századtól a hontalanok, emigránsok menedékhelye volt – lehettek azok királyhű vagy köztársasági érzelmű személyek, tisztességesek vagy kevésbé

azok –, a szigetország józan meggondolásból fogadta őket.¹ A 19. századi angliai immigrációt többszázan feldolgozták, részben történészek, részben az ott élt emigránsok,² s ezekben és más összefoglaló történeti munkákban igen sok adalék van arra, hogy az angol kormányzati és végrehajtó szervek hogyan alakították ki, és hogyan hajtották végre „emigráns” politikájukat.³ Így a 20. században – legalábbis Angliában, amelyről beszélünk – megvoltak a hagyományok, s megvolt a gyakorlat az emigránsok befogadására és kezelésére.

E lapokon kifejezetten a *második világháborút követő* Angliába irányuló magyar politikai emigránsok helyzetéről, megítéléséről lesz szó, s korántsem a teljesség igényével. Inkább példákon keresztül jeleníthetők meg azok a reálpolitikai meggondolások, amelyek a Foreign Office, az angol külügyminisztérium diplomatáit, munkatársait jellemzik, amikor az emigránsokról tanácskoznak, véleményt nyilvánítanak.

A második világháborút követő angliai magyar emigrációhoz kívánunk ugyan adalékokat nyújtani elsődleges forrásanyag, a *Foreign Office levéltári anyaga* alapján, mégis egy, még a háború időszakában, 1944 márciusában kelt, bizalmas – „A magyar emigránsok és a magyarországi helyzet” című – összefoglalás ismertetésével kezdjük. Az összeállítást, memorandumot, a Foreign Office küldte a központból a különböző brit követségekre felvilágosítás céljából, amikor a német csapatok megszállták Magyarországot, és ott németű bábkormányt alakítottak. A memorandum készítői úgy vélték, hogy végkövetkeztetésük jól ábrázolja az angol kormány álláspontját egy Szabad Magyar Mozgalom külföldön történő létrehozására és annak bátorítására vonatkozóan, hogy ki-fejlődjék egy németellenes mozgalom Magyarországon.⁴

A memorandum szerint a Szabad Magyar emigráns mozgalomnak lehetséges tagjai főleg Angliában az Egyesült Államokban és az európai semleges országokban vannak. Neves magyar kommunista emigránsok, köztük Rákosi, a Szovjetunióban élnek, van is bizonyos befolyásuk, de nem valószínű, hogy a szovjet kormány támogatná egy magyar emigráns csoport alakulását a Szovjetunióban. Az emigránsokat három fő csoportba sorolták: 1. Károlyi gróf és a baloldali, 2. Eckhardt Tibor és a közép, 3. magyar diplomaták semleges országokban. Negyedikként megemlítik még Kállay volt miniszterelnököt, aki végig németellenes volt, és a budapesti török követségben talált menedéket. A török kormány szeretné őt kimenteni az országból, s ha ez sikerül, s részt tud majd venni a politikai tevékenységben, úgy fontos szerephez juthat és „hasznos lehet számunkra” (már-mint az angolok számára).

Az első csoport, Károlyi gróf és az 1918–19-esek (Böhm, Vincze meg Vámbéry, Jászi és mások) részben Angliában (Károlyi), részben Svédországban (Böhm), részben az Egyesült Államokban (Vámbéry, Jászi) vannak, baloldali világnézetűek, többnyire jó indulatúak, és nézeteik felvilágosodottak az irányban, hogy Magyarország szomszédai-val, főleg Csehszlovákiával baráti viszonyt építsen ki. De nagy részük már idős, nem hatékony és nem elég tájékozott a legújabb magyar állapotokról. Többségük zsidó, Károlyit pedig úgy tekintik, mint Kerenszkijt, aki előkészítette az utat a szélsőséges Kun Béla-rendszer felé.

Amerikában ezek a Demokrata Magyarok Amerikai Szövetségéhez és az újabban alakult Magyar Amerikai Demokrata Tanácshoz tartoznak. Az elmúlt két évben befolyásuk nőtt, de nem egységesek, sok személyi és ideológiai civódás van közöttük. Károlyi gróft a csehek támogatják – ez nem népszerű Magyarországon –, és némi biztatást is kapott a szovjet nagykövetségtől. Lónyay gróf szabadúszó Angliában, nincs követője, nagyon kritikus a Horthy-rendszerrel kapcsolatban, de Károlyival is veszekszik.

A második csoport vezető embere Eckhardt Tibor, aki a magyar politikai életben kiemelkedő személy volt a két világháború között. Első időszakában erősen nacionalista és antiszemita. A háborút megelőzően a demokratikus Kiszgazdapárt vezetője lett, de ezt a pártot a németek feloszlatták. Eckhardt ellenezte a németbarát magyar politikát, és Horthy, valamint gróf Teleki helyeslésével elhagyta az országot az 1941-es Jugoszlávia ellen intézett támadás előtt. Amerikában 1942-ben a State Department és a jobboldali Magyar-amerikai Szövetség támogatásával meg akarta valósítani a reprezentáns Magyar Tanácsot. Ebben az időszakban számos mérsékelt magyar diplomata és újságíró, mint pl. a londoni követségen dolgozó Balásy, aki Amerikába ment, és Zsilinszky, aki azóta meghalt, ekkor még támogatta Eckhardtot. Számosan azonban eltávolodtak e csoporttól, mert nem értettek egyet Eckhardt Habsburg-barát és csehellenes vonalával, és ez vezetett Eckhardt lemondásához is, majd a csoport felbomlásához. E csoport angliai tagjai megalapították a Nagy-britanniai Szabad Magyarok Szövetségét, véleményük egybeesik a mérsékelt baloldali magyarországi ellenzékével, de Károlyi irányában kritikusok. Eckhardt szerepe 1942 óta csökkent. Kapcsolatot tart Habsburg Ottóval, de neki kevés legitímista követője van Magyarországon. Lehet, hogy Eckhardt visszakérül a színpadra, de a State Department – miután egyszer már megégette a kezét – kétszer is meggondolja majd, segítse-e Eckhardtot.

A harmadik csoport: a semleges országbeli diplomaták, akik tovább szolgáltak a Kállay-kormány idején, de ellenállnak a jelenlegi Quisling-kormánynak. Lemondott a berni, stockholmi, helsinki, lisszaboni és madridi magyar követ, hasonlóan cselekedett az isztambuli főkonzul, és többségüket meg is fosztották már magyar állampolgárságuktól.

Ezután a brit memorandum egyoldalas jellemzést ad a német „coup”-ról, amely szerintük tiszta helyzetet teremtett, mert bebizonyosodott, hogy a magyar kormány teljesen kiszolgálja a németeket. Még nem biztos, milyen szerepet játszott Horthy admirális e változásban, de majdnem bizonyos, hogy belenyugodott a legutolsó fejleményekbe. Csatay tábornok, hadügyminiszter szerepe is érdekes, mert megmaradt a jelen kormányban. Ő elkísérte Horthyt Berchtesgadenbe és nem volt eddig németbarát. Lehet, hogy a jelenlegi kormányon keresztül Horthy megkísérel még a német követeléseknek valamennyire ellenállni. „Bármilyen is a helyzet, feladhatjuk azt az elképzelést, hogy a magyar kormány tehet nekünk valami szolgálatot, és egy későbbi időpontban kivezeti az országot a háborúból. Most már azokra kell egyértelműen támaszkodnunk, akik a németeknek és a jelenlegi magyar kormánynak egyaránt ellenállnak” – így a memorandum szövegrészelete. A továbbiakban a memorandum összefoglalja és elemzi a magyarországi, majdnem minden pártban meglevő ellenzékét, amely a Nyugatra tekint, és amelyet – remélhetőleg – nem semmisít meg a német vezetés. Megítélésük szerint Magyarországon vannak, akik elsősorban a Szovjetuniótól várják a segítséget, a feladatnak azt tekintik, hogy az oroszok és az angolok között közös alap jöjjön létre, amelyre számíthat a németellenes magyar ellenzék.

Külön bekezdésben tárgyalja a memorandum, milyen szolgálatot tehet ebben a vonatkozásban egy emigráns magyar, mint pl. Révai András, aki a BBC-nek írta a magyar vonatkozású anyag egy részét. Ezt a kört tágítani lehet pl. Dr. Ullein-Reviczky volt stockholmi magyar követtel, az ő szava talán többet jelent Magyarországon, mert jobban ismert. Felmerülhet egy kérdés: miért adnak több lehetőséget Ullein-Reviczkynek, aki az utolsó percben hagyta el a süllyedő hajót, s miért nem Károlynak, aki nem kötött kompromisszumot a jelenlegi magyar kormánnyal. De Ullein-Reviczky jobban megbir-

kózik a nyilvánossággal, mint Károlyi. Így nem lehet elkerülni, hogy megkockáztassák a vetélkedésteremtést az emigráció tagjai között. Az lenne a kívánatos, hogy Károlyitól Ullein-Reviczkyig a különböző meggyőződésű emigránsok egy szabad magyar szövetségbe tömörülnek. Persze nem valószínű, hogy ez megtörténik, mert nincs olyan vezető egyéniség, akit mindenki elfogadna. A brit külügyminisztérium is segíthetne összehozni a szétszórta emigrációt, de ez elég mesterséges lenne, s a későbbi sikerekben vagy sikertelenségben a felelősség teherételként jelentkezne.

A memorandum végül kilenc pontban összefoglalta végkövetkeztetéseit:

1. Minthogy az emigránsoknak különböző a politikai háttérük, és mivel sok országban szétszóródva élnek, valószínűleg nem fog kifejlődni egy természetes és érdemi Szabad Magyar Mozgalom.
2. Ha a szövetségesek cselekvőbb szerepet kívánnának játszani, úgy megteremtethetnének egy befolyásosabb csoportot, amely kollektíven szólna Magyarországhoz.
3. Ennek azonban a következők a veszélyei: a) Egy ilyen szervezet közös támogatása egyfelől éket verhetne Amerika és Anglia közé, de ha még együttesen megállapodnának is, az nem biztos, hogy elfogadható lenne a szovjet kormány számára. b) A szervezet kinőheti magát egy elkötelezettséggé, amit később nagyon megbánnának. c) Később e szervezet nyomatókos hatócsoporthá (pressure group) alakulna, amely inkább a jótékony békét készítené elő Magyarország számára, mint most szervezné az ellenállást.
4. Ezek a veszélyek nagyobbak, mint a várható előnyök.
5. Ezért el kell tekinteni a Szabad Magyar Mozgalom kezdeményezésétől vagy annak megalakulásakor a felelősségvállalástól.
6. Ha azonban az emigráltak maguk összeállnak, nem szabad őket ebben megakadályozni, de fenn kell tartani a korábban megfogalmazott távolságot.
7. A semleges államoknál bátorítani kell a kormányokat, hogy a lemondott magyar diplomatákat ismerjék el továbbra is hivatalos képviselőknek, és ne fogadják el a magyar kormány újabb kinevezettjeit. A disszidens magyar diplomatáknak ajánlatos lenne, ha a helyükön maradnának.
8. A brit propagandamunkában ki kell domborítani, hogy Magyarország sorsa a magyarok kezében van. A brit diplomácia minden bátorítást megad minden politikai háttérrel rendelkezőnek, hogy egyesüljenek és álljanak ellen a magyar kormánynak és a németeknek, s ahol lehet, lépjenek érintkezésbe Tito partizánjaival. A brit diplomácia Jugoszlávián keresztül bármilyen felmerülő magyar ellenzéki csoporttal felveszi a kapcsolatot, de nem használ fel már létező emigráns csoportot erre a célra.
9. Ha kiderül a továbbiakban, hogy nem valószínű szervezett ellenzék fellépése Magyarországon, a brit diplomácia újra átgondolja majd állásfoglalását.⁵

A memorandumot minősítő Foreign Office-beli megjegyzések („minutes”) kiemelik, hogy a magyar emigráció sokkal jelentősebb, mint az osztrák, de nagyon széthúzó, s bár a magyarok keményebbek, de ez a keménység főleg egymás ellenében mutatkozik meg. Horthyt eddig tiszteletre méltó figurának ítélték, de valahogy elveszett lélek lett, szinte „vén trotyli”.⁶

A FO egyeztetette véleményét Washingtonnal. A külügyminiszternek Viscount Halifaxnak 1944. április 4-én Washingtonból, az amerikai brit nagykövetségtől küldött választáviratából világosan kidomborodik a következő: az amerikai diplomaták mindent megtesznek, hogy a disszidált magyar követek az említett országokban hasznos szövetségesei legyenek az amerikaiaknak, angoloknak és oroszoknak a németek elleni harcban, de Amerika nem helyezi előtérbe egyik csoportot sem, és a State Department nem kí-

vánja elősegíteni a Szabad Magyar Mozgalmat, mert a múltban ilyen mozgalmakkal kapcsolatban rossz tapasztalatokat szereztek. Nem zárkoznak el attól, hogy a külföldi magyarok törekvéseit koordinálják, de nem akarják azt a benyomást kelteni – mivel sok a magyar emigráns Amerikában és sok a magyar származású amerikai is –, hogy az Egyesült Államok vezető szerepet vállal a magyar ellenzéki mozgalom szervezésében.⁷

A lemondott magyar diplomatákról is sok eszmecsere, feljegyzés maradt 1944 nyarától: legyen-e, s ha lesz, helyeseljék-e a disszidált magyar diplomaták szervezetének létrehozását. A diplomaták Barcza, majd Apor báró vezetésével úgy érezték, hogy a brit kormány Károlyi gróf Magyar Tanácsát kedveli, s ezt ellensúlyozandó alakulna a diplomaták emigráns szervezete. Angol megítélés szerint egy ilyen szervezet nem különösebben szolgálná a szövetségesek és Magyarország érdekeit, hanem – úgy, ahogyan feltételezték – kiegyenlítő szervezet lenne. A diplomaták szerint ugyanis a nagy-britanniai magyarok a) eltávolodtak az eseményektől, b) túlságosan függenek a csehektől és oroszoktól, c) elárulják az igazi magyar érdekeket. Brit megítélés szerint a disszidens magyar diplomaták jó része revizionista – talán ebből a szempontból Aport kivételnek tekintették –, s többségük nem szereti sem a cseheket, sem az oroszokat. Frank Roberts (magas állású beosztott a FO-ban ekkor) kifejtette arra vonatkozó véleményét, hogy bátorítsák-e a disszidens magyar diplomatákat vagy sem. Szerinte jó ütőkártyát hagynak veszni, hiszen nagy propagandaértéke lenne annak, ha a magyar diplomaták külföldön szinte valamennyien a magyar Quisling-rendszer ellen fordulnának és a szövetségesek oldalára állnának. De, ha az angolok nem adják jelét annak, hogy felkarolják ügyüket, úgy a németek joggal mondhatják, hogy a keserű végig inkább velük harcoljanak, mert nem kellene a másik tábornak. Az igazság az – Roberts szerint –, hogy ők rosszabbul bánnak a magyarokkal, mint az olaszokkal, pedig a magyarok kevesebb kárt tettek. Frank Roberts és a többiek véleményével erősen szembeszállt W. Harvey külügyi munkatárs, aki így fogalmazott 1944. július 4-i bejegyzésében:

„Én nem hiszem, hogy ezek a magyar diplomaták sok figyelmet érdemelnek. Tulajdonképpen nem mások, mint patkányok, akik a süllyedő hajóról menekülnek. Addig a hajón maradtak, amíg be nem jöttek a németek, és mivel Magyarországon kívül voltak, átálltak hozzánk. Miért nem jöttek át hamarabb? A magyar kormány egész politikája a baj, s ezek a diplomaták megtestesítik ezt. Az ugyanis, hogy soha komolyan nem álltak ellen a németeknek, még ha soha nem is támogatták őket teljesen. Mindkét vonalat megpróbálták. A menekülteknek, bár nincs befolyásuk, de nincs is közük a magyar kormánypolitikához. Nem szívesen venném, ha egy közös nyilatkozatban együtt látnám nevüket ezekkel a tizenegyedik órában fellépő diplomatákkal. Kétlem azt, hogy ezek a diplomaták bármilyen hasznos befolyást gyakorolnak majd a jövőbeni Magyarországon, ők soha nem lettek volna ott, ahol voltak, ha nem szolgálták volna ki vagy nem támogatták volna a régi rendszert. Biztos vagyok benne, hogy a szovjet kormány gyanakvással fogadna egy ilyen nyilatkozatot. Ezért úgy vélem, ragaszkodjunk az eredeti elképzeléseinkhez: a helyi segítségre támaszkodjanak és ott kapjanak támogatást. Ne könnyítsük meg nekik, hogy hazánkba látogassanak ők, beosztottaik vagy más disszidensek.”⁸ Evvel a szigorú és határozott bejegyzéssel egyetértően fogalmazódott meg az utolsó percben a németektől elhatárolódó magyar diplomatákkal szembeni magatartás 1944-ben.

Mindezeket azért bocsájtottuk előre, mert bár egészen más történelmi helyzet adódott az angol–magyar kapcsolatokban 1945 után, s még inkább 1948-ban és 1956-ot követően, a FO-nak megvolt a hagyományaihoz hű, alaposan kidolgozott eszmei és gyakorlati magatartása a magyar politikai emigráció sokszínű arculatával kapcsolatban.

Köztudott: a második világháborút követően Magyarországon koalíciós kormányzat alakult. De már ebben az időszakban, 1948-ig, a fordulat évéig a Rákosi-féle párt- és államvezetés a hírhedt „szálamitaktikával” először a koalíciós partnerei ellen fordult, majd hatalmi helyzetét biztosítva, a párton belül és a szociáldemokrácia ellen kezdte meg a „tisztogatást”. A koalíciós időszak közszereplőinek jó része és a szociáldemokrata vezetők nagy része külső vagy belső emigrációba kényszerült. Az emigrációnak ezen újabb hullámáról elég terjedelmes iratanyag található a brit levéltárban.

Kezdjük az előzményekkel, hogy megérthessük a magyarországi kommunista és szociáldemokrata párt közötti nézetkülönbségeket, taktikákat és azok megítélését a brit külügyminisztérium részéről. 1946 márciusában, hónapokkal a párizsi béketárgyalások megkezdése előtt Böhm Vilmos, ekkor svédországi magyar követ, hosszú levelet írt Ernest Bevin brit külügyminiszternek. Böhm Vilmos az őszirózsás forradalom után hadügyi államtitkár, majd hadügyminiszter, a Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadsereg főparancsnoka, szociáldemokrata vezető volt. Az egész Horthy-időszakot, 26 évet emigrációban töltötte. 1945. december végén tért vissza Magyarországra. 1946 közepétől lemondásáig, 1948. június 2-ig volt Stockholmban követ. Bevinnek már 1945 szeptemberében írt egy hosszabb tájékoztatást a magyarországi állapotokról. Akkor is, s ezt újabb levelében is hangoztatja, hogy a magyarországi helyzetről, a szociáldemokrata pártról, valamint pártja és a kommunista párt közötti kapcsolatról helytálló megfigyelései vannak, mivel soha nem szakadt el hazája problémáitól hosszú száműzetése alatt. Böhm a második levelében nyomatékkal hangoztatja, hogy a magyarországi szociáldemokrata párt teljesen független politikát folytat, valótlan azt állítani, hogy a kommunista párt függvénye. A szociáldemokrata párt híd kíván lenni Kelet és Nyugat között, s a béke megerősítése érdekében baráti kapcsolatokat kíván – az angol kívánságoknak megfelelően is – kiépíteni. Idetartozik a kommunista párttal való jó viszony fenntartása is: saját függetlenségük megőrzése mellett éppen a béke megőrzése céljából elsőrendű fontosságú a kommunistákkal való együttműködés, hiszen a huszonöt éves Horthy-rendszer után az országban még számos reakciós, csaknem fasiszta érzet van, s ezt csak a munkáspártok együttműködése révén lehet kivédeni. S a magyarországi kommunista párt teljesen más politikát képvisel, mint a kommunista pártok más országokban. Ő ezt talán másoknál jobban meg tudja ítélni külföldről, nagyobb távlatból. A kommunista párt is kapocs kíván lenni Kelet és Nyugat között. Természetesen a Magyar Kommunista Párt sem mentes a keleti befolyástól, s az is igaz, hogy előfordulnak nézetkülönbségek a két párt között, de a jelen helyzetben semmi sem tudná jobban szolgálni az ország érdekeit, mint a Duna-medence kérdéseinek békés megoldása. A magyar szociáldemokrata párt úgy a nyugati hatalmak, mint a Szovjetunió bizalmát szükségeli és mindent megtesz annak érdekében, hogy a magyar kormány ezt a bizalmat megérdemelje. Ennek utána Böhm két kérdés megoldásában kéri a brit kormány segítségét. Az első a magyar kisebbség kérdése Csehszlovákiában. Ő maga nagyon hálás ennek az országnak, amelynek vendégszeretetét négy éven keresztül élvezte, és tudta, hogy Csehszlovákia vezető politikusai, köztük Beneš elnök és Masaryk külügyminiszter (Tomáš Masaryk fia) mindig hangoztatták, hogy Magyarországon a szociáldemokrata párt s annak vezető tagjai, mint Böhm is, Csehszlovákia legőszintébb barátai voltak. Őt magát a Horthy-klikk sokszor rágalmazta azért, mert a Magyarország és Csehszlovákia közötti barátságot szorgalmazta és azt a Duna-medence békéjének egyik legfontosabb alapjaként értelmezte. Böhm szerint ezt a békét veszélyeztetni százezernyi magyar csehszlovákiai áttelepítése – olyan munkásoké, parasztoké, akik sohasem voltak náci érzelműek, s akiket ezek az in-

tézkedések évszázadok óta lakott földjüktől űztek el. Böhm azt kérte Bevintől, hogy egy barátságos gesztussal bírja jobb belátásra Csehszlovákiát. A másik kérdés a Magyarországról a németek által elhurcolt javak kérdése. Ezek a javak Bajorországban és Ausztriában vannak, és mintegy 500 000 000 font értékűek. Böhm részletesen felsorolta ezeknek az értékeknek milyenségét és államháztartási szükségességét (arany, gyárak, mozdonyok, mezőgazdasági cikkek), s hangsúlyozta pótolhatatlanságukat a termelésben, a jótételi fizetésben és az infláció megállításában. El kívánta oszlatni azt a félelmet, hogy ha Magyarország visszakapja mindezeket, akkor ezeket a megszálló hatóságok elveszik. Szerinte ez nem fog megtörténni, személyes tapasztalatból tudja, hogy semmit nem vittek el az országból hónapok óta, míg Bajorországban és Ausztriában az elhurcolt javak tönkremennek. Böhm kéri az új demokratikus Magyarország és a szociáldemokrata párt nevében Bevin és a Munkáspárt segítségét. Egy olyan hálás és hű szocialista kérése ez, aki az ügyet több mint 50 éven át szolgálta.⁹

Böhm levelét G. E. R. Gedye, a Daily Herald munkáspárti angol lap bécsi tudósítója juttatta el Bevinhez, ennek az újságnak londoni szerkesztőjén, Towler nevezetű személyen keresztül. Gedye azt írta Towlernek, hogy Böhmöt, akit régóta ismer és tisztel, Budapesten vette át a levelet. Úgy véli, bár Böhm becsületes ember és hiszi, amit állít, de nem valóság-hű képet ad. Gedye szerint a szociáldemokrata párt valóban igyekszik megtartani függetlenségét, de a kommunisták állandó nyomására gyakran enged. A szociáldemokrata vezetők gyengék és úgy érzik: el vannak vágva a nemzetközi szocialista mozgalomtól. Úgy vélik, hogy a brit és osztrák szocialista pártok leírták, az oroszok kényére hagyták őket, s igazából el kell fogadniuk a kommunisták feltételeit, ha meg akarnak maradni. Gedye szerint érdemes lenne bátorítani a magyar szocialistákat, állják a sarat a kommunistákkal szemben és hagyjanak fel azzal a rögeszméjükkel, hogy velük nem törődnek és megvetik őket. Böhm azt mondta Gedye-nek, hogy a belső helyzet és a jobboldal még jelentős erői arra kényszerítik őket, működjenek együtt a kommunistákkal, de teljesen határozottan elvetik azt, hogy tanácsokat elfogadjanak tőlük vagy Moszkvától. Böhmnek nincs igaza abban, hogy a magyar kommunisták különböznek a többiektől. Ez csacsiság. Böhm elhiszi, amit a leleményes Rákosi mond neki. Gedye egyetértett Böhm-mel a Csehszlovákiáról írottakkal. Viszont szerinte az, amit az amerikai zónában, Ausztriában és Németországban levő elhurcolt javakról állít, az kommunista propaganda. Talán gépek, arany és más értékek maradtak ott, de ha ezeket visszaszolgáltatják Magyarországnak, a Vörös Hadsereg összeszedi, és másnap Moszkvába küldi.¹⁰

A Foreign Office tisztviselői számos megjegyzést fűztek Böhm és Gedye leveleihez. T. A. Warner szerint Böhmnek az volt a célja, hogy a csehszlovákiai magyarok és az elhurcolt javak kérdéseit felvesse. Warner számadatokkal bizonyította a fegyverszünet utáni lakosságcsere és deportáció tényét. Ezek után azt írta, hogy „véleményünk az, amelyet mindkét ország kormányaihoz a brit képviselőkön keresztül eljuttatunk, hogy határ- és lakosságproblémáikat egymás között kell megoldaniuk. Lehetséges, hogy a békétárgyaláson a kérdés felmerül, de mi semmi esetre sem kívánjuk a tárgyalások folyamán rosszsallásunkat kifejezni Csehszlovákia irányában, ahogyan azt Böhm tanácsolja.”

Ami az elhurcolt javakat illeti: Warner véleménye az, hogy azok elhurcolását az akkori magyar kormány rendelte el, értékük jóval kevesebb, mint amennyire Böhm értékelte őket, s visszatérésükkel nem sokat segítenek a magyar iparon. De Böhmnek igaza van, hogy a kérdés fontosságáról szól, mert ez a kommunisták egyik fegyvere a Nyugattal folytatott harcukban. Azt kell válaszolni a magyar kormány kérésére, hogy az amerikaiak beleegyeztek a javak visszaadásába. Ami a szociáldemokraták önállóságát illeti, a

párt nagyon is kész előnyt szerezni a kommunistákkal való együttműködésből, és nem nagyon érdekli őket a Nyugat. A magyar kommunisták sem mások, mint a többiek, és sokuk szovjet állampolgár. Böhm pártja 17,6 százalékot ért el a választásokon, amely a 409 képviselőből 69 helyett jelent. „Böhm valószínűleg függetlennek és irányunkban barátságosnak akarja látni a pártját – írja Warner –, de jelenleg ez elég messze van még.”

Egy másik tisztviselő, M. S. Williams megjegyzése szerint Gedye-nek van igaza: A magyar kommunisták semmivel sem jobbak, mint a más országbeliek, mint ahogyan a brit diplomaták jelentik Budapestről: Moszkvából kapják a parancsokat. A magyar szociáldemokrácia nem mutatta jelét annak, hogy a kommunista nyomásnak ellenáll. De azért amit lehet, meg kell tenni, és bátorítani kell őket. A csehszlovákiai magyar kisebbség kérdését a két államnak egymás között kell megoldania. „Lehet, hogy később majd tanácsolnunk kell valamit a cseheknek e kérdésben, de nem most. Ha a szövetséges Csehszlovákiával szemben a legyőzött ország mellett interveniálnunk, az csak félreértésekhez vezethetne. Ugyanez a véleménye az amerikai és szovjet kormányoknak is. Az Ausztriában levő magyar javak visszaadásával kapcsolatban Williams utalt egy másik Foreign Office-beli levélre, amely szerint „a magyarok a fegyverszüneti egyezmény értelmében visszajáró javakat nem siettek visszaadni a brit tulajdonosoknak, és mi nem jártunk közbe ekkor. De készek vagyunk bizonyos segítséget adni Magyarországnak az osztrák hatóságok felé.”¹¹

A Böhm leveléhez csatolt Gedye-levelében, valamint a Foreign Office-tisztviselők megjegyzéseiben Kéthly Anna neve is felmerült. Gedye megemlítette, hogy budapesti tartózkodása alkalmával találkozott Kéthlyvel, aki az orosz „exit” vízumra várt, hogy eleget tehessen Morgan Phillips, az angol Munkáspárt titkára meghívásának. Gedye szerint az általa festett kép a szociáldemokratákról nem lesz túlságosan rózsás. Ezért Gedye nyomatékosan megismételte, hogy Nagy-Britannia nemzeti érdeke, a Munkáspárt és a szocialista mozgalom érdeke egyaránt azt kívánja, hogy minden lehető tegyenek meg a magyar szocialistákért, bátorítani, nem kárhoztatni kellene őket. S milyen jó lenne – tette hozzá –, hogy ha a budapesti brit missziónak munkáspárti tagjai is lennének.

A Böhm levelére tett Foreign Office-tisztviselők megjegyzéseiben is utalások vannak Kéthly angliai tartózkodására. Ekkor már, április 2-án Kéthly Londonban volt. Williams kifejtette, hogy hasznos lenne, ha McNeil államminiszter fogadná Kéthlyt és nyomatékosan tanácsolná neki: fontos a szociáldemokrata párt függetlenségének fenntartása, és jobb lenne, ha a magyar politikai élet nyugati demokratikus módon fejlődne, nem pedig kommunista alapokon. A másik Foreign Office-tisztviselő április 5-i megjegyzése azt az aggodalmat fejezi ki, amely a magyar szociáldemokratákkal való szorosabb kapcsolatból adódna. „Úgy hiszem – írta –, hogy Böhm azért írta levelét, hogy a magyar szocialistákat látogassák meg a Munkáspárt tagjai, s ezt azután úgy állítanak be, mintha megáldanák a szocialisták jelenlegi politikáját. Holott attól félnek, hogy a magyar szocialisták a kommunisták bábjai, és szerencsétlen dolog lenne, ha úgy állítanak be magukat, mint a brit Munkáspárt barátait. Emlékezhetünk arra, mi történt, amikor a parlamenti küldöttség Lengyelországba ment, propagandát csinált a Lengyel Szocialista Pártnak, amely szintén kommunista báb volt és az egypártrendszer mellett tört lándzsát a választáson.”¹²

Kéthly Annáról a Munkáspárt küldött életrajzi tájékoztatót a Foreign Office-ba még 1946 januárjában. Ebben hangsúlyozták harcos szerepét a fehér terror idejétől kezdve 25 éven át tartó képviselőségéig. Mindvégig harcolt a nácizmus ellen, kiállt az elnyomottak

és üldözöttek mellett. Kitűnő tájékoztatást tudna adni a zavaros magyar helyzetről, például a kommunisták és szociáldemokraták közötti együttműködés jellegéről. Ugyanilyen rátermetten fog tudni majd beszámolni honfitársainak a brit álláspontokról, amelyeket nem mindig értenek Magyarországon. „Meghívása nagyban növelné presztízsét – így a feljegyzés –, s ezáltal az az ő politikája iránt sokan fogékonyabbakká válhatnak, s ez közelebb áll a brit szocialista iskolához, mint bármely más nézet.”¹³

Kéthly Anna 1946. április elején valóban találkozott Londonban az államminiszterrel. Az erről szóló feljegyzés arról tudósít, hogy Kéthly három szempontot vetett fel. Ezek: 1. Az államminiszter fogadja Magyarország londoni képviselőjét. (Bejegyzés szerint ez megtörtént.) 2. Az a magyar kérés, hogy bevegyék az országot a Bretton Woods-i megállapodásba. (Az 1944-es Bretton Woods-i megállapodás alapján jött létre a Nemzetközi Pénzügyi Alap [International Monetary Fund] és a 44 államból álló Újjáépítési és Fejlesztési Nemzetközi Bank, amelyben a Szovjetunió nem vett részt.) 3. Magyarország újjáépítéséhez kapjon kölcsönt a felállítandó Nemzetközi Banktól. (A 2. és 3. pont-hoz lapszámon az a bejegyzés áll: vizsgálándó.)¹⁴

Hogy megértsük a Foreign Office következő évekbeli magatartást a magyar politikai emigrációval kapcsolatban, amely utóbbi ezekben az években javarészt szociáldemokratákból állt, látnunk kell, mennyire tájékozottak voltak. Böhm Bevinhez írt levele, Kéthly Anna londoni látogatása után Morgan Phillips, a Munkáspárt titkára, majd Denis Healey, a Munkáspárt nemzetközi osztályának a titkára tett látogatást Budapesten és adott hosszas tájékoztatást Bevinnek 1947 januárjában. Morgan Phillips nagyon dicsérte a brit követet Budapesten (nem említi névszerint – Knox Helmre gondolt) és részletesen elemezte, milyen hibákat követtek el a kommunisták túlzott radikalizmusukkal, a föld-reformmal sok embert tettek szovjet- és kommunistaellenessé. Hibáikat felismerték ugyan, de a választások után igyekeztek megkaparintani a legfontosabb miniszteri posztot, mint pl. a belügyminiszterit, amelyik a rendőrséget tartja kézben. Majd igyekeztek a Kisgazdapártot gyengíteni és megteremteni a Baloldali Blokkot. Morgan Phillips részletesen elemzi a kommunista taktikát, ahogyan ő látta, és úgy vélte, hogy a kommunisták meg akarnak szerezni az országban minden fontos politikai és gazdasági posztot akkorra, amikor a békeszerződés után a megszálló csapatok elhagyják az országot. Ez határozza meg a belső harcot a Baloldali Blokk és az azt ellenzők között. Morgan Phillips úgy látta, hogy a január végi szociáldemokrata kongresszuson eldőlt e harc: a szociáldemokraták a kommunista befolyást tűrik el, vagy a függetlenségük mellett állnak ki. Ha az utóbbi vonal nyer teret, akkor valószínű, hogy nagyobb lesz az együttműködés a szociáldemokrata párt és a Kisgazda-centrum között. Sokan ellenzik a szociáldemokrata pártban a kommunistákkal való együttműködést, de a jelenlegi helyzetben véleményük nem tud eléggé kifejezésre jutni, részben azért sem, mert a jelenlegi vezetőség a brit Munkáspárt irányában mutat rokonszenvet. Morgan Phillips rendkívül fontosnak tartotta, hogy a szociáldemokrata párt azon részének adjanak bátorítást, amelyik függetlenséget akar. Sajnos azonban e csoport vezetésére nem látott megfelelő embert, a legmegfelelőbb a londoni magyar követ lenne. Ő alkalmas lesz arra is, hogy részletes tájékoztatást adjon a pártról és személyekről: kikben lehet megbízni és kikre lehet támaszkodni. De ha ő sem tud megfelelő emberre találni, akkor nem lehet sokat tenni azellen, hogy a szociáldemokrata párt önromboló politikát folytasson.¹⁵ (A londoni magyar követ ekkor Bede István.)

Denis Healey 1947. január 29-től február 4-ig tartózkodott Budapesten. Jelentése rendkívül jól felépített és részletes. A-tól F pontig számol be a programjáról, a szociál-

demokrata pártból, a szociáldemokrata párt kongresszusáról, a kommunista párttal való kapcsolatáról, az orosz befolyásról, és megkísérel következtetéseket levonni.

Ahogy megérkezett január 29-én, a budapesti brit misszió magyar szakértőjével, F. G. Redwarddal ebédelt. Egyórás magánbeszélgetést folytatott Peyerrel, Kéthlyvel és Bedével vacsorázott. 30-án a budapesti brit misszió vezetőjével, Helmmel beszélt (a békeszerződés aláírása után lett követi rangja), Szakasitscsal ebédelt, hosszan beszélgetett Schiffer Pállal, Horváth Zoltánnal és Bedével vacsorázott. 31-én meglátogatta a csepeli Weiss Manfréd gyárat. Részt vett a szociáldemokrata kongresszus megnyitásán, Rákosi és Károlyi ültek az emelvényen, sok külföldi delegátus beszélt. Szakasitscsal vacsorázott, és utána három óra hosszat vitatkoztak kettesben. Február 1-jén Szakasits beszélt a kongresszuson. Healey Riesszel ebédelt, Bolgár Elekkel teázott, aki ekkor kommunista külügyminiszter-helyettes. Február 2-án hosszan beszélt Böhmével, majd Bier Lillivel. Károlyival, Kéthlyvel és Böthyvel ebédelt. A Tildy adta fogadáson részt vett. Marosánnal és Bánnal beszélt. Február 3-án Ries felszólalt a kongresszuson. Helmmel, Szakasitscsal, Kéthlyvel és Bedével ebédelt. Részt vett Szakasitscsal a Lampart gyár tömeggyűlésén. Kéthly zárta be a kongresszust. Utána Böhmével vacsorázott. 4-én Bécsbe repült.

A szociáldemokrata párt szervezetéről a többi között elmondta, hogy kb. 700 000 tagja van, a 21 tagú Végrehajtó Bizottságnak 12 tagja baloldali, akik marxista doktrínerek, főleg zsidók, a tömegekkel nem nagy a kapcsolatuk. Hozzájuk tartozik a gyenge, túl érzelmes, költő, befolyásolható, de igen intelligens Szakasits, Ries igazságügyminiszter, a hiú, népszerű, intelligens Marosán – ekkor 39 éves a volt pék és akrobata – vonzó egyéniség. Justus, a párt fiatal ideológusa, a párizsi trockista öccse, Horváth Zoltán, a Népszava külpolitikusa. Healey szerint neureszténias zsidó intellektuel, Szakasitsra nagy a hatása, de ő nem tagja a Végrehajtó Bizottságnak, Bier Lilli szintén értelmes zsidó intellektuel, a párt nemzetközi osztályán dolgozik. A Végrehajtó Bizottság 9 baloldali tagja közé sorolta Healey Szeder Ferencet, a párt titkárhelyettesét, Szélig Imrét, Bán Antalt – utóbbit praktikusnak és népszerűnek jellemezte –, Kéthlyt, a finom egyéniséget, népszerűt, de nem nagy szervezőképességűt. Böhmöt külön osztályba sorolta. Ő a párt nagy öregje, stockholmi követ, nagy intelligenciájú, a kongresszus legfontosabb tényezője. Peyer a párton belül jobboldali, ellenálló, a háború előtt a párt vezetője, nem igazán vezető típus, ellenségei opportunistának és karrieristának tartják. A párt kongresszusáról az volt Healey általános benyomása, mintha külsőségeiben kissé egy náci gyűlésre emlékeztetett volna, különben rendezettnek és demokratikusnak látszott, sokkal inkább olyan volt, mint egy angol konferencia, mintsem egy francia vagy olasz. Kritika hangzott el, hogy nem volt elég nő és paraszt képviselő. A legnépszerűbb szónok Ries volt, talán – írja Healey – mert ő a szocialista futballklubok elnöke. 30 külföldi delegátus képviselt 12 szocialista pártot (Anglia, Franciaország, Hollandia, Svédország, Finnország, Lengyelország, Csehszlovákia, Ausztria, Románia, Bulgária, Svájc; a jugoszlávok utolsó percben lemondták.)

A kongresszus elfogadta a Végrehajtó Bizottság három tagjának javaslatát a kommunista párttal való együttműködésről, a szocialista hároméves tervről – amelyet Káldor Miklós felülvizsgált, s amely három éven belül a termelés háború előtti színvonalának elérését tűzte ki –, valamint a szociáldemokrata párt nemzetközi kapcsolatairól. Ez utóbbit Ries vezette be, aki aláhúzta, hogy Kelettel és Nyugattal egyaránt jóban kívánnak lenni, viszont tudni kell azt, hogy a keleti pártok egymáshoz hasonlóak és a nyugati pártoktól különböznek, ezért elkerülhetetlen a keleti pártok közötti szorosabb együttműködés.

A legnagyobb harc a Peyer-memorandum körül forgott, amelyben Peyer szemére hányta a szocialista vezetőknek mindazt, ami a magyarországi helyzetben kellemetlen. Valóban ezek a dolgok megvannak, de nem a szociáldemokrata vezetők felelősek értük. Többségük a Peyer-memorandumot veszélyes demagógiának tartotta, Peyert illojálisnak, hiszen szétoosztották a szöveget a külföldi tudósítók között, elküldték a követségeknek a párt végrehajtó bizottsági tagjainak láttamoztatása előtt. A baloldal ki akarta zárni Peyert, és Rákosi is ezt akarta. Hosszas vita után végül nem zárták ki. A kommunista párttal való együttműködésről azt határozták el, hogy a jelenben nem tanácsos a különbségeket hangsúlyozni, a termeléstől vonnák el a figyelmet a nehéz tavaszi hónapokban. A fúziót ekkor nem is említették. Rákosit a többség kínosnak, zavarba ejtőnek tartja, akinek nincs érzéke a közvélemény megértéséhez. A kommunista pártot orosz eszköznek tekintették, a nagy többség előtt népszerűtlen. A szovjet katonaság – mintegy 20 000 fő – eléggé eldugott helyen van, a békeszerződés megkötése után nem valószínű, hogy csökkentik létszámát.

Healey benyomásait így foglalta össze: „A szociáldemokrata párt régi szocialistákból álló természetes és őszinte alakulat. Az egyetlen tűrhető alternatíva Magyarországon a kommunizmussal szemben. A jelenlegi feszültség a szocialisták és kommunisták között csak növekedni fog. Ha eljön a végső döntés ideje, a szocialista vezetőket befolyásolja majd az a segítség, amelyet a nyugati pártok adnak majd erkölcsileg mint pártok és gazdaságilag mint kormányzatok. Hacsak Magyarország nem kap a Nyugattól jelentős kölcsönt, a szociáldemokrácia belpolitikája reménytelen lesz. Átfogó értelemben helytálló, hogy pillanatnyilag a szocialistáknak van a legjobb tömegük és a kommunistáknak a legjobb vezetők. A szocialista vezetők közül Bán Antal támogatása ígér a legtöbbet.”¹⁶

Bár a szociáldemokrata politikai emigránsokról szóló levélváltások és értesüléscserék teszik ki ez időben a Foreign Office bennünket érdeklő iratanyagának jó részét, igen kiegyensúlyozott képet kapunk más leendő emigránsokról a tapasztalt és tárgyilagosságra törekvő, háború utáni első budapesti brit követtől, Knox Helmtől. Érdekes például egyik bizalmas és személyes jellegű jelentése, amelyet 1947. május elején írt M. S. Williamsnek a Foreign Office-ba Veress Lászlóról, Dálnoki Veress Lajos vezérezredes unokaöccséről, aki 1943-ban Horthy megbízásából Isztambulban igyekezett kapcsolatba lépni a brit követséggel, majd Bariban volt kiküldetésben, amikor még a magyar külügyminisztérium gazdasági osztályának munkatársa volt. Helm – Williamsszel ellentétben – nem nevezné Veress „egy becsületes totalitáriusellenes demokratának”, és nem egyezik a véleménye sok mindennel, amit Veress ekkor Londonban kifejtett. Abban egyetért vele, hogy nem lehetnek derűlátók az általános magyar politikai helyzet miatt, s egyetért abban is, hogy a magyar nép erősen kommunistaellenes (főleg azért, mert a kommunizmus Oroszországot jelenti) annak ellenére, hogy a kommunisták nagyon megerősítették állásukat. Veressnek – nyilván többekkel együtt – az a véleménye, hogy Nagy-Britannia erősebben fejezze ki elégedetlenségét és ellenszenvét a kommunisták tevékenységével szemben. Helm szerint Magyarországon nem hiszik, hogy a brit követség a Baloldali Blokkot támogatja. Szakasits ki akarta használni a brit munkáspárti kapcsolatait, de köztudott, hogy a brit misszió minden párttal kapcsolatban áll, és igyekszik erősíteni a józan kisgazdapárti elemeket. Helm eléggé részletekbe menően helyesbíti Veress. Ami a szociáldemokrata vezetőket, azok nézeteit illeti, visszautasítja, hogy kapcsolatait megválogatta. Ő tulajdonképpen Szakasits helyzetének gyengítését kívánta elérni, s ezt a vonalat képviselte Morgan Phillips és Denis Healey is, s ez tulajdonképpen a Foreign Office által helyeselt vonal. Helm világosan látja, hogy a gazdasági kérdések

a leglényegesebbek. A valóság az – mint írta –, hogy a potsdami határozat értelmében sok minden a szovjetek kezébe került, s ez nem szerencsés. „A mi dolgunk az, hogy a következményekkel felvegyük a harcot, és ezt tesszük. A jóvátételi iparágakkal kapcsolatban úgy vélem, Veress ismét helytelen képet nyújt. A tény az, hogy csaknem minden magyar ipari vállalkozás részt vesz a jóvátételi feladatokban (persze más munkáktól sem zárkóznak el), és a balos befolyás következtében az ipari munkásságnak a létviszonya nagyban javult. Úgy vélem azonban, hogy ez nem annak a következménye, hogy a jóvátételi munkán dolgoznak, hanem annak a következménye, hogy ipari munkások. Mi több a jóvátételi szállítmányok egyirányú kereskedelmi kapcsolat, s a magyarok boldogok lesznek, ha megszabadulnak tőle. Szerintem sokkal komolyabb kérdés az, hogy az oroszok teljesen ellenőrzésük alá vonják az egész magyar gazdasági életet.”¹⁷

Tudvalevően 1948. június 12-én, az MKP IV. és az SZDP XXXVII. kongresszusa ki-mondta a két párt egyesülését Magyar Dolgozók Pártja néven. Az új párt hivatalos lapja a Szabad Nép lett, a Népszava a szabad szakszervezetek lapjaként jelent meg. Így június 12–14. között az MDP első kongresszusa zajlott, elnökké Szakasits Árpádot, főtitkárrá Rákosi Mátyást választották. Ezt megelőzően 1948. március 5–7. között tartotta az SZDP XXXVI. kongresszusát Budapesten. Elítélte a jobboldali szociáldemokraták magatartását, felhatalmazta a pártvezetést, hogy az MKP-val tárgyalásokat kezdjen az egységes munkáspárt megeremtéséről és jóváhagyta Kéthly Anna, Szeder Ferenc, Szélig Imre és támogatóik kizárását a pártból. Még e hónap 23-án az SZDP kilépett a Szocinformból, a londoni Szocialista Tájékoztatói Irodából, és április 1-jén az SZDP visszahívta 32 országgyűlési képviselőjét.

Arról, hogy hogyan sikerült véghezvinni a két párt egyesülését, ahhoz a többi között újabban találó részleteket olvashatunk Böhm Vilmos „Másodszor emigrációban” c. könyvében. Lemondását az MKP és az SZDP egyesítése váltotta ki, amelyet ő elutasított. Könyve egy esztendő fog át, 1948 nyarától 1949 őszéig, amikor is szívroham következtében októberben elhunyt. Böhm kifejti könyvében, hogy bár a kommunista pártban nem voltak nagystílusú, kivételes tehetségű politikai vezetők, de háttérben a megszálló parancsnoksággal, elfogadva a Moszkva által elrendelt menetrendet (s időnként túlteljesítve azt), jobb, élesebb eszű, céltudatosabb politikai gárdával rendelkeztek, élükön a több nyelvet beszélő, manipuláns, eszes Rákosival, mint a szociáldemokraták többsége. Böhm szerint az alaposan kiképzett és a célnak jól megfelelő kommunista vezetőkkel szemben az SZDP vezetőinek táborá szomorú képet mutatott. A párt kiemelkedő vezetőinek jó része a Horthy-rendszer alatt otthon és az emigrációban meghalt. Számos értékes emberüket – mint Mónus Illést is – a nyilasok gyilkolták meg. Egy részük – szellemileg vagy erkölcsileg – a sok üldöztetés következtében roppant meg. Szakasits Árpád, a főtitkár író ember volt, jelentéktelen politikus, szűk látókörű, nyelveket nem ismerő, ingatag ítéletű. (Többnyire annak hatása alá került, akivel utoljára beszélt.) Ő az MKP-val kívánt együttműködni és bízott a Szovjetunióban. Harca az úgynevezett jobboldal ellen – Böhm megítélése szerint – a vele elégedetlen párttöbbség elleni harc volt. Böhm úgy jellemzi Szakasitsot, mint szervezésképtelen, féltékeny, minden kritikát sértésként felfogó vezető, aki félt a konkurenciától, a tehetséges emberektől, ő és követői haragja és ellenszenvé főleg Kéthly Anna, Bán Antal, Szélig Imre ellen irányult. Kéthly tudvalevőleg több nyelvet beszélő, szociáldemokrata meggyőződésű parlamenti képviselő volt, és részben népszerűsége váltotta ki Szakasits ellenszenvét. Az egykori vasmunkás iparügyi miniszter Bán Antal a Szakasits–Bán-vonalat jobban képviselte, mint maga Szakasits, aki hozzásegítette ahhoz, hogy Bánt befeketítsék és kibuktassák minisztériumából.

Bánt jobboldalinak minősítették. Böhm szerint ő Szakasits és Bán között megkísérelt békítgetni, Szakasits elfogult intézkedései miatt sikertelenül. Széliget Böhm jó szellemű, kemény embernek jellemzi. Ő is egyszerű vasmunkásból képezte ki magát közigazgatási szakértővé. Ries István ezzel szemben nem harcos természetű embernek tűnt Böhm szerint, igazságügy-miniszterségét a lehető legtovább tartotta.¹⁸

*

Böhm véleménye sok vonatkozásban megegyezik Healey-ével. 1948 elején – Denis Healey levele alapján – a Foreign Office tudomást szerzett az MKP és az SZDP közeli egyesüléséről. Healey a FO Déli Osztályához (ekkor idetartoztak a magyar ügyek), Adam Watsonhoz intézett 1948. január 18-i leveléhez mellékelte Peyer Magyarországról való menekülésének okait feltáró rövid összefoglalóját. Eszerint Peyer, amikor megtudta, hogy a választáskor neki nincs semmi reménye, és Ries azt javasolta, hogy teljesen hagyjon fel a politizálással, a radikális párt felé fordult. A radikális párt összesen 6 helyet szerzett s ebből csak Peyernak (embereinek nem) akart juttatni egyet. Ekkor Peyer elhagyta a radikálisokat, és függetlennek nyilvánította magát. Rákosi egyik 1947. novemberi beszéde alapján Peyer meg volt győződve, hogy az egyesülés sorra kerül, ezért szervezni kezdett egy független szocialista pártot. A kommunisták erre államellenes puccs kísérletével vádolták, s ezért parlamenti integritása felfüggesztését követelték. Dinnyés Lajos miniszterelnök magánkihallgatáson, de a kormány tudtával, fogadta, és azt ajánlotta, Szentgotthárdnál hagyja el az országot, az oroszok sem fogják útját állni emigrálásának. Peyer azonban attól tartott, hogy becsapják, és szakszervezeti barátai révén egy másik úton átszökött Ausztriába, ahol az Osztrák Szocialista Párt gondoskodott a továbbiakról. Simán elérte Zürichet, és a svájci kormány megkönnyítette útját Angliába. Peyer – feljegyzése szerint – vissza akart térni Svájcba, hogy onnan szervezzon egy szocialista ellenállási mozgalmat. Healey levelében azt írta, hogy Peyer nem nagy benyomást keltő egyén, és saját összefoglalása bizonyítja, hogy énközpontú és politikailag nem felkészült. Nem képzelhető el – írta Healey –, hogy nagyobb hatása lenne az ország fontosabb rétegeinek véleményformálásában. A Foreign Office-bejegyzések Healey levelére arra mutattak rá, hogy a dolgok rohamosan a végkifejlet irányába tartanak.¹⁹

G. A. Wallinger, a FO Déli Osztályának vezetője bizalmasan beszámolt a budapesti brit követnek, A. K. Helmnek Bede István londoni magyar követ nála tett január 7-i látogatásáról. Bede két fő kérdést vetett fel: a magyar–angol kapcsolatok, valamint a magyar szociáldemokraták és a brit Munkáspárt kapcsolatának kérdéseit. Ries István, aki a Munkáspárt kongresszusára érkezett Londonba – Bede szerint – a bal és jobb között közepén állt, ezért meg kell kísérelni meggyőzni őt (ha fogadnák), hogy az SZDP álljon el az egyesülésnek, Moszkvából már amúgy is utasítások mentek, hogy a kommunisták fokozzák nyomásukat. Bán Svédországban győzködi Böhmöt, s ha Ries is bedobja erejét, valameddig el lehet húzni a küzdelmet. Wallinger elmagyarázta Bedének: mennyire fontos az angolok számára a görög helyzet, a baloldali Markos-kormányzat elítélése, és megkísérli Ries fogadtatását. Bede ismét előhozakodott, mint már korábban többször, hogy lemond, különösen, ha nem sikerül Riesszel szót érteni a görög kérdésben, és ha a fúzió elkerülhetetlen. Bede látogatása után Healey kereste fel Wallingert, aki elmondta, hogy jól ismeri Riést, aki marxista szocialista intellektuál, s így egyrészt nehéz lenne őt befolyásolni a görög kérdésben, másrészt helytelen lenne az angoloknak a vasfüggöny mögött vizsályt kelteni a szocialista vezetők között, akiket cselekvően úgy sem

tudnának segíteni. Healey szerint a hosszabb távú politika azt kívánná, hogy az egyesülést minden áron elkerüljék és a szociáldemokrata párt szervezetét fenn lehessen tartani, illetőleg megőrizni jobb időkre. A Foreign Office-ban az államminiszteri rangban lévő Hector McNeil fogadta is Riest január 12-én és elmondta véleményét a görög Markos-„juntáról”. Közben felmerült a kérdés, hogy a Labour Party képviseltesse magát az SZDP márciusi kongresszusán.²⁰

Egy bizalmas feljegyzés tudósít a Ries és McNeil közötti beszélgetésről. Ries megkísérelte saját és a szociáldemokrata párt álláspontját védeni, magyarázni. Elmondta, hogy a magyar helyzet mennyire más, mint a brit, a demokrácia éppen csak kezd kibontakozni, és ehhez idő kell. Nincs más burzsoáellenes párt, mint a kommunista párt, amellyel szövethetnének. A taktika megköveteli, hogy bizonyos kompromisszumokba belemenjenek. McNeil két dolgot emelt ki: az európai szociáldemokrácia előretörőben van és győzni fog. Attlee miniszterelnök és Morrison miniszter kétségtelenné tették nyilatkozataikban, hogy a brit Munkáspárt az igazi demokratikus elveket támogatja és a kelet-európai szociáldemokráciára – különösképpen a magyarra – úgy tekint, hogy az megvédi ezeket az elveket bármilyen jobbról vagy balról jövő támadás ellen. A jelenben – mondta McNeil – úgy tűnik, a veszély inkább balról jön. Kérte Riest: vesse be erőit, hogy a magyar szociáldemokraták egységesek maradjanak és ne egyesüljenek más, magukat szocialistának nevező párttal. Ries tagadta, hogy fúzióra készülnek, bármilyen engedményt tesznek a kommunistáknak. McNeil ezután kifogásolta, hogy Ries elvállalta a Markos-„felkelőket” segítő Magyar Bizottság elnöki tisztét, és ez szinte sokkot váltott ki Angliában. Az Egyesült Nemzetek és a nemzetközi jog szerint az egy rebellel szervezet, s a szomszédos országok részéről nem érdemel támogatást. Nem elég azzal érvelni, mint Ries tette, hogy orvosságot és élelmet nyújtottak csak. Annak, hogy Ries miniszter elfogadta az elnökséget, politikai jelentősége volt. Ries mentségére megemlítette, hogy amikor üdvözlést küldtek magyar részről Markosnak, ő megtagadta ennek aláírását. McNeil örült ennek a hírnek, de megjegyezte még, hogy ha a magyar szociáldemokrácia távol tartja magát a bizottságtól, az jól megmutatta volna függetlenségüket egy nem is csak kommunista, hanem lényegében orosz manővertől.²¹

1948. február 28-án a budapesti brit követ, K. Helm a Foreign Office-nak küldött fontos és bizalmas sürgönyében beszámolt a Budapesten tartózkodó Bede londoni magyar követ nála tett látogatásáról. Bedét – mint Helm megemlítette – Rákosi és Révai erősen megbírálta angolbarát magatartása miatt, ezért Bede attól tartott, hogy az utolsó percben nem engedik vissza Budapestről londoni állomáshelyére. „Bede úr megerősítette benyomásomat – írta sürgönyében Helm –, hogy a baloldali szociáldemokraták győzelme végleges, s bár a fúzió még nem következik be, de ebbe az irányba hat majd a centenáriumi ünnepségeken bejelentendő egységes Hazafias Front megalakulása. Szakasítsot elmozdítják a szociáldemokrata párt éléről, s az eddig hasznos tagok, mint Ries elmozdítása is csak idő kérdése. Kéthlyre nyomást gyakorolnak, hogy távozzék, de ő megtagadta ezt. Bede utalt arra, hogy az 1948-as prágai coup elvette a magyar szociáldemokrácia reménységét. Azt hitték, hogy egy olyan ország, mint Csehszlovákia, ahol nem állomásoztak orosz csapatok, s amelynek szoros és érdekelt kapcsolatai voltak a Nyugattal, s olyan elnökkel rendelkezett, mint Beneš, ellen tud állni, és ezzel bátorítást adhatott volna. Hogy ezt nem tehette, evvel az utolsó reménység is elveszett. Bede úgy tekint továbbra is Böhme – írta Helm –, mint igazi árulóra, és erre két példát is felhozott. Az egyik az, hogy néhány hete Böhm és Marosán titokban találkoztak Prágában, ahol Böhm helyeselte a Marosán tervezte coup-ot.”²²

G. A. Wallinger a Foreign Office-ból március 5-én hosszú, titkos és személyes beszámolót küldött a budapesti brit követnek, Helmnek. Ebben részletesen ismertette Bedével történt beszélgetését. Bede március 2-án tért vissza Londonba és március 4-én kereste fel Wallingert. Wallinger szerint drámai, zavaros és lehangoló összegezést adott budapesti látogatásáról. Eszerint Szakasits arra kérte őt, hogy érkezése után azonnal keresse fel. Bede a repülőtérről egyenesen Szakasits hivatalához hajtatott. Itt megmondták neki, hogy a kommunisták igen elégedetlenek azzal, ahogyan a londoni magyar követséget vezeti, és várható egy koncentrált támadás ellene. Amikor Bede megérkezett Budapestre, a magyar vezetők éppen Moszkvába mentek, de visszatértükkor a támadás megindult ellene. Különösen Révai (a valóságos külügyminiszter, hiszen Molnár Erik csak a látszat – írta Wallinger – szidalmazta, amiért olyan reakciókkal, mint Morgan Phillips és Hector McNeil tartott kapcsolatokat a baloldali Zilliacus és Platts Mills helyett. Bede Révai szerint csak egy Bevin-fiú volt, magyar kormánykörökben nincs bizalom iránta. Wallinger kérésére Bede jellemezte Révai és Rákosi kapcsolatát. Bede elmondta, hogy Rákosi a „big Chief”, a KP elnöke, de Révai a külügyek vezére, csak azért nem névleges külügyminiszter, mert akkor más funkcióit, mint pl. a vezércikkírást nem tudná gyakorolni. A külügyminiszter, Molnár Erik – szerinte – egy Révai-báb. Mielőtt Bede Londonba visszatért volna, előző este üzenetet kapott Marosántól, hogy a KP nem szavatolja személyes biztonságát. Megkérdezték, hajlandó-e majd képviselni az egyesült pártot. Szakasits érte küldött és ismertette Rákosi véleményét: ha nem hajlandó, akkor jobb, ha lemond. Erre Bede aláírta lemondását Szakasits dolgozószobájában, aki azt tanácsolta neki, hogy ne hagyja el Magyarországot. Majd éjszakába nyúló megbeszélések és viták után – a közelgő londoni Kossuth-ünnepségeket Bedének kellett megszerveznie – mégis úgy döntöttek, hogy menjen vissza Londonba, de Szakasits továbbította Bede lemondását a külügyminisztériumba. Másnap utazása előtt fogadta Bedét Tildy elnök, aki főleg a saját moszkvai benyomásairól beszélt. Bede szerint ott egy titkos katonai szerződést is aláírtak. Wallinger tudni akarta, hogy Bede lemondása érvényes-e. Bede szerint nem tették közzé, de a kormány dühös, hogy eljött. (Wallinger megjegyzése erre: Bede mindig fontosabbnak szerette magát mutatni, mint amilyen valójában volt.) Bede örül, hogy lemondása még nem hivatalos, mert feladatának tekintette, hogy Kéthly Annát, ha szükséges, kihozza az országból. Erről beszélt már Morgan Phillipsszel, s megállapodtak, addig nem szólnak a lemondásról, amíg Kéthly el nem hagyja az országot. Azonban, ha a fúzió megtörténik, azonnal lemond, s erre már készül, lakást keres családjá számára Londonban. Bede habár derűlátónak született, dermesztőnek találta az otthoni állapotokat. Elretentőnek találta, ahogyan az embereket elnyomták és a kommunista pártba kényszerítették. Ugyanakkor a mély szovjet- és kommunistaellenesség sem lebecsülendő. A cseh események viszont alkalmat adtak Szakasits és társai számára, hogy azt mondják a jobboldali szociáldemokratáknak: íme ennyire segít a Nyugat! Wallinger az iránt is érdeklődött, milyen tapasztalatai voltak Bedének a közvetlen szovjet beavatkozásról a magyar belügyekbe. Bedének efelől nem volt kétsége. Rákosi, Révai szoros kapcsolata a szovjet követtel köztudott volt, Marosán is hosszan tárgyalt vele mielőtt nagy beszédét elmondta volna a szociáldemokraták kötelességéről. Wallinger ismertette Bede előtt azt a képet, amelyet különböző jelentésekből nyert a katolikus egyház elleni közelgő támadásról. Bede megerősítette, Wallinger információi helyesek, az egyház elleni taktika ugyanaz, mint a politikai pártokkal szemben volt, azaz: oszd meg és uralkodj. Csapik egri érsek, aki Mindszenty kardinális régi ellenfele, erre kiválóan alkalmas volt. Ő a *modus vivendi* híve a kormánnyal. A kommunisták ezt az ügyet nagy szakértelemmel képviselik.

Bede nem akarta lemondását elmondani Budapesten az angol követnek, Londonban is csupán Wallinger és Morgan Phillips tudott róla.²³

Fontos értesüléseket nyert Wallinger a szociáldemokrata pénzügyminiszter-helyettestől, Kemény Györgytől is. Kemény Foreign Office-beli látogatásáról bizalmas feljegyzés készült, amely hosszasan idézte Kemény véleményét a szociáldemokraták átmeneti lélegzetvételéről. Kemény még ekkor is bízott abban, hogy ha a szovjetellenes szociáldemokraták (pl. Szélig) – kommunista kényszerre – kikerülnek a Központi Bizottságból, a pártkádereket meg lehet majd tartani egy közös vezető egyesületben. Kemény szerint olyan embereknek, mint Szakasits, akik egyszer már átélték az ellenforradalmat, gondolatban felrémlik egy jobboldali coup réme. Ez persze nem fenyeget, de ezért kell a baloldali pártoknak összetartani. Wallinger véleményt kért Keménytől Riesről, Bánról és Kéthlyről. Kemény szerint Bán nagy csalódás volt mint iparügyi miniszter, bár más vonatkozásban értékes. Talán állásától meg fog válni, de nem a központi bizottsági tagságától. Riest elfogadják a kommunisták, de Kéthly helyzete, úgy tűnik, tarthatatlan. Kemény ezután maga tett fel kérdést, vajon látnak-e különbséget abban, ahogy a szovjet kormány egyfelől megítéli Jugoszláviát, Romániát és Bulgáriát, másfelől Magyarországot, Lengyelországot és Csehszlovákiát. Wallinger egyéni és nem szakszerűsége alapuló véleménye az volt, hogy csak „wishful thinking” lenne e különbségtételben bízni. Wallinger tudni szeretne volna, szoros-e a kapcsolat a magyar, cseh és lengyel szocialista pártok között. Kemény szerint a legszorosabb a lengyelekkel. Wallinger feljegyzésében megjegyezte: „érdekes észlelni, hogy a régi magyar vonal, miszerint Prága felé az út Varsón keresztül vezet, még mindig érvényben van”.²⁴

Budapesten Helm nagy örömmel fogadta Wallinger beszámolóit, mert megerősítette mindazt, amit ő is tapasztalt. Február 18-i, Budapestről Wallingernek küldött bizalmas válaszában kifejezte örömét, hogy Keménnyel beszélt. Őt komoly és hasznos szociáldemokratának jellemezte, s úgy vélte, hogy már elkéstek a kommunistákkal való szakítással. A folyamatot megállítani nem lehet, s hihetetlennek látta, hogy Kemény és a hozzá hasonló értelmes emberek másképp látták a dolgokat, pedig elégszer figyelmeztette őket Morgan Phillips, Denis Healey és ő maga. A szociáldemokrata kongresszust formálisnak ítélte, Bánnak vége. Helm felesége Kéthlyvel teázott, Kéthly rettenetesen lehangolt volt. Ries még helyén van, de véleményével nevetségessé vált. Szakasitshoz hasonlóan önelégült, Londonba készül márciusban és (hat hétre) nyáron. Ő valószínűleg mindenre hajlandó, hogy megmaradjon a kommunistákkal az együttműködés. Helm elgondolkodott azon, amit Keménytől Wallinger hallott, és amit a kommunisták legütőképesebb kártyájának mondott. Azon ti., hogy a szociáldemokraták már átestek az ellenforradalmi tapasztalaton, s ő maga, ha magyar szociáldemokrata lenne talán szintén így gondolkodna. Healeyvel egyetértve hibának tartaná a vasfüggöny mögötti szocialista vezetők hitegetését; segítségére nem számíthatnak. De Helm szerint a magyar szociáldemokraták sok hibát követnek el, a görög rebelleket támogatják, a Mindszenty-ellenes harcban aktívan vesznek részt. Helm szerint a szociáldemokraták megnehezíthették volna a kommunisták dolgát. Ries panasza, hogy a brit Munkáspárt nem segíti a magyar szociáldemokratákat, csak ürügy. Ennek nincs alapja. A magyar szociáldemokraták nagyon jól tudják, milyen eszmei támogatást kaptak Londontól. A kongresszusukra jobb, ha sem egy miniszter, sem Morgan Phillips vagy Healey nem megy, Mr. Binks képviseli majd a Munkáspártot. Helm beszámolt Bede nála tett látogatásáról. Bedét nem találta Helm eléggé tájékozottnak. Bede Böhmöt tette felelőssé a szociáldemokrata párt rosszabbodó helyzetért, mert az elmúlt őszen ő hívta vissza Szakasitsot. Ezt azonban Helm már régen tudta.²⁵

Számos Foreign Office-feljegyzés foglalkozott a szociáldemokrata kongresszussal és azzal, hogy megfelelő személy-e, akit a Munkáspárt küld. Egy február 12-i feljegyzés szerint a küldött, Mr. Binks régi szakszervezeti ember, vasutas. Beszédét majd előkészítik, és meg fog felelni a célnak: jelenléte bizonyítja majd, hogy továbbra is van brit érdeklődés a magyar szociáldemokrácia iránt. Healey megkérdezte a Foreign Office-t, hogy akarnának-e valamit betenni Binks beszédébe, mert ha igen, bizonyára be tudnák illeszteni.

Egy másik feljegyzés szerint a fúziót már január utolsó hetében eldöntötték – a színpad mögött. A Foreign Office-ban megtárgyalták a szociáldemokrata kongresszus várható eredményeit, és azt: kit tartanának arra megfelelőnek, hogy képviselje az angol Munkáspártot. The Timesban megjelent egy hír március 4-én, amely szerint a Munkáspárt elhatározta, hogy nem küld delegátust a kongresszusra.²⁶

A legátfogóbb elemzést a magyar szociáldemokrata párt helyzetéről és a szükségként bekövetkező állapotról Helm budapesti brit követ küldte a FO-nak, nevezetesen Bevin külügyminiszternek, 1948. március 1-jén. Ezt a jelentést olyan kitűnő történelmi áttekintésnek értékelték, hogy kinyomatását (csak a legfontosabb jelentéseket szedték ki) javasolták.²⁷

*

Ami bennünket itt a legjobban érdekel, hogyan támogatták a FO-ban a jobboldali szociáldemokraták esetleges emigrációját. Erre vonatkozólag idézzünk Healey 1948. február 18-án Wallingerhez írott leveléből: „Beszéltem ma reggel Böhm sógorával, aki Böhmrel hosszasan beszélt telefonon, s aki nagyon pesszimista volt az elkövetkező magyarországi események miatt. Böhm már lemondott. Lehetséges, hogy néhány jobboldali szocialista vezér testi épségét veszély fenyegeti. Böhm elintézte, hogy néhány fő ember Svédországba menjen, de nem hivatalosan érdeklődik, hogy Anglia befogadna-e mintegy fél tucat fő embert? Minthogy ez a kérdés már felmerült a román menekültekkel kapcsolatban, talán a bécsi brit képviseletünket megkérhetnénk, hogy segítsenek a megbízható embereknek.”²⁸

Wallinger március 1-i, Healeynek küldött válaszlevelében azt írta, hogy „valószínűleg Böhm borulátása indokolt... talán kicsit nehéz lesz Böhmöt biztosítani arról, hogy ezeket az embereket befogadjuk, de érintkezésbe lépek a belügyminisztériummal és bécsi képviseletünkkel. 1948. március 1-jén Wallinger írt a belügyminisztériumba G. E. Matthews-nak, megemlítve, hogy a Munkáspárt nemzetközi titkára fordult hozzá a „jobboldali magyar szociáldemokrata vezetők ügyében, akik ebben a hónapban – a szociáldemokrata kongresszus után, ahol minden bizonnyal a baloldali szociáldemokraták egyesülnek a kommunistákkal – veszélybe kerülhetnek. Közülük néhányan bizonyára Bécsbe menekülnek és ott talán bebocsátásért fordulnak a követségünkhöz. Szeretném arról biztosítani Healeyt, hogy a belügyminiszter engedélyt ad mintegy fél tucat ember számára, akiről pontos adatokat szolgáltatok, amikor a kérdés időszerűvé válik.” Ezek után egy igen titkos távirat ment a FO-ból Bécsbe 1948. március 1-jén (No. 191) „Magyar szocialista vezetők menekülése. Valószínű az egyesülés a magyar szocialista párt baloldali elemei és a kommunista párt között, ami azt jelentheti, hogy a jobboldali szocialista vezetők veszélybe kerülnek és Bécsbe menekülnek. Ha egy ilyen személy jelentkezik, segítséget és tanácsot kell neki adni. Ha Angliába akarna bebocsátást kérni, táviratilag kérem a részleteket.”²⁹

A lehetőség így megadatott számos szociáldemokratának a menekülésre. A már Angliában levő emigránsokkal pedig folyamatosan eszmét cseréltek a FO beosztottjai. Bede István lemondott, és utána sokszor felkereste a FO-t. 1948. április végén egyik látogatásakor megkérdezték tőle, mi az oka annak, hogy olyan sokan csatlakoznak a kommunista párthoz. Bede egyszerűnek találta a választ. Magyarország kétszer szenvedett nagy inflációt, az embereknek nincs megtakarított pénzük. Vagy fizetésükre, vagy nyugdíjukra szorítkoznak, s a kommunisták ezt gyorsan kihasználták. Aki nem csatlakozik a párthoz, elvesztheti állását vagy biztos pénzforrását. Bede a többi között arról is beszélt, hogy amikor az oroszok megszállták az országot, elvittek minden rádiókészüléket, de a lakosság nagy része újra vásárolt készülékeket, és annyian hallgatták a BBC-t, mint a háború alatt. 1947-ben ez a népszerűség visszaesett, de ismét emelkedik. Bede attól tartott, hogy azok között, akik a BBC magyar adásában közreműködnek, néhány baloldali szimpatizáns van. (Ezt a mondatot a FO-feljegyzés megjelölte.)³⁰

1948 júniusában egy FO-irat a dr. Veress-sel történt beszélgetésről tudósít. Azt híresztelték, hogy Bolgár Elek lesz a következő londoni magyar követ, és Veress úgy vélte, hogy Bolgár hosszú ideig szovjet állampolgárnak tekintette magát. A húszas években mint az orosz kereskedelmi küldöttség tagja – más néven – szerepelt Londonban, és a második világháború idején szovjet állami felderítő volt, előadásokat tartott diplomatáknak. Bolgár mint százados jött az orosz hadsereggel Magyarországra, és később a magyar külügyminisztérium munkatársa lett. Rákosinak ellensége volt, ez utóbbi örömmel megragadta az alkalmat, hogy megszabaduljon Bolgártól és Londonba küldje.³¹

Június végén egy titkos és személyes feljegyzésében Wallinger értesítette a Home Office-ot, hogy dr. Kemény György államtitkár Angliába kíván emigrálni. Az értesülés a FO-ba Leonard Ingramson keresztül jutott el, akinek pénzügyi, bankkapcsolatai fejlődtek ki Közép-Európával, és akin keresztül érdeklődött a lehetőségekről Kemény. Wallinger szerint talán a Home Office döntése nem lesz kedvező, pedig Wallinger szerint Keményt érdemes figyelembe venni. Ezután leírja Kemény életpályáját: az első világháború előtt a londoni egyetemre járt (Kemény Ágnes, Kemény György leánya helyesbítette ezeket az életrajzi adatokat: apja Lipcsében és Heidelbergben tanult – H. H. É.), utána a Pester Lloyd közgazdasági rovatvezetője volt 25 éven keresztül, majd Budapesten és Münsterben volt egyetemi tanár, 1924–42 között szerkesztő, 1945 után pénzügyminisztériumi államtitkár. Wallinger többször találkozott már Keménnyel, akit nagyon rátermett, éles eszű embernek talált. Az angol titkosszolgálat Wallinger szerint egy kincsesbányát találhat személyében. Erre ugyan az lehet a válasz, hogy őt Bernben, Párizsban vagy Bécsben ugyanúgy megtalálnák, Wallinger szerint ez igaz, de állandó angliai jelenléte hasznos lenne az angol gazdasági szakértők és a brit érdekek számára. Szerény beosztással is megelégedne, s valószínűleg Ingrams is segíthet ebben. Utóbbit kéri: hadd értesítse bizalmasan a döntésről. Ugyanakkor Wallinger az MI5-nek, az ütlevélosztálynak, a Treasurynek is továbbította levelét. A Treasuryben egy bizonyos Somerville Smithnek is megküldte, ő jól ismerte Keményt.³²

Mínhogy a magyar emigránsok megszorodtak, előre látható volt, hogy egyesületeket alkotnak egyes országokban, megkísérlik az egyes országokban működő szervezeteket egységbe fogni. Ahogy ez haladt, úgy alakult ki a nemzetközi gyakorlat a magyar emigránsok szervezeteivel kapcsolatban a diplomáciai körökben Franciaország, Anglia és USA között. Mint ahogyan egy FO-minute megjegyezte 1948 augusztusában: „Úgy tűnik, hogy a magyar emigránsok árnyékkormány formában kezdenek gondolkodni.” Erre a megjegyzésre az adott okot, hogy a párizsi brit nagykövet, aki nyugtázta Helm je-

lentésének vételét (másolatban) a magyar emigránsokról, maga is beszámolt báró Besseyei nála tett látogatásáról, aki abból a célból jött hozzá, hogy beszámoljon magyar emigráns bizottságok jövőbeni alakulásáról Angliában, Olaszországban és Franciaországban. Az első bizottság az Egyesült Államokban alakul majd meg a magyar országgyűlés volt elnökének, Varga Bélának a vezetése alatt, de tagjai nem lehetnek volt fasiszták vagy kommunisták. Az első bizottság választaná azután a többit, s az egész szervezet Eckhardt Tibor figyelné, aki Besseyei szerint az emigráns magyarok szellemi vezetője. A bizottságokban Nagy Ferenc, Sulyok Dezső, Szegedy-Masszák Aladár (volt washingtoni magyar követ) és maga Besseyei vennének részt, s az egész szervezet képviselné a szociáldemokratákat, kiscgazdákat, parasztokat és a jobboldal néhány elemét. Besseyei ismerte Bedét és őt is becsülte, Peyert is teljesen megbízhatónak tartotta. Bánál szemben Peyer gyanakvó volt, s maga Besseyei is úgy vélte, hogy Bán a magyar kormánykörökkel még kapcsolatot tart, s talán be akar épülni a magyar emigráns mozgalomba. Besseyei arra is utalt, hogy a Quai d'Orsay a magyar menekültek irányában igen óvatos. A Foreign Office-minute erre a jelentésre a többi között megjegyezte, hogy a franciák „együtt haladnak” az emigránsokkal, anélkül, hogy elköteleznék magukat.³³

1948 szeptemberében Kruchina Victor írt Londonból a Foreign Office-ba Sykes-nak, és bemutatkozott. A második világháború előtt a magyar hadsereg tisztje volt, de 1941-ben nyugalomba vonult és politikai, valamint katonai ellenállási mozgalmat szervezett. Ezek némelyike ismeretes lett a brit hatóságok előtt is. Magyarországon a Honvédelmi Minisztérium Politikai Osztályán a második ember lett, itt is folytatta náciellenes munkáját, csak más minőségben. E munkája során került összeköttetésbe a brit és amerikai szövetségesekkel, és ezért 1947 januárjában a szovjetek el akarták rabolni. Súlyosan megsebesült, de brit barátai segítségével átjutott a határon. Barátjaival meg akarja alapítani a Demokratikus Nagy-britanniai Magyarok Segítő és Tanácsadó Bizottságát. Tanácsokat adnának a brit hatóságoknak a magyar ügyekről általában és különösen a bevándorlókról. S ebből nőne ki később a Demokratikus Magyarok Nagy-britanniai Szövetsége, amely ellensúlyozná a Londoni Magyar Klub tevékenységét (ezt a klubot ugyanis a magyar állam segíti, és vezetői nyíltan kommunistáknak vallják magukat). Tervük végrehajtására megválasztották a végrehajtó bizottságot, amely Baranyai Lipótból, a Magyar Nemzeti Bank volt elnökéből, V. F. A. de Stankovichból (a BBC Közép-európai Osztályától) és Kruchinából állott. Rövidesen átjön az Egyesült Államokból számos neves emigráns, köztük Nagy Ferenc volt miniszterelnök, aki körúton jár Európában, és októberre várják Sulyok Dezsőt, novemberre Habsburg Ottót. Baranyai, Stankovich és Kruchina bármikor szívesen áll a FO rendelkezésére. A Foreign Office-feljegyzések egyike megállapította, hogy soha nem hallott Kruchináról, de a terv vele kapcsolatban az legyen, hogy jöjjön, s főleg akkor, amikor hírekkel szolgálhat Magyarországról. A FO jóakarátúan tekinti a bizottságuk szervezését, mint bármely olyan bizottságét, amely a menekültek jólétével foglalkozik, de nem érdeklik őket a menekültek egyes csoportjai közötti veszekedések. A válaszevlélben még jobban megmagyarázták, hogy mindig szívesen hallanak olyan emigránsokról, akik politikai okokból hagyták el országukat. „De meg kell értenie, hogy olyan szervezeteket nem támogatnak, amelyeknek csak részérdekeik vannak, mert ezáltal az a vád érhetné őket, hogy részrehajlóak.” Arra azonban ösztönözték Kruchinát, hogy bármely Magyarországról szóló információval keresse meg a FO-t.³⁴

1948. október 1-jén Kruchina Victor, Baranyai Lipót, Békéssy László és Stankovich Viktor meg is jelentek a FO-ban, és bejelentették, hogy megalapították a tervbe vett Ma-

gyarokat Segítő Bizottságot. Nevükben Baranyai Lipót beszélt. Erről a beszélgetésről a FO-ban J. C. Peterson külügyi munkatárs készített hosszabb feljegyzést. Baranyai elmondta, hogy megértette a FO kívánságát, miszerint nem kívánják, hogy bizottságuk politizáljon, s ha később mégis politikai irányt vesz, előbb konzultálnak a FO-val. Baranyai néhány kérdésre vonatkozóan útmutatást kért. Megkönnyíthető-e a magyarok Angliába immigrálása politikai alapon? Peterson megmagyarázta, miért nem lehetséges ez a jelenben. Baranyai ezután kérdezte, lehet-e kivételeket tenni? Peterson válasza az volt, hogy volt erre precedens, ha Angliának ebből nagy előnye származott, de ez igen kevés-szer fordult elő. Baranyai szerint a magyarok háttérben vannak (pl. a csehekkel szemben), mert kevés tapasztalt magyar politikus van Angliában. Peterson azt válaszolta, hogy jóléti munkához hasznosabbak az adminisztrátorok, mint pl. Baranyai is, mint a politikusok. Baranyai ezután megkérte Petersont, hogy adjon a FO ajánlást számukra a belügyminisztériumba és a munkaügyi minisztériumba, hogy közvetlenül megvitathassanak bevándorlási kérdéseket. Erre nem volt hajlandó Peterson, mondván, hogy ez azt jelentené, hogy a FO különösen ajánlja a bizottságukat. Baranyai ezután elmondta, hogy bizottságuk a munkát vállaló magyar munkásoknak segítséget és tanácsot kíván nyújtani, s lehetséges lenne-e az, hogy egyenesen ők a megfelelő osztályhoz fordulnának, hogy tudják, mikor és hová jönnek magyar munkások. Peterson erre támogató választ adott, majd jobban tájékozódik, bár szerinte igen kevés munkás várható. Baranyai ezután megkérdezte, hogy bizottságuk megkísérelhetné-e újraéleszteni a Magyar–Angol Kulturális Társaságot, amely 1941-ben megszűnt. Peterson válasza az volt, hogy természetesen, de a FO szempontjából jobb lenne, ha semmilyen politikai tevékenységbe nem kezdene a bizottság. Baranyai azt firtatta, mit tegyenek, ha kommunisták akarnának beférkőzni társaságukba. Peterson szerint az ismert kommunistákkal szemben az önvédelem segítse őket, és a szokásos demokratikus szabályzat biztosítsa a társaságon belül, hogy egy csoport se jusson nagyobb szerephez a többiek hátrányára. Baranyai még megkérdezte, hogy segítő bizottságuk képviselője rendszeresen, havonta találkozhatna-e a FO Déli Osztályának tagjával. Peterson ezt feleslegesnek ítélte, de szívesen állnak rendelkezésre bármely problémával kapcsolatban éppúgy, mint bármely más szervezet számára. A csoport ezután eltávozott, csak Baranyai maradt még tovább, hogy megkérdezze lenne-e a FO-nak kifogása azellen, ha ő képviselné Nagy Ferenc Magyar Nemzeti Bizottságát Angliában. Peterson szerint Baranyainak jogában áll bármilyen törvényes politikai tevékenységben részt venni, de természetesen az kizárt dolog, hogy a FO bármilyen politikai csoportosulásnak különös támogatást vagy segítséget adjon. Mint magánember konzultálhat a FO-val, és szívesen adnak bármikor világos választ, milyen az álláspontjuk a Nagy-féle bizottság bármely kérdéséről, amelyet Baranyai közvetíthet.³⁵ Peterson feljegyzését átküldte Bevan munkaügyi miniszternek és a belügyminisztérium idegenekkel foglalkozó osztályának.

A magyar emigránsokkal, szervezeteikkel és a szociáldemokrata vezetők jellemzésével, megítélésével 1948 második felében meglehetősen alaposan és sokrétűen foglalkozott a FO Déli Osztálya, ahová ekkor – mint említettük – a magyar ügyek tartoztak. Ehhez kitűnő adalékokat, háttérrel nyújtott egy-egy emigránssal folytatott beszélgetés. Példának jól szolgál – az eddig említetteken túl – J. C. Peterson 1948. június 15-i feljegyzése a Veress dr.-ral folytatott, június 9-én zajlott eszmecserejükről. Veress kisebb-nagyobb hírekkel jött Petersonhoz. Hallott arról, hogy Sulyok Londonba készül, de tovább megy Amerikába, ahol csatlakozik a Magyar Nemzeti Bizottsághoz, azaz a Nagy-féle bizottsághoz, mert abban Nagy Ferenc a fő ember és főleg kiszagdzák a tagok. Su-

lyok főhadiszállásául Párizst választja, és ott lesz a Nagy-féle bizottság nyugat-európai képviselője. Nagy keres Angliában egy megfelelő vezetőt, előnybe helyezne egy szociáldemokratát, hogy jó kapcsolatot lehessen kiépíteni a Labour-kormányral. Nagy Ferenc három emberre gondolt, mégpedig Bedére, Peyerre és Bánra. Bede látszik a legmegfelelőbbnek, de ő nem nagyon kívánja magát elkötelezni Nagy mellett. Sulyok mégis bízik abban, hogy megnyeri. Másodlagos jelöltjei is voltak, így Békeffy, aki Korda Sándor filmrendező mellett dolgozott, és Stankovich, aki a BBC magyar adásánál működött. Veress azt is kiemelte, hogy a Nagy-bizottság jelentős gyakorlati, ha nem is nyílt, politikai segítséget kap az amerikaiaktól, és szóbeli bátorítást a franciáktól, de amennyire Bidault-t ismeri, ő nem köti le magát komolyan. Nagy keserűen nyilatkozott a bizottsága irányában tanúsított brit állásponttól, utalva Bevin külügyminiszter scarborough-i beszédére, ami számára azt jelentette, hogy az angoloknak nem számít, mi történik Keleten, ha Nyugat-Európát békén hagyják. Veress felajánlotta, hogy ő lesz a szócső, ha a FO a Nagy-bizottság tudomására akar valamit hozni. Nagy, Veress szerint, megkísérel kapcsolatokat kiépíteni a nyugat-európai erősen jobboldali és veszélyesebb magyar emigránsokkal, különösen Németországban. Nagynak az a felfogása, ha hirtelen változás következik be a magyar politikai életben, és ezek az emigránsok visszatérnek, s nyilván ők lesznek az első visszatérők, teret nyernek a parlamentben, mert közöttük van néhány rátermett egyén, különösen a királypártiak. Ezek időről időre jelentős helyi támogatást kaptak az amerikai katonai kormányzattól. Ezért kell neki, Nagy Ferencnek kontaktust találnia velük, nehogy kiszorítsák (not to be elbowed out), amikor megérkezik ő mint az árnyékkormány feje. (Ezt a Peterson-féle feljegyzést azután Wallinger egy igen bizalmas, nem iktatott – out file – jelentésben kicsit átalakítva, saját megjegyzéseivel kibővítve küldte el Helm budapesti angol követnek,³⁶ aki igen érdemleges viszontválaszt küldött.)

Persze Helmnek mint követnek elég széles körű, átfogó rálátása volt a magyar politikai életre. 1946 júniusa óta képviselte Budapesten Angliát, és a budapesti brit követséget sűrűn látogatták a magyar politikusok. Helm 1948. július 14-i Wallingerhez írt bizalmas levelében félig hivatalos formában reflektál a Nagy-bizottságra és fűz megjegyzéseket egyes személyekhez. Szerinte a Nagy-bizottság anatómia Budapesten, és ő nem csodálkozik ezen. Úgy véli, e bizottság célkitűzéseinek megvalósítása Magyarország számára szerencsétlenség lenne. Nagy és társai még kevesebb befolyással bírnak Magyarországon, mint a kommunisták, ők csak a szélső jobboldal reménységei, s ha ők uralomra kerülnek, az 1920-as fehér terror térne vissza. „Szavaim talán olyan tulajdonságokat tételeznek fel a bizottságról, amelyek a jelenben nem érvényesek, mégis Magyarországon az a tapasztalatom – írta Helm –, hogy minden olyan jobbos mozgalom, amelynek sikere van, a teljesen végletes jobboldali hatalomátvételhez vezethet. Ezért mindig úgy véltem, hogy reményeinket a baloldalba, azaz a kommunizmus jobboldalába vessük. A szociáldemokraták kiábrándítóak voltak, de ezért ne adjuk fel reményeinket. Sajnos a Nagy-bizottságot az amerikaiak támogatják. A Nagy-bizottság tagjai nem ismerik jól a magyar viszonyokat, és csak amerikai környezetük befolyásolja őket. Egy év után annyira eltávolodtak a magyar néptől, mint amennyire a háború alatt a londoni emigráns kormányok, vagy talán még jobban. Nagy Ferenc esetleg visszatérhet – bár ez elég valószínűtlen – mint egy felszabadító erő vezetője. De nem hiszem, hogy hosszú időn keresztül tudná magát tartani. Teljesen diszkreditálta magát, s a legtöbb, amit elérhet, hogy másoknak helyet csinál. Ő számunkra nem ér egy garast sem.” Helm szerint az angoloknak nagyon igazuk van, ha el nem kötelezett magatartást tanúsítanak a magyar menekültekkel

kapcsolatban, s szerinte az amerikai vonal nem jó. Helm nem ismeri eléggé a franciák álláspontját, de akármit csinálnak, az kisebb jelentőségű, mint az amerikaiak véleménye. Helm úgy vélte, hogy Sulyok Naggyal szoros szövetségben lesz, és megérti, miért inkább Bedét akarják londoni képviselőjüknek, mint Peyert vagy Bánt. Bánnak még mindig van egy barátnője (több volt) Budapesten, de annyira kompromittálódott a neve a Nitrokémiánál, hogy nem valószínű, hogy gondol a hazatérésre a közeljövőben. Nagy, Sulyok és a többiek azért félnek Bántól, mert nagyobb sikereket érne el, népszerűbb náluk a munkások előtt és jóval balrább is áll tőlük.

Helm ezután Peyert jellemezte. Peyernek soha nem volt széles tömegbázisa, nem volt olyan népszerű, mint Bán, de volt egy szolid háttere, s ha a Szabad Magyarok Hangján rendszeresen szólna a BBC-n keresztül, befolyása növekedne. Peyer Bánnál jobbrább áll és jóval idősebb. Ha őt választanák, munkája érdektelenebb, mint a másik kettőé, és talán kész lenne egy kevésbé kiemelkedő szerepre is, ha visszatérne Magyarországra.

Háromjuk közül Nagy választása valószínűleg Bedére esne. Ő tulajdonképpen nem politikus, s neve nem számít Magyarországon. Valószínűleg nem is meggyőződéses szociáldemokrata. Az is biztos, hogy nem kommunista, s volt bátorsága leköszönni februárban. Igaz, ha nem köszönt volna le, menesztették volna, így nem veszett semmit. Opportunista típus, nem vezetőnek való. Így a bizottság szempontjából nem volna fenyegető a léte. Ugyanakkor agyafúrt fickó, s elgondolása a Nagy-bizottságról csaknem egybeesett Helm véleményével. Csak akkor fog csatlakozni, ha bízik sikerében. De még akkor is lesznek fenntartásai. Még Veressről is véleményt adott Helm, bár ahogy írta, nem ismeri őt jól. Viszont sokat hallott róla, a többi között azt, hogy jobboldali hajlamai vannak, de elég józan, s köztudottan ő volt Horthy isztanbuli kiküldöttje az 1943-as nyári béketapogatózás idején. Lehet, hogy teljesen a Nagy-bizottság mellé áll, de ez Helm számára csalódás lenne. Azt szeretné, ha Veress is, Bede is várakozó állásponton lennének addig, amíg a mozgalom nem mozog bal felé, de nem kommunista irányba, és kívánnák, amíg a kommunizmus gyengül, és a reakciós Nagy, Sulyok és társaik helyett ők vennék át a vezetést. De ez az időszak messze van, és Helm egyetért Sulyok mondásával, hogy „a politikai cselekvés ideje vagy a múlté vagy a még el nem jött jövőé”.

Helm elemzését a FO feljegyzése szerint igen melegen helyeselték (Peterson, Watson, Wallinger). Watson szerint igen óvatosan kell ezekkel az emigráns szervezetekkel bánni, figyelni kell őket, nehogy kompromittálódjanak, ha lesz felszabadulás. „Hiszen Magyarországon különösen előfordulnak erőszakos jobboldali rendszerek.” S egyike az európai veszélyeknek a jelenben a neofasizmus. A németekkel együttműködők persze nem szalonképesek, de sokan rendelkeznek kiváló németellenes múlttal, akik valójában jobboldali rendszereket akarnak megvalósítani: de Gaulle tábornok, Anders tábornok, a Sulyok–Mindszenty-csoport stb. Az FO Északi Osztálya – amelyhez elküldték a Helm levelét (Washingtonon, Párizson kívül Denis Healeynek is) – bejegyzése szerint Helmnek nagyon igaza van. Ahogyan a lengyel, cseh példa bizonyítja – de bizonyíthatják más államokban is – az árnyékkormányok nem mások, mint borzasztó kényelmetlenségek (bloody nuisances) és semmi pozitív értékük nincs a gyakorlatban.³⁷

Az egyes magyar szociáldemokrata vezéregyenységek megítélésében szerepet játszott, hogy ki mit várt tőlük, s hogy melyiknek milyen befolyása lehetett még Magyarországon. 1948 második felében ezt főleg a Bán személye körül folyó levélváltás segítségével tudjuk érzékelhetővé tenni. Wallinger még 1948. augusztus 31-i feljegyzésében beszámolt a volt londoni magyar követ, Bede újabb látogatásáról. Bede elmondta, hogy Morgan Phillips javaslatára Bán Antal Svájból augusztus 31-én Londonba érkezik.

Bede még ennek előtte számos megbeszélést folytatott Bánnal Svájcban. Úgy vélte, hogy Bán egy szocialista politikai emigráns csoportosulást kíván létrehozni, amelyik ellensúlyozná az Eckhardt, Nagy és Sulyok által az Egyesült Államokban létrehozott jobboldali alakulatot. Ez az amerikai csoport kapcsolatban áll Habsburg Ottóval, s némi királyhű színezete van, de Mindszenty nem helyesli az amerikai csoport célkitűzéseit, mivel nem ismerik eléggé a magyarországi lehetőségeket. Bede megmondta Bánnak, hogy Londonban nem szeretik, ha az emigráns szervezetek túl politikusak, de úgy tűnik, hogy a Munkáspárt Bánban lát fantáziát. Hasznosnak ítélné, ha az angol szocialista körökkel kapcsolatban állna, s úgy tűnt az angolok számára, hogy Bánnak nagyobb tábora van Magyarországon, mint a többi szociáldemokrata emigránsnak. Wallinger ebédre hívta meg Bedét és Bánt, s meg akarta értetni velük, hogy az angol kormány a legkevésbé sem akarja, hogy Londonban olyan emigráns bizottság alakuljon, amelyik az amerikaival vetekedik. Ennek ugyanis a magyar kérdésnél messzebbmenő kihatásai lehetnek. Ugyanakkor az ésszerű lenne, ha Bán egy olyan csoportot hozna létre, amelyik kapcsolatot tart fenn a Transport House-szal, a Munkáspárt főhadiszállásával.³⁸

Nem sokkal ezután, 1948. szeptember 8-án az idős, nyugdíj előtt álló államtitkár, Sir Orme Sargent személyes, nem iktatott levelet írt A. V. Alexander honvédelmi miniszternek. Leírta neki a fentieket Bánról, s hozzátette, hogy Bán marxista, de jó ügyintéző. Saját akaratából hagyta el az országot. Lederer újságíró a The Observer hetilaptól úgy hiszi ugyan, hogy Peyer fontosabb, mint Bán, de Sargent szerint Bánnak nagyobb a hatóköre. Egyben arra utal, hogy Morgan Phillipstől részletesebben lehet tájékozódni Bán szerepéről.³⁹ Szeptember 11-én Bevin külügyminiszter köszönetet mond Alexander honvédelmi miniszternek a Bán-anyagért, és összegezi, hogy bár Bán marxista, de nagyobb a befolyása a kommunistaelenes szocialista körökben – amit Wallinger és Helm már többször kifejtett –, mint Peyernak, aki diszkreditálta magát. Bevin szerint Lederer sokszor felelőtlenül ír. Aggodalma – amiatt, hogy Bánt a Transport House szívesen látja – csak a magyar emigráns csoportok közötti versengést tükrözi, de Bevin szerint „ez nem olyan aggodalom, amelyet nekünk osztanunk kellene”.⁴⁰

1948 második felében és 1949 folyamán a Foreign Office sokat foglalkozott Bán és Kemény személyével, és eszmét cserélt a washingtoni brit követséggel az amerikai magyar emigránsokkal folytatott ottani politikáról. 1948 októberében a FO Déli Osztályáról bizalmas összegezés ment a berni brit követséghez Bán személyéről. A többi között azt írták róla, hogy kommunista nyomásra hagyta el az országot 1948 márciusában, és szeretné megnyerni a nyugat-európai szocialista pártok támogatását ahhoz, hogy ő legyen a hivatalos magyar képviselő a Nemzetközi Szocialista Bizottságban (ISC). A franciák, belgák és hollandok hajlanak erre, de a skandináv országok szocialista pártjai nem. Az angol Munkáspárt még nem tudja, mit tegyen, mert van néhány megmagyarázatlan körülmény Bánnal kapcsolatban, s ezért kéri, hogy a berniek segítsenek ennek tisztázásában. Úgy tűnik, hogy Bánnak egyrészt tetemes összeg áll rendelkezésére, másrészt továbbra is jó kapcsolatai vannak a svájci magyar követséggel.⁴¹ Közben, november 8-án Helm írt Budapestről és nem zárta ki, hogy Bán kétfelé dolgozik (having a foot in both camps), de ő nem tartotta ezt valószínűnek. Azt is számításba kell venni – mint írta –, hogy sok emigránstársa igyekszik őt befeketíteni. Helm szerint Bán köztudottan költelező életmódot folytatott Budapesten, s sokan úgy tudták, hogy minisztersége idején pénzalapot létesített Svájcban, s amíg ez tart, Bán költelekezhet. Valószínű, hogy Bán kapcsolatot tart a svájci magyar követség néhány tagjával, de Helm szerint nem lehet elég-szer hangoztatni: „mennyire kiszámíthatatlan a magyar jellem”. Helm végül azt aján-

lotta, hogy a Keleti Osztályon dolgozó Thirkellen keresztül beszéljenek Keménnyel. Ő jól ismerte Bánt és valószínűleg mindent elmond, amit tud.⁴² L. G. Thirkell nem sokkal ezután együtt vacsorázott a Kemény házaspárral, és Kemény, bár szívesen beszélt Bánról, információi nem voltak nagyon érdekesek. Azt mondta el, amit a FO már amúgy is tudott, nevezetesen azt, hogy Bánnak nagyobb a tábor a Magyarországon, mint Peyernak. Kemény Bán-barátnak tűnt, s bár látta, hogy Bán korrupt miniszter volt, jó politikusnak minősítette. Kemény csodálkozott azon, hogy Bánról milyen dolgokat terjesztenek. Szerinte Bán nem élt költekezően, és Magyarországon nagyon nehéz volt minisztereknek pénzt kivinni külföldre, pártjaik szigorúan ellenőrizték őket.⁴³

Kemény szívesen vállalkozott egy hosszabb beszélgetésre Geoffrey Wallingerrel, ami meg is történt 1948. december 6-án. A beszélgetésről – amelynek során megvitaták „a magyar emigráns világ” helyzetét – Wallinger hosszú, bizalmas feljegyzést készített. A beszámolót Wallinger azzal kezdte, hogy „tisztelem Kemény nézeteit, és úgy vélem, hogy ő becsületes ember”. Kemény véleménye az, hogy a magyar szociáldemokraták nagy része az olyan emigráns szociáldemokratákat támogatja, mint Bán és Szélig. Kéthly Anna is Bánt és nem Peyert támogatná. Az Eckhardt–Sulyok-csoport New Yorkban kapcsolatba lépett Peyerral és rábeszélte őt, hogy csatlakozzék hozzájuk, mert szükséges, hogy az emigráns magyarok összefogjanak. Kemény szerint Bán is, Szélig is (aki jóval később jött ki, mint Bán) elvileg ezzel egyetértett, de nem tudtak belemenni olyan feltételekbe, amelyek ellentétesek saját politikai meggyőződésükkel. Peyer vezetését pedig egyáltalán nem képesek elfogadni. Bánt és Széliget a svájci és brit szocialisták elismerik mint a magyar szociáldemokrácia képviselőit, s Kemény szerint folynak az utolsó megbeszélések, hogy Bán áttegye működésének színhelyét Angliába. Bán magyarországi népszerűsége és kapcsolatai jól szolgálhatják majd a magyarok kívülről jövő informálását. Kemény a magyarországi helyzetről annyit mondott, hogy az infláció növekszik, és ezért nő a katonai költségvetés. Az oroszok leszállították a jóvátételi összegeket, s ennek fejében katonai egyezményt kötött a két állam, amely szerint Magyarország nagyobb összeggel vesz részt a térség védelmi rendszerében. Wallinger tudni akarta, hogy az angol–magyar kereskedelmi egyezmény mennyire volt fontos a magyar gazdaság számára. Kemény szerint enélkül a magyar pénzügyi helyzet jelentősen és gyorsan romlana. Magyarországon – mint Kemény mondta – a gazdaságpolitikában a végső döntéseket politikai alapokon hozzák. Ez azt jelenti, hogy ha az angolok határozottan kiállnak céljaik mellett és azzal fenyegetnének, hogy elzárkóznak a magyar export elől, ez hatást gyakorolna a magyar vezetőkre. Wallinger ezt hasznos, megfontolandó tanácsnak vélte.

Ugyanaznap délután Wallinger Bede társaságában fogadta Bánt és Széliget. Ők megerősítették, hogy a Munkáspárttal egyetértésben Szociáldemokrata Bizottságuk tevékenységének színterét Londonba helyezik. Erre engedélyt kérnek a belügyminisztériumtól. Wallinger véleményüket kérte az emigrációban élő kelet-európai szocialisták ekkoriban tartott clactoni konferenciájáról. Ennek kapcsán Bán hosszan beszélt a magyarországi helyzetről, a termelőszövetkezetekről, az árakról, a munkásság nem elegendő vásárlóerejéről. Szerinte nem várható ellenállás a rendszerrel szemben, de van egy erős, nem nyílt gyűlölet, amelyet nehéz lenne eloszlatni. Wallinger megértettette Bánnal és Széliggel, hogy a FO szempontjából lehangoló lenne, ha Peyerral Párizsban nem tudnának megegyezni. Ha le akarják győzni a nemzetközi kommunizmust, nemcsak össze kell tartani, hanem a demokratikus meggyőződést cselekvőerővé kell tenni, azaz másoknak a véleményét is tiszteletben kell tartani. Ez okot adott Bánnak arra, hogy

hevesen kifakadjon a washingtoni bizottság és Peyer ellen. Szerinte ezek az emberek abból indulnak ki, hogy az egyetlen lehetséges mód a magyarországi kommunizmus megdöntésére a háború. Ő, mint szocialista, nem osztja ezt a nézetet. A háború nem demokratikus eszköz. S azok, akik ezt felvetik, képtelenek megérteni a szellem és szó szabadságának demokratikus elvét. A clactoni konferencián alakult albizottság hivatott dönteni a köztük és Peyer között felmerült nézetkülönbségekben. Wallinger szerint Bán és Szélig már gondolkodnak azon, hogy figyelembe vegyék majd a Clacton-konferencia döntését. Wallinger még egy érdemleges újságot emelt ki feljegyzésében a Bánnal folytatott beszélgetésből, mégpedig azt, hogy magyar részről egyre jobban csökkentik a Jugoszláviába irányuló exportot.⁴⁴

Végül is a Bán- és Peyer-kérdés 1949 tavaszára megoldódott. Minthogy Bán személyével kapcsolatban a brit parlamentben is kérdés hangzott el (1948 végén Tufton Beamish képviselő részéről), és minthogy a FO-nak szelektálnia kellett a gyakorlatban, hogy kit engednek be a kelet-európai politikai emigránsok közül, s mivel nem szűnt meg magyar emigráns körökben a bizalmatlanság Bán irányában, a helyzet mindenki meglegésére Szélig vezető szerepre emelkedésével oldódott meg. Erre vonatkozóan két, 1949. márciusi és májusi feljegyzés ad világos képet az FO-beli felfogásról. Az egyik Wallingeré, aki 1949. március 14-én a következőket írta a belügyminisztériumba J. Shields Smithnek az idegenekkel foglalkozó osztálynak: „A közelmúltban Bánnal kapcsolatos beszélgetésünkre utalva említtem meg, hogy a mai napon felkeresett Bede volt londoni magyar követ, londoni lakos. Elmondta, hogy az elmúlt decemberben a szocialista csoportok el akarták oszlatni a Bán és Peyer közötti ellentétet. A tárgyalásokat a svájci szocialisták vezették, és kompromisszum született. Széliget Bán is, Peyer is elfogadta mint magyar emigráns szociáldemokrata vezetőt, és beleegyeztek, hogy a vezetése alatt dolgoznak.” Wallinger szerint ez nem teljesen oszlatja el kételyeiket Bán irányában. Mindenképpen, ha a megegyezés igaz, akkor inkább Szélignek adnak angliai letelepedési engedélyt, hiszen egy személy egy ilyen titkári szerepre elegendő. A Denis Healeyvel újabban folytatott beszélgetésből az derült ki, hogy a Transport House-nak éppúgy, mint a FO-nak meglehetősen sok háttérinformációja van Bánról, s valamennyi kételkedést fejez ki irányában. A másik feljegyzés E. H. Packtól származik, és 1949. május 18-án kelt, a Keménnyel történt telefonbeszélgetésről számol be. Kemény értesítést kapott Zürichből, hogy a két magyar emigráns szocialista csoport megegyezett, s a holland (Szocialista Internacionálé) konferencián elismerték a főbizottságot, amelynek elnöke Szélig, Bán a főtitkár, s az ellenzéki csoport feje Peyer.⁴⁵

Szélig Imre az ötvenes és hatvanas évek elején a Bush házban, a BBC-nél dolgozott és hetente sugározták a magyar adásban a Szélig-jegyzeteket. A hatvanas években aránylag fiatalon fejezte be életét a londoni neves Brompton Kórházban.⁴⁶

*

Lássunk néhány példát, hogy milyen mértékben vette figyelembe a FO az amerikai álláspontot a magyar emigránsok szervezeteivel kapcsolatban. 1949 végén az a báró Besenyei jelentkezett a párizsi brit nagykövetségen, akiről már korábban is szó esett. Ő ekkor is a Magyar Nemzeti Bizottmány külkapcsolatait irányította. Tulajdonképpen vízumot ment kérni valaki számára a követségre, de a beszélgetés során a többi között az amerikai álláspont is szóba került. „Azt mondta, hogy a Magyar Nemzeti Bizottmányt a State Department kívánsága szerint a lehető legszélesebb alapon kell létre-

hozni, annak magában kell foglalnia mindenkit – a konzervatívoktól a szociáldemokratákig. Ez a bizottság azonban nem tudta mozgósítani a nyugat-németországi menekülteket: részben, mert nem volt még elég pénz, hogy ezek a magyar menekültek elhagyják táborukat, részben azért, mivel ezek a személyek annyira jobboldaliak, hogy mindenkit, akinek valami köze volt a háború utáni magyar kormányokhoz, beleértve Nagy Ferencet is, az ügy árulóinak tekintenek. Azért is nagyon elkeseredettek, mert a bizottság nem tudott segíteni nehéz anyagi helyzetükön.”⁴⁷ Májusban a washingtoni brit nagykövetségről bizalmas jelentés ment Sir Anthony Rumboldnak, a FO Déli Osztálya ekkori vezetőjének – Wallinger korábbi levelére utalva – a magyar emigráns mozgalomról, különösképpen a Varga Béla által vezetett Magyar Nemzeti Bizottmányról. A jelentés szó szerint ezt mondja: „A State Department közölte velünk, hogy Amerikában a magyar menekültekkel a hivatalos kapcsolatuk igen gyér. (Lehet ugyan, hogy – nem hivatalosan – több és folyamatos a kapcsolatuk.) Nagyon kevés emigránssal találkoznak. Korábban Szegedy-Masszák – 1945 után amerikai magyar követ – ellátogatott a State Departmentbe, amikor Washingtonban volt, de minthogy az Amerika Hangjánál van állása, nagyon ritkán látható. S ez érvényes a többi emigránsra is. Azt sem tudni pontosan, hol vannak. Vargáról, Nagy Ferencről és Sulyokról tudják, hogy jelenleg New Yorkban tartózkodnak. A State Department nem tud arról, hogy Varga Nemzeti Bizottságában mekkora a belső egység. Nem hallottak a belső széthúzásokról eddig, de lehetséges, hogy ezt nem hozzák a State Department tudomására, mert az az egységes emigráns mozgalom híve. Újabban mégis hallottak arról, hogy egyfelől Sulyok, másfelől Varga és Nagy között ellentétek merültek fel. Sulyok a tekintélyes New York-i Amerikai Magyar Nép-szava politikai szerkesztője lett. Ezt a helyzetét felhasználta arra, hogy Nagyról bíráló cikkek jelenjenek meg. De Sulyok azért tagja maradt a Nemzeti Bizottságnak, s a State Department nem tudja megítélni, hogy a cikkek komoly szakadást mutatnak, vagy a régóta fennálló személyes és politikai rivalizálást fejezik ki Nagy és Sulyok között. Szerintük a Varga-féle bizottság fennállása óta igen csekély külső aktivitást mutatott. A bizottság célja, hogy a németországi és ausztriai magyar menekülteket segítse, nem teljesült, s mégsem készítettek politikai terveiket kifejező programot. Ezért a State Department nem tudja felmérni, mennyire lehetnének hasznosak, vagy mire használhatnák őket. Eddig nem látszott, hogy a magyar menekülteket módszeresen hasznosítani akarnák, nem is valószínű, hogy erre törekednének, mindaddig, amíg az utóbbiak maguk elő nem állnak határozott célokkal. Minthogy a cseh és román emigránsok nemrégiben kiadtak egy ilyen nyilatkozatot, a State Department arra gondol, hogy a Varga-bizottság is készül kibocsájtani egyet. A State Department ígéretet tett, hogy a brit nagykövetséget tájékoztatja a magyar emigránsok tevékenységéről, és kéri, hogy az angliai magyarok Amerikát érintő tevékenységéről a FO is nyújtson számukra tájékoztatást.”⁴⁸

A washingtoni brit nagykövetségtől 1949. június 7-én íródott, Tom Bromley konzul aláírásával Sir Anthony Rumboldnak egy „Kedves Tony” megszólítású, futárral küldött titkos levél, amely részletesen beszámol az amerikai aggodalmakról a magyar szociáldemokrata emigránsokkal kapcsolatban. Ők úgy tudják, hogy Kemény és Bán tervezik a Vargától külön álló szocialista londoni csoport létrehozását, és biztosan remélik, hogy velük kapcsolatban a FO-nak ugyanaz lesz az álláspontja, mint bármely más emigráns szervezet tekintetében. De a State Department különösen szeretné tudni, mi a FO véleménye Bánról és Bedéről. Bán iránt nagyon, Bede irányában kevésbé bizalmatlanok. Bánnal kapcsolatban – a régi nóta – a bizalmatlansági tényezők: feleségének járadéka a magyar államtól Budapesten és Bán beépültsége a kommunista pártba.⁴⁹ (Erre a FO vá-

lasza augusztus 19-én íródott és beszámolt arról, amit már Európa-szerte tudtak, hogy a Szocialista Internacionálé áldásával, Szélig vezetésével Londonban megalakult a szociáldemokrata csoport, és nemcsak Kemény, hanem Böhm is szerepet játszik benne. Böhm Stockholmban él, de rövid látogatásra Londonba jött, a csoportot támogatja a Munkáspárt. Bán beépültségét valószínűleg Peyer terjesztette, de a Munkáspárt és a svájci szocialista párt (Bán korábban Svájcban élt) ennek utánajárt, és vizsgálataik tisztára mosták Bánt, amit a FO nem teljesen osztott.⁵⁰ Ezt a levelet kiegészítette Denis Allen a washingtoni brit nagykövetségről 1949. szeptember 1-jén, amikor is megírta Talbot de Malahide lordnak a FO-ba: hogyan tájékoztatták őket a State Departmentet Washingtonban a FO-utasítások szerint. „Így cselekedvén – írta Allen – nem utaltunk arra, milyen szoros a kapcsolat a Transport House és a magyar szocialista csoport között, mert nem voltunk biztosak abban, hogy erre fel akarnánk hívni a figyelmüket. De nagyon hálások voltak a Bánról és Bedérről kapott információkért. Ezeket az információkat a State Department Policy Planning Staffjának adtuk, személy szerint Bob Joyce-nak, mert a külföldi menekültek ügyében vele tartjuk a kapcsolatot a State Departmentben. A CIA-tól egy Offey nevezetű egyén is jelen volt, s ő megjegyezte, hogy az ő értesüléseik különböztek a svájciakétól Bán kommunista kapcsolatait illetően. Offey közbevetőleg azt is elmondta, hogy Peyer amerikai útját az amerikaiak fizették, és Peyer már jó ideje tagja a Varga-féle bizottságnak.”⁵¹

G. A. Wallingert, aki 1947-től volt a FO Déli Osztályának a vezetője és ilyen minőségben, mint jelentéseiből láttuk, sokat foglalkozott a magyar emigránsokkal, 1949 áprilisában budapesti angol követé neveztek ki (1951-ig volt követ). Egyik 1950. őszi, Sir Anthony Rumboldnak, a Déli Osztályra írt leveléből az derül ki, hogy még ekkor is nagy volt a FO érdeklődése Peyer és Bán iránt. Wallinger sajnálkozik amiatt, hogy a budapesti szociáldemokrata-ellenes kampány miatt több szociáldemokrata kapcsolatuk nem működik. Mégis – hangsúlyozza – a meglévő adatok alapján nem vitás, hogy Bán neve többet jelent a radikális, munkásszármazású párttagok számára, mint Peyeré. Ugyanakkor a középosztálybeli, alkalmazotti beosztásban levő tagok, akik sokat veszítettek befolyásukból, gyanakvással kísérték Bán háború utáni gyors emelkedését, s bár nem lelkesednek Peyerért, előtérbe helyezik őt Bánnal szemben. Kéthly Annának becsülete igen magas, ekkoriban történt bebörtönzése nagy csapást mért követőire. Jól vélekednek Szélig Imréről, az ő presztízse emelkedett a BBC-beli szereplése óta. Wallinger szerint tényleges Bán befolyása a munkásokra, de, mint írta „nem lenne bölcs dolog sem Bánra, sem Peyerre komolyan fogadást kötnünk”.⁵²

A FO természetesen szeretett volna többet tudni Kéthly és több más szociáldemokrata vezető bebörtönzéséről. Erre vonatkozóan 1950 decemberében írt Wallinger követ Budapestről Lord Talbot de Malahide-nek a FO-ba. Beszámolt arról, hogy már június óta találgatják, mi történt e vezetőkkel. Ez időpontig szabadok voltak, s ő örült, hogy jelentéseinek nagy hasznát vette mind a BBC, mind a Transport House. Egy olyan forrás alapján, amelyet nem tart kíváncsúnak megnevezni, tud a titkos perről, de nem javasolja, hogy a hivatalos bejelentés előtt az ő leveléről tudomást szerezzenek. Viszont Denis Healeyvel elő kellene készíteni az angliai visszhangot, amikor hírt adnak Magyarországon a perről. Állítólag 9 szociáldemokratát fognak perbe, akik a Markó utcai börtönben vannak, és Jónás lesz ügyükben a bíró. A vád ellenük számos beszédük és újságcikkük. Állítólag Kéthly Anna, Györki Imre, Szeder Ferenc és Takács Ferenc 15 évet kapott, Zentai Vilmos, Valentiny Ágoston, Büchler József, Büchler Péter és még valaki 10 évet. A Legfelsőbb Bíróság elé 1951. január 4-én kerülnek az ítéletek.⁵³ Ezt a levelet iktatás

nélkül személyesnek és bizalmasnak minősítve a FO elküldte Healeynek, kérve, amint több részletet tud, s amint a per nyilvánosságra kerül, legelőször és gyorsan a Munkáspárt kommentálja.⁵⁴ Márciusban ismét egy bizalmas, nem iktatott levél ment a Transport House-ba F. J. C. Mennellnek, a Munkáspárt Nemzetközi Osztályára, leírván, hogy konzultáltak budapesti követségükkel, és már lehet nyilatkozni a szociáldemokraták peréről. Annál is inkább, mert Rákosi február 24-i kongresszusi beszédében boldogan jelentette, hogy a Mindszenty- és a Rajk-per után sikeresen likvidálták a külföldi imperialisták ötödik hadoszlopát, a jobboldali szociáldemokratákat.⁵⁵ Mennel azonnal megköszönte a levelet és azt írta, ők nincsenek meggyőződve, hogy megvolt a per, mivel Kéthlyhez közel álló embereknek nincs tudomásuk róla. De már sok hír és cikk jelent meg, úgyhogy a Transport House sem vár tovább, s olyan publicitást nyújt, amelyet csak tud. (Bizonyos óvatossággal, mert a tények még nincsenek birtokukban.)⁵⁶

Legközelebb Healey 1951. június 11-én írt egy levelet, amelyben, mint neves kelet-európai szocialista emigránsok szószólója, kéri a segítséget két magyar emigráns elhelyezéséhez. Egyikük Bede István, a másikuk Kemény György, a volt londoni követ és a volt pénzügyminiszter-helyettes. Mindkettejük jogosult bizonyos kormánytámogatásra. Healey szerint sokan elhelyezkedtek, de némelyek tovább viszik politikai céljaikat, s nem kívánatos, hogy alacsony, szakértelmüknek nem megfelelő munkát végezzenek.⁵⁷ A FO válasza nem kételkedett Bede és Kemény képességeiben, de nehéznek találta a segítség módját. Hivatalos pénzből nem folyósíthatnak nekik anyagi támogatást, a FO-ban sem tudnak munkát adni nekik. A BBC a megoldás, de ott sem tudnak állandó munkát adni. Sajnos nem tudnak segíteni, de ha a Munkáspárt talál megfelelő megoldást, ők támogatják, akár Bede, akár Kemény esetében.⁵⁸

1950–51-ben mintha a FO részéről a fásultság, az ismételtetés jelei mutatkoztak volna a magyar emigránsokkal kapcsolatban. 1950 folyamán még több alkalommal fogadták a FO-ban Dr. Ullein-Reviczky Antalt mint az amerikaiak által „szponzorált” Magyar Nemzeti Bizottság londoni képviselőjét. Angol felesége volt, de őt nem tartották különösképpen tiszteletben. Egy feljegyzés szerint sokáig németbarát és britellenes volt. Még a háború idején svédországi követ lett, majd lemondott, s azóta szoros a kapcsolata a Magyar Nemzeti Bizottsággal, személy szerint Varga Bélával, Nagy Ferencével. Ő készítette elő Varga Béla londoni utazását 1950 őszén. Október 17-én kérte a FO-t, hogy hivatalosan fogadják Varga Bélát, aki Ullein-Reviczky szerint közvetlen kapcsolatban áll Truman elnökkel. Rumbold megígérte, hogy egy államtitkár fogadni fogja, ha idejében szólnak. Rumbold tudta, Varga Béla nemcsak a Nemzeti Bizottság elnöke, hanem a maga személyében is jelentős ember, s a kommunista hatalomátvétel előtt ő volt a magyar országgyűlés utolsó elnöke. De Rumbold értésére adta Ullein-Reviczkynek, hogy Varga Béla fogadása nem hivatalos jellegű lesz. Fogadják, mert emigráns vezetőkkal tartani szokták a kapcsolatot.⁵⁹

Bede István is jelentkezett időnként. Egy FO-beosztott, R. C. Barnes 1951. október 16-i feljegyzése szerint Bede ezen a napon jött és beszámolt arról, amit a FO nyilván jól tudott, hogy az amerikaiak egyre jobban érdeklődnek az európai emigráns szervezetek irányában. A müncheni Szabad Európa Rádió aktivitását erősítik, és sok londoni magyar emigráns már a Szabad Európa alkalmazottja. Barnes megemlíti, hogy Bede nem szólt Keményről, aki szintén elfogadta a Szabad Európától az állást. Bede szerint több magyar emigráns inkább Londonban szeretne maradni, és arra gondolnak, hogy a csehekkel és lengyelekkel együtt szerveznek egy klubot. Bede kérte a FO véleményét. Tudta, hogy a FO korábban nem mutatott érdeklődést emigráns szervezetek létesítésével kapcsolatban.

Barnes megmondta, hogy véleményük nem változott, és nagyon nem kívánatos, hogy azt a látszatot keltsék, hogy ezen a téren rivalizálnak az amerikaiakkal. Bede tulajdonképpen nem várt más választ.⁶⁰ Utóbb a müncheni Szabad Európa vezetője lett.

*

Végezetül témánkhoz illeszkedik Kéthly Anna börtönből való szabadulásának kommentálása a Foreign Office részéről 1954 őszén, november 20-án. A FO-irathoz csatolták a brit sajtókiadványokat az eseményről, a Daily Telegraphét, a The Timesét, a The Daily Expressét, a Manchester Guardianét (valamennyi dátuma: 1954. november 22.). Az utóbbiból idézünk: „Bécs, november 21. Felmentették és kiengedték Kéthly Anna magyar szocialista vezetőt, akit 12 évi börtönre ítélték... A 65 éves Kéthly asszony, Magyarország első szocialista nő képviselője 1948-ban mondott le mandátumáról, amikor a szocialista párt egyesült a magyar munkáspárttal – a következő évben internálták. 1953 májusában az angliai magyar emigránsok úgy értesültek, hogy egy titkos tárgyaláson elítélték... Kéthly asszonyt mérsékelt szocialistának ismerték, olyannak, aki a Nyugat és Kelet közötti kapcsolatokban bízik. A háború alatt nevelőként egy szlovák faluban talált menedéket. Ő volt az egyetlen a szociáldemokrata végrehajtó bizottságban, akit újraválasztottak Magyarország szovjet felszabadítása után. 1946-ban jött Londonba, hogy találkozzék a brit Munkáspárt tagjaival, 1947-ben ismételtén itt volt.... Hogy a (magyar) kormány tovább építse népszerűségét, októberben (1953) megalakult a Hazafias Népfront, azzal a céllal, hogy a munkásság minden részét egyesítse. Ez magában foglalta a régi iskola értelmiségeit, akik eddig nem nagyon vettek részt a kommunista rendszer közéletében. Ez a politikai – vélik sokan – járult hozzá, hogy olyan elítélteket, mint Kéthly Anna kiengedjenek.”⁶¹

A FO-kommentárok közül kiemelkedik Gillian Gordon Browné, aki az oxfordi Somerville College neveltjeként fiatalon került a FO-ba, 1952-ben (29 évesen) helyezték Budapestre és 1954 februárban rendelték vissza a központba, a FO-ba. Jól tudott magyarul, és értesültségét jól fejezik ki e feljegyzésben írt sorai: „Kéthly asszony más kategória, mint a »nemzeti« kommunisták. Bizonyos értelemben teljesen más kategória, mint a Magyarországon és más csatlós országokban múlt évben szabadon bocsátott kisebb jelentőségű polgári figurák. Kéthly asszony bátor, erős szociáldemokrata, a kommunizmus ellenzője, úgy vélem, a magyarországi munkásság tisztelte, és nemzetközileg is elismerték.” Gillian Brown ezután elemzi Kéthly szabadon bocsátásának okait. Nem hiszi, hogy a rendszer enyhülésének a jele ez, inkább erejének. Nem tartanak attól, hogy Kéthly nem kívánt befolyást fog gyakorolni. „Kiszabadulásának propagandaértéke nagyobb, mint annak a lehetősége, hogy szociáldemokrata tevékenységét hatékonyan gyakorolja.” Egy másik FO-kommentátor a többi között azzal érvelt, hogy Magyarország több ízben kérte ENSZ-be való felvételét, és lehet, hogy „Kéthly asszony szabadságát annak köszönheti, hogy a kormány meg akarja győzni a Nyugatot liberalizmusáról. Ez a gesztus veszély nélküli, mert bár személyes források szerint Kéthly asszony egészsége és bátorsága elegendő a vezető szerephez, a szociáldemokrácia újraéledése nem fog bekövetkezni, amíg a kommunisták vannak uralmon.”⁶²

A FO Északi Osztályának ekkori vezetője, H. A. F. Hohler tapasztalt diplomata (1939-ben volt Chargé d’Affaires Budapesten) egy bizalmas levélben a következőket írta G. P. Labouchere-nek, a budapesti brit követnek (1954-ben nevezték ki): „Önt talán érdeklí, hogy az augusztusi munkáspárti delegáció moszkvai látogatása idején Morgan Phillips arra kérte Molotovot: vesse latba befolyását Rákosinál, hogy engedje ki a bört-

tönből Kéthly Annát. Molotov erre nem válaszolt. De lehetséges, hogy három hónappal e kérés után talán részben a közbenjárásnak tudható be kiszabadulása, és elsősorban arra szolgált, hogy a nyugati szocialista pártokra hasson... S bár természetesen nem lenne bölcs dolog arra a következtetésre jutni, hogy közbenjárásaink sikeresek, de arra utalnak, hogy folyamatosan keresnünk kell a hasonló lehetőségeket a szovjet államférfiak és – ha lehetséges – a csatlós államok vezetőinek befolyásolására. Ezért hasznos lenne, ha időről időre Ön elküldené nekünk azon kiemelkedő magyar személyiségek vagy a követség letartóztatott beosztottjainak, vagy bármely más egyéneknek a listáját, akik brit állampolgárságra tarthatnak igényt, hogy olyan képviselőink vagy neves embereink tudomására hozzuk, akik a szovjet blokkba látogatnak.”⁶³ Hohler e bizalmas levelének másolatát elküldte a varsói, prágai, bukaresti, szófiai és szovjet követségekre. Így széles körben tudomást szereztek Kéthly Anna szabadon bocsátásával kapcsolatban arról a lehetséges tényezőről, hogy Morgan Phillips közbenjárt Molotovnál.

1955-ben, de főleg 1956-ban Magyarország a világ érdeklődésének előterébe került. Kéthly Anna 1956. november 1-jén érkezett Bécsbe. Ő is, csakúgy mint e tanulmány sok más szereplője, valamint az USA-ban vagy Franciaországban letelepedett vagy újonnan érkezett magyar emigránsok szerteágazó tevékenysége gyakorta szerepel a Foreign Office-jelentések és kommentárok lapjain. Ez a FO magyar politikai emigránsokkal való kapcsolatának és magatartásának *újabb szakasza*. Mind elvileg, mind gyakorlatilag azonban a korábban folytatott – lényegében a rokonszenven és érdeklődésen nem túlmutató – *el nem kötelezettség volt továbbra is meghatározó*.

Jegyzetek

- 1 *É. Haraszi*: Kossuth as an English Journalist. Budapest, 1991.
- 2 *B. Porter*: The Refugee Question in Mid-Victorian Politics. Cambridge, 1979.
- 3 *Haraszi*: i. m.
- 4 PRO. Foreign Office. (A továbbiakban: FO.)* 371. 39246.C 4435/1/21. Outfile. Immediate. 1944. ápr. 11.
- 5 PRO.FO.371.Prem.3.226/3. Central Dept. FO. 1944. márc. 30.
- 6 PRO.FO.371.39246.C.4435/1/21. Minutes.
- 7 PRO.Prem. 3/226/3. No. 1698. Különleges titkos távirat. Viscount Halifaxtól Washingtonból 1944. ápr. 4.
- 8 PRO.FO.371/39248/G. Minute by W. Harvey, 1944. júl. 4.
- 9 PRO.FO.371.59005.R 16999/26/31. Böhm V. levele E. Bevinhez, 1946. márc. 5.
- 10 G. E. R. Gedye levele Mr. Towlernek, Daily Heraldhoz. 1946. márc. 12. uo.
- 11 Warner márc. 28-i megjegyzése. Williams ápr. 2-i megjegyzése uo.
- 12 Uo.
- 13 PRO.FO.371.59023. 1946. jan. 22.
- 14 PRO.FO.371. 59023.R. 6283. 1946. ápr. 12.
- 15 PRO.FO.371.67191. Morgan Phillips Bevinnek. Personal. 1947. jan. 2.
- 16 D. Healey bizalmas jelentése budapesti útjáról 1947. jan. 29.–febr. 4. PRO.FO.371.67191
- 17 K. Helm M. S. Williamsnek, 1947. máj. 2. PRO.FO. 371.67173.R. 6160
- 18 *Böhm Vilmos*: Másodszor emigrációban. Rövidített jellemzések. Ismertetésére ld. Népszabadság, 1990. márc. 10. 21. p.
- 19 PRO.FO. 371.72373.R.807. D. Healey levele A. Watsonnak, 1948. jan. 15. – Statement by Peyer. Minutes: Watson, Wallinger, Campbell.
- 20 PRO.FO.371.72373.665/53/21. Confidential (a továbbiakban Conf.). G. A. Wallingertől FO-ból A. K. Helmnek Budapestre. 1948. febr. 6.
- 21 Uo.
- 22 PRO.FO.371.72374.R.2754.R. Helm FO-nak. 1948. febr. 28.
- 23 PRO.FO.371.72374.R.2965. Secret and Personal. Wallinger Helmnek, 1948. márc. 5.

- 24 Uo. R.1762. Wallinger Confidential Minute, 1948. febr. 5.
- 25 PRO.FO.371.72374.R.2513. Helm Wallingernek. 1948. febr. 16. Conf.
- 26 PRO.FO.371.72374.R.2559. Minutes. 1948. febr. 12., febr. 28., febr. 27., márc. 4.
- 27 PRO.FO.371.72375.R.3117. Helm Wallingernek, 1948. márc. 1.
- 28 PRO.FO.371.72374.R.2361. Outfile. Healey Wallingernek. 1948. febr. 18.
- 29 Uo. Outfile. Wallinger Healeynek. 1948. márc. 1. – Wallinger Matthews-nak. 1948. márc. 1. – Titkos távirat Bécsbe 1948. márc. 1.
- 30 PRO.FO.371.72376.R.5291. Minute Bede FO-beli látogatásáról 1948. ápr. 6.
- 31 PRO.FO.371.72377.R.7245. J. C. Peterson minute-je Veress látogatásáról 1948. jún. 15.
- 32 PRO.FO.371.72377.R.7093. Secret and Personal. Wallinger Home Office-nak, 1948. jún. 28.
- 33 PRO.FO.371.72419.R.9319. Viscount Hood Wallingernek, Paris, 1948. aug. 4. Peterson feljegyzése. 1948. aug. 11. Conf.
- 34 PRO.FO.371.72419.R.10575. Peterson feljegyzése, 1948. szept. 20.
- 35 PRO.FO.371.72419.R.11997. Peterson 1948. okt. 5-i minute-je.
- 36 PRO.FO.371.72419.R.7145. Conf. Peterson 1948. jún. 15-i minut-je és Wallinger outfile conf. jelentése Helmnek, 1948. jún. 28.
- 37 PRO.FO.371.72419.R.8563. Helm bizalmas jelentése Wallingernek, 1948. júl. 14.
- 38 PRO.FO.371.72422.11026. Wallinger feljegyzése Bede látogatásáról. 1948. aug. 31.
- 39 PRO.FO.371.72422. Outfile O. G. Sargent Personal levele A. V. Alexander miniszternek. 1948. szept. 8.
- 40 PRO.FO.371.72422. Bevin bizalmas, személyes levélfogalmazványa Alexandernek, 1948. szept. 11.
- 41 PRO.FO.371.72422. FO Déli Osztálya. Berni brit követségnek. 1948. okt. 15. Conf.
- 42 PRO.FO.371.72422.12819. Titkos. Helm FO. Déli Osztályának 1948. nov. 8.
- 43 PRO.FO.371.72422.13472. L. G. Thirkell feljegyzése. 1948. nov. 25.
- 44 PRO.FO.371.78518. Wallinger és E. A. Radice bizalmas feljegyzése 1948. dec. 6-án és dec. 10-én.
- 45 PRO.FO.371.72422.R.14400. Titkos FO outfile átirat a belügyminisztériumba, 1949. jan. 14. Wallinger átirata a belügyminisztériumba: FO.371. 78518.R.28/1016/21–Restricted, 1949. márc. 14. E. H. Pack feljegyzése 1949. máj. 18.
- 46 Rentoul Ferenc levele és Kunváry Marianne, Teleki Pál egykori titkárnőjének közlése Szélig Imréről.
- 47 PRO.FO.371.78518. Párizsi brit nagykövetség FO Déli Osztályának. Conf. 1949. márc. 28.
- 48 PRO.FO.371.78518.5028. Washingtoni brit nagykövetség bizalmas jelentése Sir A. Rumboldnak 1949. máj. 11.
- 49 PRO.FO.371.78518.5875. T. Bromley futárral küldött levele Rumboldnak, Washingtonból FO-ba, 1949. jún. 7.
- 50 PRO.FO.371.78518.5875. Talbot de Malahide válasza T. Bromleynak, FO-ból Washingtonba, 1949. aug. 15.
- 51 Uo. 8625. Futárral. Titkos. S. Allen Washingtonból Talbot de Malahide-nak. 1949. szept. 1.
- 52 PRO.FO.371.87918.H.1823/9. Wallinger Rumboldnak Bp-ről FO-ba. Conf. 1950. okt. 18.
- 53 PRO.FO.371.95177.RH/1015/1. Wallinger Talbot de Malahide-nak. Secret. Bp-ről FO-ba 1950. dec. 28.
- 54 PRO.FO.371.95177.RH/1015/1. Outfile. Személyes és bizalmas B. H. C. Sykes Healeynek, FO. 1951. jan. 6.
- 55 PRO.FO.371.95177.RH.1015/3. Outfile. Bizalmas B. H. C. Sykes levele F. J. C. Menellnek. 1951. márc. 13.
- 56 PRO.FO.371.95177,G,1015/4. Conf. Mennell levele Sykeshoz. 1951. márc. 16.
- 57 PRO.FO.371.95252.H.1824/1. Healey levele K. G. Youngernek, FO-ba 1951. jún. 11.
- 58 Uo. RH 1824/1. Outfile Healeynek a FO-államminisztértől. Eredeti fogalmazvány 1951. jún. 28.
- 59 PRO.FO.371.87918.RH.1823/3 Conf. Feljegyzések Rumbold részéről 1950. aug. 30. és H.1823/6. 1950. okt. 18.
- 60 PRO.FO.371.95253.RH.1825/1. R. C. Barnes feljegyzése. FO. 1951. okt. 16.
- 61 Manchester Guardian, 1954. nov. 22.
- 62 PRO.FO.371.111492.NH 1016/76 Minutes. GG. Brown, 1954. nov. 22. és Todd-Naylor, 1954. dec. 6.
- 63 PRO.FO.371.111492.NH 1016/80. Confidential. H. A. F. Hohler levéltervezete G. P. Labouchernek, 1954. dec. 6. (Dec. 18-án szétküldve.)

* A FO-jelentésekben, tervezetekben ötféle jelzés szerepel az iratkezelés módjáról: Top Secret = nagyon titkos; Secret = titkos; Confidential = bizalmas; Restricted = bizalmas; Open = nyílt

SZEMLE

JAN RUTKOWSKI

THE DISTRIBUTION OF INCOMES IN A FEUDAL SYSTEM. MONOGRAPH

EDITOR: JERZY TOPOLSKI

(A bevételek megoszlása a feudális rendszerben)

Wrocław–Warszawa–Kraków, Ossolineum, 1991. 186. p.

A második világháborút megelőző korszakban a nagy lengyel gazdaságtörténeti iskola egyik jelentős képviselője Jan Rutkowski volt. Poznańban tevékenykedett, és a krakkói Franciszek Bujaktól örökölte a lengyel gazdaságtörténet kutatásának kérdéseit. A kötetet az olvasó kezébe adó Jerzy Topolski pedig Jan Rutkowski tanítványa volt, és az ő tevékenysége is a nagy lengyel gazdaságtörténeti iskolához sorolható.

A tanulmánykötet a feudális eredetű járadékok és jövedelmek megszerzését és elosztását mutatja be a lengyel feudális államban, és a lengyel feudalizmus általános gazdasági modelljét vázolja.

A bevezetőben Rutkowski jelzi, hogy a feudális földbirtokosság három főbb forrásából meríthette jövedelmeit: 50%-ban saját feudális birtokairól, a további 25%-ot a parasztoktól, jobbágyoktól beszedett különböző járadékok jelentették, és a jövedelmek további 25%-a a városi népesség megadóztatásából származott. A feudális járadékok eredetét elemezve a szerző felhívja a figyelmet a földesúri és a királyi birtokok különbségeire. A klasszikus királyi birtokterület példája Mazovia volt, ahol a feudális terhek és adók nem voltak olyan súlyosak, mint a földesúri birtokok esetében. Ezenkívül a királyi birtokok esetében a régi lengyel önkormányzati formák közül még a sztarosztaság intézménye is létezett a régi vajdasági önkormányzati beosztással együtt. A területi differenciálódottsággal kapcsolatban jelezni kívánjuk, hogy például a központi, a mazoviai vagy kis-lengyelországi területeken, Rutniával egyetemben, a mezőgazdasági jellegű jövedelmek súlya és nagysága sokkal nagyobb volt, Nagy-Lengyelországban viszont a nagyobb méretű urbanizáltság következtében több jövedelem származott a városokból és a megadóztatott városi iparosoktól.

A tanulmánykötetben Rutkowski a feudális járadékok eredetét és megoszlását vizsgálja a feudalizmus gazdasági és társadalmi rendje kialakulásával egyetemben. A jobbágyságra nehezedő járadékformákat a következőkben határozza meg: lehetett a föld és bérlese utáni munkajáradék, robot, pénzjáradék és kézművesipari, természetbeni járadékok. Rutkowski modelljében elsősorban a – merev és szigorú – jellegzetes jobbágyi szolgáltatásokat jelzi, és erre helyezi a fő hangsúlyt, azonban e korban a munkajáradékon, a roboton túl a foglalkoztatásnak voltak egyéb formái is. Ugyan a gazdálkodás alapvető pillére a kis telken és földparcellán élő és dolgozó jobbágy robotja, azonban a robot mellett a részesmunka és a munkaerő bérlésének jelenségei is megfigyelhetők. Így külön hangsúlyozza a szerző az olyan bérleti viszonyok kialakulását, amit franciául a meteyager-ként említ a szakirodalom, illetve a részesművelés, a harmadosművelés jelenségét is jelzi. Ezzel egy időben utal Inama-Sternegnek a német területekre vonatkozó ilyen jellegű kutatásaira. Délkelet-Németországban e korban általános volt ez a jelenség, és párhuzamai a lengyeleknél is megfigyelhetők. A roboton, a bérleti és részesművelésen kívül azonban arra is van példa, hogy a majorsági földesúr cselédekhez hasonló elemeket telepít birtokára, ezeknek lakást és részesművelésű földet biztosít, melynek fejében e réteg a földesúri majorsági birtokon teljesít szolgálatot.

Azonban a feudális nemességnek nem csak a nagybirtokokból és a robotoló zsellérektől, jobbágyoktól származtak jövedelmei. Rutkowski meghatározása szerint volt egy olyan „extraneus” elem a lengyel nagybirtokokon, amely malmokat vagy pedig kocsmákat üzemeltetett, és ez a réteg ezen ipari objektumaiból származó jövedelmei alapján adózott a nagybirtokosnak. Ez a kérdés még jobban akkor válik világossá, amikor a szerző a földesúri „adminisztráció” kialakításáról és megszervezéséről ír. A vállalkozó földesúr egy soltész vagy lengyelesen egy „wójt”-i, falubírói elemet telepít le, mely adózás alá eső ipari objektumokat hoz létre, majd ennek fejében megszervezi a földesúri birtok művelése számára szükséges munkaerőt és az ezt biztosító jobbágyfalvakat. A továbbiakban ilyen szervezési, illetve alapítási mozgalmakat említ a szerző a városok esetében, elsősorban a földesúri hatalom segítségével végbement német jogú városalapításokat. (Rutkowski után a

későbbi kutatások eredményeként kiderült, hogy a falvakat is lehetett német jogon, illetve ilyen jogi normák keretei közt alapítani.)

Rutkowski elemzésének lényegében két rétege van. Elsőként azt hangoztatja, hogy a klasszikus feudális gazdasági és társadalmi rendszer a robotoló majorsági gazdálkodáson alapszik, noha ennek keretében a bér-munka alkalmazása, majd pedig a részesművelés is jelentkezik. A nagybirtok szervezőerejét és tevékenységét elemezve (pl. „extraneus”-ok, soltszések és „wójt”-ok) viszont rámutat arra a rétegre, amelyet a nyugati, többek között a német gazdaságtörténet a „villicatio” vagy pedig a „Willikationsverfassung” fogalma alatt ismer, s amelyik egyértelműen a soltszói és német jogú falutelepítéssel és -alapítással együtt jön létre. A villikációs vállalkozó ipari objektumokat üzemeltet – ennek fejében adózik –, és megszervezi azt a falut, mely a földesúri majorsági gazdaság számára robotot teljesít. Ezen ellentmondásosság nem Rutkowski hibája, és más hasonló példák is említhetők a lengyel gazdaságtörténeti irodalomból. Így például Witold Kulának a feudális gazdasági és társadalmi rendre vonatkozó elméleti tanulmányában is – melyet magyarra is lefordítottak – jelentkeznek e kérdések.

Egészen egyszerűen: az a villikációs telepítési rend, ami Németország keleti területén a 10–11. századig jelentkezett, Lengyelországban a 13–14. század folyamán tűnt fel legelőször (Magyarországon a 12–13. században). Amikor ezen fajtájú telepítési mozgalmak Lengyelországba eljutnak – és ez még tarthat a 15. században is –, Lengyelország keleti területein a majorsági gazdálkodás még csak a csáráiban létezik, és a korai földesúri önálló birtok van túlsúlyban. A folyamatok megkésettisége következtében Lengyelországban a 15. századtól kezdődően egészen a 16. és 17. századig megfigyelhető, hogy a majorsági gazdálkodás kiépülésével egy időben folyik a villikációs telepítés, a soltszói vagy „wójt”-féle falualapítási tevékenység. Maga Rutkowski is jelzi, hogy ezen folyamatok a maguk virágában a 16. században, II. Zsigmond Ágost uralkodásának korszakában figyelhetők meg.

Tagányi Zoltán

A NÉPFRONT FRANCIAORSZÁGBAN (1934–1938) TANULMÁNYOK – VISSZAEMLEKEZÉSEK – DOKUMENTUMOK

SZERKESZTŐK: HARSÁNYI IVÁN, JEMNITZ JÁNOS, MOHAROS ÉVA

Budapest, 1995. 346 p.

Bár a korábbi időszakban a tudományos közvélemény érzékenyebbnek mutatkozott a téma iránt, ilyen komplex képet nyújtó kötet mégsem jelent meg. A francia népfront – függetlenül a szubjektív hozzáállástól, a történelmi változásoktól – a tudomány számára nem tud veszíteni aktualitásából, mert – amint azt joggal írják a szerkesztők a bevezetőben – „nemcsak Franciaország, a nemzetközi munkásmozgalom, hanem egész Európa történetében is rendkívül fontos esemény volt”. Ezért is jó, hogy a kötet a külpolitikával kezdődik. De azért is, mert az alig megalakult kormány azonnal egy igen súlyos, az európai és a világpolitikát komolyan befolyásoló problémával találta szembe magát: a spanyol polgárháborúval. Bármilyen ellentmondásos is volt a népfrontkormány hozzáállása (bár szándéka egyértelmű volt), tevékenysége annyiban mégsem tekinthető eredménytelennek, hogy fékezte a fasiszta hatalmakat.

A kommunista párt és a népfront kapcsolata viszonylag ismert, a szocialista párté viszont már kevésbé. E kérdés megvilágítására értékes dokumentum Leon Blumnak a szocialista párt 18. kongresszusán elmondott, a kormány és a párt programja közötti különbséget taglaló beszéde, amely egyben a korabeli szociáldemokrácia elméletéhez is fontos adalék. Az SFIO vezetője olyan kérdést vetett föl, amelyet évtizedekkel később egyes kommunista pártok is megfogalmaztak. Nevezetesen: mennyiben tud változtatni a tőkés rendszer jellegén a kormányra – hatalmi pozícióba – jutott munkáspárt? „Arról van szó – mondja Blum –, vajon a jelenlegi rendszeren belül végrehajtott akcióval elő lehet-e készíteni szellemileg és gyakorlatilag is annak a rendszernek az elkerülhetetlen hatalomra jutását, amely továbbra is szándékunk és célunk?” (117. p.) Közel harminc évvel később az ún. jaltai jegyzetben Togliatti veti fel – szinte szó szerint – ugyanezt a kérdést. A probléma azóta is aktuális. Sőt!

Blum személyiségéről is kapunk finom észrevételeket. Harcostársa, Jules Moch idézi fel a miniszterelnök vívódását a spanyol problémával kapcsolatban, s azt, hogy e feszült időszakban mégis mivel vigasztalta magát. Minden gond közepette igazi örömet okozott neki, hogy a munkásokat fizetett szabadsághoz, a „vacances”-hez

juttatta: „Kétségtelenül ez a legszebb vívmányunk!” (44. p.) S valóban a népfront szociális vívmányai maradandónak bizonyultak, „szervesültek” a francia társadalom történetébe. (Még Giscard d'Estaing is így idézte első elnöki beszédében 1974-ben.)

Megalapozott véleményeket olvashatunk a népfront gazdaságpolitikájáról a korszak két aktív szereplőjétől: Jean-Marcel Jeanneney-től és Pierre Mendès-France-től. Ezekkel a nagyon alapos és szakszerű tanulmányokkal szemben Jean Bouvier joggal teszi meg érvényét azóta sem veszített észrevételét: „nem csupán a termelés és a piac mozgatóerőiről volt szó, hanem az emberről”. (186. p.) A neves gazdaságtörténész a vélemények konfrontációjából, a le nem zárt vitából történetírói feladatok kijelölését is levonja, amikor megállapítja, milyen keveset tudunk a két szerző által is említett „nagy beruházókról”, a „hatalmas erőkről”. (191. p.)

A gyarmatpolitikát tárgyaló részben a szaktörténészek mellett megszólalnak a témoink (tanúk) és az acteur-ök (szereplők): Delavignette és Boiteau. Abban valamennyien megegyeznek, hogy a népfront új szellemet vitt a gyarmatok és Franciaország kapcsolatába, új munkastílust teremtett meg, javított a gyarmatok lakóinak szociális és politikai helyzetén, s mindezzel erősítette a nemzeti felszabadító mozgalmat.

Valamennyi problémát és tanulmányt nem érinthetünk ebben a rövid ismertetésben. Csupán felhívjuk még a figyelmet Broué-Dorey cikkére, amely sok új ismeretet nyújt a népfront baloldali ellenzékéről, illetve Jemnitz János az angol munkás-szocialista sajtó reagálásait elemző tanulmányára és Gazdag Ferenc tömör, informatív írására a radikális pártokról.

A több mint húsz tanulmányt, hat visszaemlékezést és tizenhét dokumentumot tartalmazó kötet széles nemzetközi szerzőgárda produktuma. Egy ilyen nagyszámú csapat munkájának a koordinálása mindenképpen a szerkesztők munkáját dicséri. Ugyanúgy, mint az eligazodást segítő időrendi táblázat, a rövidítések jegyzéke, a szöveghez jól illeszkedő s a korszak hangulatát idéző karikatúrák válogatása, az esztétikus küllem és tipográfiai megoldás. A könyv tartalma és formája csak fokozza érdeklődésünket a beígért második kötet iránt.

J. Nagy László

GIORGIO PETRACCHI

DA SAN PIETROBURGO A MOSCA. LA DIPLOMAZIA ITALIANA IN RUSSIA, 1861-1941

*(Szentpétervártól Moszkváig.
Az olasz diplomácia Oroszországban, 1861-1941)*

Roma, Bonacci Editore, 1993.

A híres olasz történész, Renzo De Felice által szerkesztett diplomáciatörténeti sorozat újabb értékes kötettel gyarapodott. Giorgio Petracchi, a firenzei egyetem neves professzora írta meg az olasz-orosz diplomáciai kapcsolatok történetét az olasz állam létrejöttétől az 1941. június 22-i olasz hadüzenetig. Petracchi e témáról az elmúlt évtizedben számos részlettanulmányt publikált, ezek összegzése a kötet.

Bevezetőjében Petracchi hangsúlyozza, hogy Itáliának kevés közvetlen érdekeltsége volt Oroszországban, ezért elsősorban a diplomáciai dokumentumok vallanak a kapcsolatok történetéről.

1861 mindkét ország történetében fontos dátum: Olaszország számára az egységes állam létrejöttének éve, Oroszországban a jobbágyfelszabadítás kezdete. Bár a polgári demokratikus Itália és a félféudális orosz monarchia földrajzilag, politikailag és gazdaságilag egyaránt távol esett egymástól, mégis „Oroszország jelentős szerepet játszott az olaszok mítoszaiban, félelmeiben és reményeiben” – írja a szerző.

A hatalmas olasz és külföldi diplomáciai forrásanyag felhasználásával megírt könyv központi kérdése az olasz diplomácia viszonyulása az orosz modernizációs kísérletekhez, amelyek fő célja – Nagy Pétertől kezdve – az volt, hogy „a nemzetközi szinten elkerülje az elszigetelődés és a katonai vereség rémét”.

Kezdetben az olasz és orosz diplomácia fő találkozási területe a Balkán volt. Moszkva az Oszták–Magyar Monarchia törekvéseinek megakadályozása céljából félretette az európai status quo felbomlásával kapcsolatos aggodalmait, és 1859-ben a „jóindulatú semlegesség” álláspontjára helyezkedett Franciaország és Piemont Ausztria elleni háborújában. Némi késéssel és különösebb lelkesedés nélkül elismerte az Olasz Királyságot. Az elismerés és vele együtt Pepoli márkí, az első olasz követ erőfeszítései hiábavalónak tűntek, mert 1863-ban a lengyel válság erőszakos megoldása meglehetősen erős oroszellenes érzelmeket váltott ki Itáliában.

Az olasz diplomácia egészen az 1917-es forradalomig „a biztonság és az egyensúly megteremtése szempontjából előnyben részesítette a többi európai nagyhatalmat”. A század végén ugyanakkor megfigyelhető volt – az Angliával való egyenlő távolságtartás szellemében – egy bizonyos oroszbarátság előretörése Itáliában. Giulio Melegari pétervári olasz nagykövet aktív közreműködésével jött létre az 1909. évi olasz–orosz megállapodás, amely a balkáni olasz érdekek első hivatalos orosz elismerését jelentette.

Habár a bolsevik forradalom erősen befolyásolta Oroszország és a nyugati hatalmak viszonyát, Nitti kormánya már 1920-ban megkísérelte Szovjet-Oroszország elismerését. Nitti és külügyminisztere, Tittoni érdeme, hogy pragmatikusabb politikát kezdeményeztek a „bolsevizmus vitalitásának megismerése céljából”. 1920 áprilisában Oroszországba küldték Giovanni Amadori Virgili olasz diplomatát, akinek 150 oldalas jelentését Petracchi tanulmánya mellékletként közli. Virgili rendkívül érzéketes és kritikus értékelést ad a bolsevizmus létrejöttének okairól, helyzetéről, bel-, kül- és gazdaságpolitikájáról.

1924-ben, az általános európai forradalom kitörésétől való félelem elűtével, Mussolini kormánya, alig néhány nappal Anglia után, elismerte a moszkvai kormányt. A moszkvai olasz nagykövetség a sztálini „vaskorszak” beköszöntéig az orosz politikuskok, újságírók és írók valóságos találkozóhelyévé vált, ami lehetőséget adott a diplomatáknak a szovjet helyzet reális felmérésére.

Az olasz fasizmus nem adta fel a sztálinizmus bírálatát, amit Mussolini „politikai szükségszerűségnek” nevezett, mégis mindig nagy érdeklődést tanúsított a szovjetunióbeli történesek iránt. Ez az érdeklődés és a német expanzionizmustól való félelem vezetett 1933-ban ahhoz, hogy Itália – a nyugati hatalmak közül elsőként – barátsági és megnevezési egyezményt kötött a Szovjetunióval. Az egyezmény után a szovjet rendszerrel szemben túlságosan kritikus Cerruti nagykövetet felváltották a lényegesen óvatosabb Attoliceval, valamint az „ideológiai be nem avatkozás” szellemében az olasz propaganda hallgatott a sztálini kollektivizálás szörnyűségeiről, ami egészen odáig ment, hogy betiltották az erre vonatkozó ismeretek közzétételét.

Hitler hatalomra jutása, majd az ideológiai és politikai ellentétek felereősödése Európában negatív hatást gyakorolt az olasz–szovjet kapcsolatokra, és ezek 1938-ban a kereskedelmi kapcsolatok felfüggesztéséhez vezettek. Később Róma magáévá tette Berlin közeledési politikáját Moszkvához, annak is elsősorban a nyugati demokratikus hatalmak elleni orientáltságát. Tartott viszont attól, hogy a német–szovjet együttműködés egy Lengyelország elleni közös akció kiindulópontjává válhat, ezért az olasz diplomácia mozgásterének bővítése céljából Ciano külügyminiszter kezdeményezte a „semlegesek blokkjának” létrehozását. Berlin ellenállása miatt ez a kísérlet meghiúsult. A Finnország elleni szovjet agresszió felélesztette, „a bolsevizmus elleni keresztes hadjárat” eszméjét Olaszországban, ami nemcsak szavakban, de olasz önkéntesek és fegyverek Finnországba küldésében is megnyilvánult.

Később azonban Róma – igazodva Berlin ekkor szovjetbarát politikájához – 1940 augusztusában, majd 1941 januárjában megpróbált megállapodásra jutni Moszkvával, elsősorban a balkáni érdekek elhatárolását illetően. E kapcsolatjavítási kísérleteknek vetett véget a Szovjetunió elleni német támadás, amelyet az olasz hadüzenet is követett.

Az érdekesítő könyv, amely a diplomáciatörténet egy kevésbé ismert fejezetéről ad nagyon alapos ismertetést és értékelést, az olasz hadüzenettel zárul. Érdeklődéssel várjuk a kötet második részét, amelyben a szerző folytatja Róma és Moszkva kapcsolatainak történetét.

Réti György

CARLO VALLAURI

I PARTITI D'ITALIA DA DE GASPERI A BERLUSCONI

(Olaszország politikai pártjai De Gasperitől Berlusconiig)

Roma, Gangemi Editore, 1994. 236 p.

Az utóbbi években a történeti és a politológiai irodalomban kevés jót írtak le Olaszország 1945 utáni alkotmányos-politikai rendjéről, a világ élvonalába éppen az 1947–1987 közötti négy évtized során betört olasz társadalom és gazdaság intézményi burkáról. A szerteágazó, felháborodást keltő és illúziókat romboló nagy korrupciós ügyek árnyékában kell ahhoz bizonyos merészség, hogy valaki anélkül menjen el az Első Köztársaság teteme mellett, hogy belerúgna. Még a tárgyyszerű, szikár elemzés is bizonyos fokú felülemelkedettséget kíván.

Vallauri könyve az utóbbi kategóriába sorolható. Tárgyát tekintve az utóbbi fél évszázad fő olaszországi politikai protagonistáinak, a pártoknak a pályafutását ismerteti. Mint ismeretes, az irodalom ezt az országot erre az időszakra nézve – Pietro Scoppola szavaival – „a pártok köztársaságának” nevezi, utalva arra a kiemelt szerepre, amellyel az 1948. január 1-jén életbe lépett olasz alkotmány ruházta föl a pártokat.

A kötet több adatrogzító útbaigazítónál. A szerző történész vénját nyilvánvalóvá teszi, hogy a politikai pártokat nem alfabetikus sorrendben, nem is nagyságrendben, hanem (nagyjából) történeti felbukkanásuk sorrendjében tárgyalja. Így kerülnek az élre a liberálisok, majd a republikánusok, a populárik, a szocialisták. Látszólag egymás mellé rakott szervezettörténeteket olvashatunk, ám valójában sokkal többről van szó. Megismerjük az egyes pártok eszméi alapjait, programjuk formálódását, belső áramlataik harcait, ezek változó erőviszonyait, szinte kongresszusról kongresszusra, választásról választásra.

A kongresszusok kiemelt szerepe Vallaurinál nem véletlen (a megfelelő kézikönyvek híján sziszifuszi munka sorban összegereblyézni őket, tehát hézagpótló munkát végzett a szerző). Olaszországban minden párt belső harcok közepette élte meg ezt a korszakot. Egyetlen párt sem volt, amely a valós körülmények viharos változása ne kényszerítette volna arra, hogy eredeti, „vegytiszta” programjai helyett a realitáshoz igazodó, az alapelvekkel olykor keményen ütköző kompromisszumos taktikát, választási programokat alkalmazzon. Ebből eleve adódott, hogy az *aggiornamento* hívei és az „*ösi értékek*” őrzői heves ütközetekben mérték össze az erejüket, alakították ki a politikai irányvonalat, hol az egyik, hol a másik szempont túlsúlyával, rendszerint valamely kiegyenlítő szándékú centrum közvetítésével. Vallauri ezt a folyamatot tartja szem előtt a kongresszusoknak, az említett összecsapások fő színhelyeinek a nyomon követésével.

A másik, ami a kötetben érdekes, az egyes pártok vezető személyiségeinek felvillantása. Végül is az ő meggyőző erejükön (többek esetében akár karizmát is emlegethetünk) múltott, hogy egy adott párt tagsága, szavazótáborra mennyire követte a vezetés által választott utat, amely a megszokottból gyakran vezetett az ismeretlenbe. Hogy csak a két legjelentősebb személyiséget említsük: De Gasperinek, a kistulajdonos pártoló szociális katolicizmus hívének például (saját pártja Vanoni vezette közigazdászaival vitakozva) egy mindinkább monopolizálódó nagyvállalati struktúra kiépülését kellett menedzselnie, az állami beavatkozásnak a szintén nem ideológiakonform módszereit alkalmazva. A kommunista Togliattinak sem volt könnyű dolga, míg megértette híveivel, hogy az ellenállásban merészen forgatott fegyvereiket a nyugati geopolitikai helyzetben nem fordíthatják a fasizmus kiépülésében és működtetésében kétségkívül kompromittált gazdasági és politikai elit ellen, hanem engedelmesen be kell vinniük a hadsereg raktáraiba. Vallauri úgy válogatja ki a neveket, hogy szinte egyetlen jelentősebb pártvezető sem hiányzik azon a ponton, ahol jelentősebb szerepet játszott.

A szerző nagyon biztos kézzel vezet bennünket a változó politikai terepen. Nem áll meg a pártrendszer fél évszázadon át meghökkentően állandó szubjektumainál, amelyek az 1990-es években ugyanilyen meghökkentő sebességgel tűntek el, vagy öltöttek merőben más formákat. (Nemcsak a két főszereplő, a *Democrazia Cristiana* és a kommunista párt szűnt meg régi formájában, de a 103 éves szocialista pártot, vagy a *Risorgimento* fő politikai szülöttét, a liberális pártot is hiába keresnénk. Csak egyes nemzetiségi szervezetek – a Val d'Aostai Unió, a Dél-tiroli Néppárt – mutatnak tanulságos állandóságot.)

Vallauri szinte a tegnapi követi a pártszerkezet átalakulását. Megvizsgálja az Első Köztársaság politikai rendszerének bomlástermékeiként keletkezett új formációkat, a regionális ligákat, a zöld szervezeteket, a maffiaellenes képződményeket. Áttekinti a nem pártjellegű alakulatokat, pl. az olasz politikában mindig fontos szakszervezeteket és bekemozgalmakat is. Vizsgálja az „új jobboldal” 1990 utáni formálódását, az üstökös-ként felívelő (bár az utóbbi időben hanyatlani látszó) északi szeparatizmust, nem utolsósorban pedig Berlusconi volt miniszterelnök választási győzelmet érő *Forza Italia* (Hajrá, Itália!) pártját. „Hogyan volt képes – kérdezi – egy alig megszületett politikai képződmény ilyen messzehangzó sikert elérni olyan konszolidált pártokkal szemben, amelyek széles szervezeti hálózat és évtizedes tevékenységben formálódott vezetőik birtokában voltak?” A szerző három pontban próbál erre válaszolni, amelyekhez persze újabbakat tehetnénk.

Ha az olvasó ezek után úgy érzi, hogy a könyv száraz, a szokásosnál terjedelmesebb lexikonszócikkekkel áll, nagyot téved. Az igen lelkiismeretes „párttörténetek” rengeteg, részben a szakma számára is kevésbé ismert mozzanatot elevenítenek föl, történészi precizitással és kíméletlenséggel. Éppúgy fölidézi De Gasperi 1944. júliusi brancacciói beszédét, amelyben „Sztálin zsenijéről” szónokolt, mint az olasz kommunistáknak az első, 1979-es választási visszaesésük utáni heves belső vitáit, ahol végül is a „történelmi kompromisszum” új, a helyzetet nyilvánvalóan félreértő szűkebb értelmezését adták („összefogás a katolikus dolgozókkal”).

A könyv nagyon jól kezelhető. Nem tartalmaz kötet végi jegyzeteket, a szükséges tudnivalókat (az esemény dátumát, helyszínét stb.) a szövegbe iktatott zárójelben adja. Nincs következtetéseket elemző fejezete. A szerző szinte ollóval vágta el a kéziratot, az utolsó szervezetismertetéstől. Ám elolvasása mégis arra ösztönzi a recenzenst, hogy visszafeleljen. Nem a szerzőnek, aki erre nem szolgált rá, hanem a „döglött kutya”-t, az Első Köztársaságot felettébb könnyedén ostorozóknak. Történetileg ugyanis alighanem úgy áll a dolog, hogy a könyvben leírt, 45 éven át intakt, pártközpontú politikai intézményrendszer egy nagy történeti feladat elvégzé-

sének a munkaeszköze volt. Egy kínos, sok szociális és szellemi konfliktussal járó gazdasági felzárkózási folyamatot segített kihordani. Jól strukturált, számos ellenponttal biztosított szerkezete megakadályozta, hogy az egymásnak feszülő politikai erők összeapájanak azon a ponton, amelyen túl már az egész folyamat sikerét veszélyeztetnék.

Nem tudni, hogy a mostani politikai kavargás, amely még korántsem hozott létre hasonlóan stabil szerkezetet, képes lesz-e olyan pártstruktúra kialakítására, amely el tud hordani a hátán valamely ehhez mérhető történelmi vállalkozást.

Harsányi Iván

JOHN SAVILLE

THE POLITICS OF CONTINUITY. BRITISH FOREIGN POLICY AND THE LABOUR GOVERNMENT, 1945–46.

(A folytonosság politikája.

A brit külpolitika és a brit munkáspárti kormány, 1945–46)

London–New York, Verso, 1994.

Úgy hiszem, először magát a szerzőt kell bemutatnom. Saját hazájában Saville neve valóságos fogalom. Eric Hobsbawm és E. P. Thompson, illetve C. Hill mellett egyik tagja azon nagy nemzedéknek, amely még az 1920-as években lett kommunista és az is maradt hosszú évtizedeken át. Mindhárman ismert és elismert történészek, megbecsült professzorok lettek a brit egyetemeken, Saville Hullban. Saville teljes munkásságát persze e helyütt nem mutathatjuk be, sem azt, hogy egyéni meglátásai miként és mikor ütköztek a hivatalos pártvonalal. Azt azonban – úgy vélem – jelezni kell, hogy ő a kezdeményezője, lelke és motorja az immár hétkötetes brit munkásmozgalmi életrajzi lexikonnak, amit Angliában és határain túl is teljes elismerés övez.

Jelen könyvet már előre nagy érdeklődéssel várták, hiszen a szerző a Munkáspárt kormányra jutásának 50. évfordulója alkalmából nem akármilyen témát dolgozott fel. Előre jelezte, hogy kritikusan nyúl a kérdéshez. Jelezte, hogy a külpolitikát a brit Munkáspártban nagyon kevésbé vitatták meg – s Saville mintegy eleve vállalta, hogy merőben új megvilágításba helyezi a történeteket. S ez nem kis mértékben sikerült is neki.

A könyv a következőként tagolódik. Saville az első fejezetben a Foreign Office-szal foglalkozik. Azt világítja meg, hogy a FO törzskara mennyire jellegzetesen a felső osztályok (upper classes) soraiból kerül ki, jelentős részben az arisztokrata családokból. A munkatársak az ismert középiskolák (Eton, Harrow) elvégzése után az „Oxbridge” egyetemekről érkeznek Foreign Office-ba, kiérlelt véleményekkel és előítéletekkel, amelyeknek kétségtelen hatásuk volt a brit külpolitika kialakításában. Ez persze csak a fő trend, hiszen maga Saville hangsúlyozza, hogy alkalmasint az erős politikusok és miniszterelnökök a második vonalba szorították a FO politikai stratégiát és karrierdiplomatait. Így volt ez Lloyd George idején, de az 1930-es években is, amikor Neville Chamberlain a kibékítési politikáját nagymértékben a FO csillagai ellenére valósította meg, és ez a tradíció folytatódott Winston Churchill esetében a második világháború idején is. Mindez csak a háttértörténet – az igazi történet 1945-ben kezdődik, a meglepő munkáspárti választási győzelem után, amikor Anthony Eden bársonyszékében „egy faragatlan munkás”, Ernest Bevin ült.

A könyv második nagy fejezete Bevin személyiségét, személyes vonásait, politikai szemléletét, mindenekelőtt külpolitikai elképzeléseit, miniszteri jelentőségét (amit mindenki elismert), gyakorlati politikáját elemzi. Erre a centrális fejezetre még visszatérünk.

A harmadik fejezet Bevin és a miniszterelnök Attlee kölcsönös viszonyát tárgyalja. Ismert, hogy amikor 1935-ben a Munkáspárt vezetését az új triumvirátus (Attlee, Bevin és Morrison) vette át, már Bevin volt a szakszervezeti mozgalom legbefolyásosabb és legmarkánsabb vezéregyénisége. Attlee lett a pártvezér, de ketjük kapcsolata mindvégig szoros és felhőtlen volt. Ám az csak az újabb kutatások nyomán vált világossá, hogy 1945 után, éppen külpolitikai kérdésekben Attlee és Bevin nem értett egyet mindenben. Saville a sok levéltári anyag mellett még több memoárt, illetve különféle naplóanyagot dolgozott fel, s mindezek fényében – Attlee és Bevin egyéniségét is megrajzolva – világítja meg a lényegi véleményeltéréseket (főként a közel-keleti, palesztin–izraeli ügyben).

Az is ismeretes, hogy Attlee először a külügyi tárcát Hugh Daltonnak szánta, aki az 1930-as években a Munkáspárt fő külpolitikusa volt (még sokkal inkább, mint Philip Noel-Baker, aki különféle hivatalos külügyi posztokat töltött be), míg Bevin külügyi kérdésekkel alig foglalkozott. A választási győzelem utáni első órák-

ban is még így vélekedett Attlee, és úgy tájékoztatta Daltont, hogy „Bevinnek nem a külügy a területe”, ám néhány órával később másként döntött – mégpedig a Munkáspárt vezető elitjének belső gondoljai miatt. Bevin és Morrison nem állhatták egymást – erről Saville árnyalt és jól dokumentált képet fest –, s Attlee-t meggyőzték: el kell őket egymástól választani, hogy munkaterületük semmiképpen ne érintkezzék. Így született a döntés. S Attlee munkastílusához tartozott, hogy a külügyet ezután igen nagy mértékben Bevinre bízta, ő nem szeretett beavatkozni. Ennyiben az Attlee–Bevin-viszony tisztázásában Saville valóban sok újat tárt fel, hiszen – mint hangsúlyozza – e véleményeltérésekről annak idején még a miniszterek egy része sem tudott!

Saville könyve negyedik fejezetében foglalkozik a gazdasági összefüggésekkel, Nagy-Britannia gazdasági helyzetével, az USA-val szembeni eladósodottsággal, a „függő helyzettel”, ami furcsa kontrasztban állt azzal, hogy Churchill után és nyomán Bevin is váltig azt hitte, hogy Nagy-Britannia még igazi nagyhatalom maradhat, és a látszatot komolyan véve hitt abban, hogy a három nagy egyike.

Ugyanebben a fejezetben Saville a Marshall-terv és -segély egész témakörét is bejárja, de persze foglalkozik a sajátos brit birodalmi gazdasági kapcsolatokkal, s mindennek belső megváltozásával, a dominiumok új helyzetével, illetve a megváltozott USA–brit befolyás következményeivel.

A könyv ötödik fejezete a franciák és amerikaiak vietnami háborújával foglalkozik, melynek kapcsán persze azt elemzi, milyen volt a brit külpolitika az elhúzódó szennyes háború éveiben. Saville ebben az esetben is kritikus Bevinnel, illetve a Foreign Office-szal szemben, arra világít rá, hogy a brit politikai gondolkodásban és gyakorlati politikában nagymértékben és még jó ideig jelentkezett a múlt, a kolonialista felfogás, a gyarmatok megtartásának igénye. Bevin elfogadta azt a hagyományos és főként a toryk által terjesztett és képviselt felfogást, miszerint a brit birodalom fenntartása tulajdonképpen a gyarmati és függő országok népeinek is előnyös. Igaz: Nagy-Britanniában mindig is volt ezen uralkodó nézettel szemben ellenzéki, kritikus, sőt opponáló felfogás is, melyet a Munkáspárt balszárnyán kitűnő személyiségek képviseltek, ám ez Bevinre nem hatott. Miként nem hatott az sem, ha mindezt a Munkáspártban különféle hivatalos pártdokumentumokban is megfogalmazták. Saville feldolgozása e vonatkozásban is igen tanulságos.

S e helyt, úgy hiszem, indokolt visszatérni a második fejezethez. Ez a könyv egyik legfontosabb, legárnyaltabban kimunkált része. Saville felvázolja Bevin egyéni vonásait, addigi életútját, majd külön kitér arra, hogy a háborús koalíciós kormányban mint a szűkebb kabinet tagja munkaügyi miniszterként vitathatatlan sikereket ért el. A külügyek azonban teljesen újak voltak számára. Bevin robusztus egyénisége, kemény akarata és több pozitív tulajdonsága külügyministersége idején is érvényesült – ám mégis sokkal inkább vált maga is a mindenható FO gépezetének függvényévé, mint korábban a munkaügyi minisztériumban. Ennyiben is eleve és sokkal inkább a kontinuitás, nem pedig az újat kereső, munkáspárti gondolkodás érvényesült. Ennek kapcsán hangsúlyozza Saville, hogy Bevin külpolitikai gondolkodásában is sokkal inkább a tradicionális szemlélet volt a jellemző. Rávilágít, hogy a FO belső elitje is éppen azért utasította el Dalton személyét, mert nagy felfordulástól, váltásoktól és leváltásoktól tartottak – minden jel szerint okkal –, ami Bevin esetében nemcsak hogy elmaradt, hanem a FO arisztokratái és a munkás Bevin egymásra találtak, megkedvelték egymást. A kölcsönös lojalitás nagy volt (ezt Saville nagy anyag alapján meggyőzően bizonyítja), ám mindez nem a progresszió jegyében történt. Így igen korán érvényesülhetett nem csak a szovjetellenes tendencia, hanem a kommunistaellenesség is (a görögországi brit fegyveres intervenció révén). Saville több forrást megszólaltatva bizonyítja: nem csak a FO felső vezetői elitje csalódott kellemesen Bevinben, hanem furcsa együttműködés maradt fenn Bevin és Eden között, miközben Bevin nagyon is élesen, sőt bevin brutálisával fordult szembe a baloldali munkáspárti bírálókkal. (Mindehhez hozzá tartozik, hogy Bevin eleve nehezen, sőt egyáltalán nem fogadott el kritikai véleményt, mindig meg volt győződve saját igazáról.)

Az alapkérdéseket illetően Saville hangsúlyozza, a FO fő direktívái valóban Bevintől indultak el, de mind ebben igen nagy hányada volt a FO apparátusának, és a megfogalmazások már teljesen a gépezet kezemunkáját tükrözték.

Egyetlen lényeges kivétel mutatkozik: India és a brit terminológiában közép-keletinek nevezett térség. Ismeretes, hogy a Munkáspárt ment elébe India és Pakisztán függetlenségének (ez azonban Cripps és nem Bevin nevéhez fűződött a háború idején). Az 1945 utáni korszakban pedig, mint Saville hangsúlyozza, ismét nem Bevin és a FO volt a kezdeményező, nem is az ő munkaterületük volt. A két ország függetlenségének olyannyira kényes kérdésben (aminél a brit belső nemzeti konszenzus sem volt teljes) az India ügyeivel foglalkozó minisztériumra hárult a nagyobb feladat. Végül is Attlee és nem Bevin volt az, aki zöld utat adott a brit gyarmatbirodalom lebontásának, vagyis ebben az oly vitális kérdésben a gyenge és szürke Attlee mutatkozott a világot jobban megértő politikusnak és jobb stratégának. A nagy átalakításban Bevinnek úgyszólván semmi szerepe nem volt.

Aligha ez az utolsó szó, az utolsó feldolgozás erről a fontos korszakról, azonban a brit külpolitika megértése szempontjából Saville munkája egyszerűen megkerülhetetlen.

HÁNYATOTT SORSÚ TÖRTÉNETÍRÁS

JOZEF JABLONICKÝ: GLOSÝ O HISTORIOGRAFII SNP

(Glosszák a szlovák nemzeti felkelés történetírásról)

Bratislava, 1994.

Alig több mint fél évtizeddel ezelőtt a szlovák nemzeti felkelés évfordulója még a letűnőben lévő társadalmi rend kultikus ünnepei közé tartozott, s a gátlástalanul glorifikált és misztifikált esemény értékelése körül elképzelhetetlenek voltak a viták. A tabudöntőgetéssel kísérletezőknek súlyos következményekkel kellett számolniuk. Ezt az 1933-ban született, a szlovák történetírásból hosszú időre száműzött kutató, Jozef Jablonický esete is bizonyítja, akinek a pályafutása a neosztálinista „normalizáció” időszakában sok ezernyi sorstársához hasonlóan alakult: elbocsátás, publikációs tilalom és rendőri megfigyelés sújtotta, s a diszkriminációnak csak 1989 novembere vetett véget.

A szerző „új” kötete nem a fél évszázada zajlott eseménnyel foglalkozik, hanem a szlovák nemzeti felkelés történetírásának a történetét vizsgálja fel. Az idézőjel teljességgel indokolt, ugyanis a kiadás alapjául szolgáló kézirat már 1980-ban elkészült, de csak három évvel később látott napvilágot – Torontóban. Jablonický az írást azóta lényegesen kiegészítette, s így született meg a *Glosszák a SZNF történetírásáról* (Glosy o historiografii SNP, 1994) címet viselő könyv. A szerző, korántsem ok nélkül, jónak látta kötetének témakörét egy alcímmel pontosítani: A SZNF történetének kihasználása és meghamisítása.

A történelem eseményeit mindenkor fenyegeti az utólagos átírás veszélye, s nem csupán a történészek, hanem a visszaemlékezők is alaposan kiveszik a részüket ebből az áldatlan munkából. A szlovák nemzeti felkelés történetének meghamisítása már 1944 őszén megkezdődött, s az 1945–1948 közötti politikai harcokban is nélkülözhetetlen volt a pártatlanság megőrzése. Tény azonban, hogy ekkor még a felkelés valamennyi résztvevője kifejtette álláspontját, a vélemények pluralizmusa érvényesült. 1948 februárja után a nem kommunista résztvevők nem csak a közéletből, hanem sok esetben a mindennapi életből is eltűntek. „A polgári ellenállás számos becsületes képviselője csupán az ŠtB (Štátna bezpečnosť – Állambiztonsági Rendőrség) vallatószóbaiba vagy a vádlottak padján jutott szóhoz” – írja Jablonický, s szavai pontosan jellemzik a kommunista hatalomátvétel után kialakult állapotokat. Miközben a szlovák nemzeti felkelés a monopolhelyzetbe került marxista történetírás érdeklődésének homlokterében állt, az ötvenes évek elején már a felkelés jó néhány kommunista résztvevője – közöttük például Gustáv Husák – is bírósági tárgyalásokon szembesült az „éleződő osztályharc” nyomasztó légkörében megfogant abszurd vádakkal. A dogmatikus, sztálinista történetírás hosszúra nyúlt időszakában, 1949 és 1962 között a felkeléssel foglalkozó szerzők a kommunisták tetteinek mitizálása mellett minden erejükkel azon voltak, hogy a többi résztvevőt árulóvá degradálják, és érdemeiket eltöröljék. „Úgy mocskolhatták őket, ahogy akarták, az volt a fő, hogy mindez összhangban legyen az ötvenes évek nyomozói, ügyészei és bírái által mondottakkal” – állapítja meg a szerző. Az effajta historiográfia élenjáró művelői Miloš Gosiorovský, Miroslav Kropilák, Miroslav Hysko és Bohuslav Graca voltak.

A Szovjetunió Kommunista Pártja 1956. évi XX. kongresszusa után a „békétábor” több országában is kedvező változásokat hozó „desztalinizálás” Csehszlovákiában a hatvanas évek elejéig alig érezte hatását. A pártos történetírás gazdagodását továbbra is olyan, az „ügyész-rendőri felfogásmód” egyeduralmát demonstráló, demagóg könyvek jelentették, mint Bohumil Laštovička *Londonban a háború alatt* (V Londýně za války, 1960) és Václav Král *Az igazság a megszállásról* (Pravde o okupaci, 1962) című kötetei.

Az 1963 és 1969 közötti időszakot Jablonický a Rehabilitáció címet viselő fejezetben foglalja össze, jelezve, hogy nem csupán számos polgári és jogi rehabilitációra került sor, hanem a történetírás is kezdte visszanyerni régi tudományos rangját. 1963 után az ötvenes évek nem egy dogmatikus szerzője revideálta az új felismerések fényében tarthatatlanná vált megállapításait, ennél is fontosabb volt azonban, hogy egy új, a tudomány etikájának kritériumait is szem előtt tartó történész-nemzedék látott munkához. Az 1964 júniusában megrendezett szmolányi (Smolenice) konferencia előadásait már a sematizmussal való szakítás és a szakmai megalapozottság jellemezte; a rendezvényen Gustáv Husák is felszólalt, akinek ugyanebben az évben jelent meg *Tanúságtétel a szlovák nemzeti felkelésről* (Svedectvo o slovenskom národnom povstaní) című könyve. Műve akkoriban sokak számára valószínű kinyilatkoztatást jelentett, s kétségtelen, hogy fontos hozzájárulás volt a felkelés történetének megismeréséhez.

A hatvanas évek történészeinek java már nem a szóbeli emelvényekről elhangzó útmutatásokra, hanem a korabeli dokumentumokra és hiteles vallomásokra támaszkodva faggatta a múltat, s bár bizonyos politikai elvárásoknak eleget kellett tenniük, műhelyeikből jó néhány időálló munka került ki – említsük meg közülük

a szerzői kollektíva által jegyzett *Történelmi útkeresztelkedést* (Dejinná križovatka, 1964), Vilém Prečan impozáns dokumentumgyűjteményét: *A szlovák nemzeti felkelés — Dokumentumok* (Slovenské národné povstanie — Dokumenty, 1965), L'ubomír Lipták *Szlovákia a 20. században* (Slovensko v dvadsiatom storočí, 1968) és Vilém Sacher *Dukla legendák* nélkül (Dukla bez legend, 1969) című művét.

A történelem gonosz, de egyáltalán nem egyedülálló tréfája volt, hogy amikor a bukott politikusnak számító Alexander Dubček utódaént 1969 áprilisában Gustáv Husák lett a kommunista párt – az akkori viszonyok között az ország – első embere, olyan időszak vette kezdetét, melyben a nemrégiben még az újdonsült első titkár könyvéért lelkesedő történészek nagy többsége nem jutott szóhoz, sőt üldöztetésnek volt kitéve. A szó eredeti értelmében vett historiográfiái művelőinek és olvasóinak kétségbeesve kellett látniuk, hogy „a marxista történetírás új, alkotó fejlődése” szakmai visszaesést és morális zűllést jelent, s ismét a régi-új dogmák jelentik a kötelező igazodási pontokat. A roppant éber cenzúra mellett főszerephez jutottak az elbocsátások és a megfélemlítés rendőri eszközei; a tudományos életből kiebudáltak – közöttük e könyv szerzője – valamiféle nem létező személyekké váltak: munkájukat legfeljebb elítélően vagy név nélkül említették, leginkább azonban sehogy sem.

A „normalizáció” húsz évének termése mennyiségi szempontból aligha hagyhatott kívánnivalót maga után, ám a mennyiség szinte fordított arányban állt a minőséggel. A legtöbb publikáció propagandacélokat szolgált, kompilációk és népszerűsítő munkák sora jelent meg (Ladislav Šuško: *És a nemzet fölkel* – A národ povstal, 1974; Miroslav Kropilák: *A szlovák nemzeti felkelés* – Slovenské národné povstanie, 1974 stb.). A történelemhamisításban a rendszer „udvari történésze”, Viliam Plevza szerzett felülmúlhatatlan érdemeket: könyvei, főleg az 1976-ban kiadott *Tartós értékek* (Trvalé hodnoty) a hivatalos historiográfia legtöbbre értékelt produktumai közé tartoztak. Figyelemre méltó kutatási eredményeket szinte kizárólag a regionális és részletkérdésekkel foglalkozó munkák kapcsán regisztrálhatunk.

A könyv utolsó, már napjainkban papírra vetett fejezetéből megtudjuk, miképp próbálta a szerző a nyolcvanas években vitára késztetni a hivatalos történetírás képviselőit, majd áttekintést kapunk az 1989 után, immár demokratikus viszonyok között megjelent publikációkról, amelyek között számos, a régi rendszer idején tiltott kötetet találunk. Csaknem kivétel nélkül Jozef Tiso Szlovák Köztársaságát dicsőítő vagy mentegető szerzők – František Vnuk, Konštantín Čulen, Karol Murín – tollából származnak, és a Tiso nevével fémjelzett rendszer rehabilitálást s korántsem mellékesen a szlovák nemzeti felkelés „átértékelését” szolgálják. A történetírás horizontjának kitágítását ebben az időszakban az emigráns szerzők vitatható értékű – de semmiképp sem mellőzhető – írásai mellett elsősorban a *Dr. J. Tiso pere* (Proces s Dr. J. Tisom, 1990) címet viselő memoár és az egykori elnök történelmi szerepének tisztázását célzó *Kísérlet Jozef Tiso politikai és személyes portréjának megrajzolására* (Pokus o politický a osobný portrét Jozefa Tisu, 1992) című tanulmánykötet segítette elő.

A szlovák nemzeti felkelés és nem utolsósorban az elmúlt évtizedek története iránt érdeklődő olvasó hasznos és tanulságos könyvet kapott a kezébe. A tanulságok nyugtalanítóak, de talán joggal hisszük, hogy a történetírás sosem kényszerül többé a politika szolgálóanyának megalázó és tisztességtelen szerepébe.

G. Kovács László

E számunk szerzői

- Barta János, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
- Dömötörfi Tibor, ösztöndíjas, Ausburg
- Egyed Ákos, az MTA külső tagja, egyetemi tanár, Kolozsvár
- Erceg, Ivan, egyetemi tanár, főszerkesztő, Zagráb
- Fülöp Éva Mária, a történettudomány kandidátusa, tudományos munkatárs, Mezőgazdasági Múzeum, Budapest
- H. Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London
- Harsányi Iván, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
- Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete
- Kende Tamás, egyetemi tanársegéd, Miskolci Egyetem
- Kovács Géza, kutató, tanár, Arad
- G. Kovács László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
- Magyar Eszter, a történettudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, Gödöllői Agrártudományi Egyetem
- T. Mérey Klára, a történettudomány doktora, c. egyetemi tanár, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
- J. Nagy László, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged
- Orosz István, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
- Papp Imre, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
- Réti György, a történettudomány kandidátusa, nagykövetségi tanácsos, Róma
- Tagányi Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, Budapest

